Nacionalinių parkų kelias, arba Kaip kurti Lietuvos kraštovaizdžio „altoriai“

Pokalbis su profesoriumi Pauliumi KAVALIAUSKU

Lietuvoje turime penkis nacionalinius parkus: Aukštaitijos, Dzūkijos, Žemaitijos, Kuršių nerijos ir Trakų istorinį nacionalinį parką. Idėja kurti tokius parkus gimė dar tarpukariu, kai Juozas Tumas-Vaižgantas pradėjo kalbėti apie „tautos parkus“. Tikrieji saugomų teritorijų sistemos formavimo darbai prasidėjo XX a. septintajame dešimtmetyje ir tebesitęsia iki šiol. VU Geografijos ir kraštotvarkos katedros profesorius Paulius Kavaliauskas nuo pat pirmų dienų kūrė aplinkos apsaugos strategiją, saugomų teritorijų koncepciją, kovojo už krašto ekologiją. Pirmuoju faktiniu Lietuvos nacionaliniu parku jis vadina Kuršių neriją, kuri dar 1966 m. buvo paskelbta landšaftiniu draustiniu su specialiuoju režimu. Steigiant saugomas teritorijas siekta saugoti gimtinę nuo taršos, tausoti iškalbingiausius kraštovaizdžius. Per kelis dešimtmečius Lietuvoje buvo suformuoti unikalūs nacionaliniai parkai, kuriuose saugomas ne tik vertingas gamtinis kraštovaizdis, bet ir jo etnokultūrinis savitumas.

Nacionaliniai parkai pradėti kurti prieš ketvirtį amžiaus, šiais metais minimas jubiliejus. Bet juk saugomų teritorijų kūrimas prasidėjo gerokai anksčiau, dar sovietmečiu. Nepriklausomybės priešaušryje gana daug ir emocingai rašyta apie nacionalinius parkus. O kaip viskas vyko tada, kai kilo pirmosios idėjos kurti tokio pobūdžio teritorijas[1]*?*

Negalima sakyti, kad viskas prasidėjo tik nuo nepriklausomybės. Dabar minimas jubiliejus – tai daug metų kurtos sistemos įteisinimo nepriklausomoje Lietuvoje metinės. Tiesą sakant, *de jure* šiemet sukanka keturiasdešimt dveji metai nuo pirmojo oficialaus nacionalinio parko įteisinimo – dar 1974 m. Aukštaitijos parkas buvo paskelbtas LTSR nacionaliniu parku. O *de facto* galėtume minėti ir mūsų nacionalinių parkų steigimo penkiasdešimtmetį, nes 1966 m. Kuršių nerija buvo paskelbta landšaftiniu draustiniu su specialiuoju režimu, kuris iš esmės buvo toks pat, kaip nacionalinio parko. 1967 m. jis buvo išsamiai aptartas, po metų sukurtas bendrasis planas, įteisinta jo struktūra, paskirstytos zonos, iškelti poilsiniai nameliai, palapinės.

1. Aštuntajame XX a. dešimtmetyje pradėta svarstyti, kad itin savitoms Lietuvos sritims būtini nacionaliniai parkai. 1975 m. Architektūros ir statybos institutas tuometiniam Gamtos apsaugos komitetui pasiūlė įsteigti Žemaitijos, Dzūkijos, Kuršių nerijos, Kernavės ir Nemuno kilpų nacionalinius parkus. Tačiau tik 1986 m. tuometinė šalies vyriausybė patvirtino P. Kavaliausko vadovaujamos Vilniaus universiteto Kraštotvarkos grupės su Botanikos institutu parengtą perspektyvinę saugomų teritorijų tinklo plėtros programą (sudėtinę Lietuvos kompleksinės gamtos apsaugos schemos dalį), numatančią sukurti penkis nacionalinius parkus: Aukštaitijos, Dzūkijos, Kuršių nerijos, Žemaitijos ir Trakų. Jie įsteigti 1989 m. spalio 31 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl nacionalinių parkų steigimo“, kuriuo reglamentuota būsimų nacionalinių parkų veikla, pobūdis ir uždaviniai (Žr. L. Mikelevičius. Lietuvos Respublikos valstybinių parkų veikla kompleksinio paveldo apsaugos srityje: idėjos ir praktika. Magistro darbas. Prieiga internetu: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2008~D_20140623_180404-32187/DS.005.0.01.ETD).

Paulius Kavaliauskas – anykštėnas nuo Kurklių. Čia gimė, baigė vidurinę mokyklą, 1967 m. – geografijos studijas Vilniaus universitete (VU). 1967–1976 m. dirbo Lietuvos statybos ir architektūros mokslinio tyrimo institute, Rekreacinės architektūros ir kraštotvarkos sektoriuje. Nuo 1976 m. – VU dėstytojas, docentas, profesorius.
Kaip mokslininkas, teoretikas ir praktikas, subrendo būtent Statybos ir architektūros institute Rekreacinės architektūros ir kraštotvarkos sektoriuje dirbdamas kartu su architektais Giedriumi Daniulaičiu (1938–2003), Vladu Stausku (1932–2014), Jurgiu Buču ir kitais. Šiame institute sukurtos pirmosios Lietuvos nacionalinių parkų planavimo schemos, tokių parkų steigimo dokumentų projektai. 1995 m. P. Kavaliauskui skirta Valdo Adamkaus premija už veiklą aplinkosaugos srityje. 2004 m. už darbą „Krašto tvarkymo optimizavimas teritorijų fizinio planavimo sistemoje (1986–2003)“ apdovanotas Lietuvos nacionaline mokslo premija.
Nuotrauka iš „Lietuvos žinių“ archyvo.

Kurti Aukštaitijos nacionalinį parką, reguliuoti jo lankymą buvo sudėtingiau. Juk į jį gali patekti iš visų pusių. O į Kuršių neriją veda tik vienas kelias... Tuo šis nacionalinis parkas panašus į esamus užsienyje. Taigi, šiemet turėtumėm minėti pirmojo, nors ir neoficialaus, Lietuvos nacionalinio parko, sukurto tuometinės Ministrų tarybos nutarimu, penkiasdešimtmetį. Dabartinis minėjimas – tai veikiau dabartinės valdžios susireikšminimas, geriausiu atveju nacionalinio parkų tinklo, patvirtinto dar 1984 metų Lietuvos kompleksinėje gamtos apsaugos schemoje, įteisinimas. Ne su nepriklausomybe nacionaliniai parkai ir jų idėja atsirado, ir iki tol buvo dirbta dešimtmečius. Mano kolegų, tų „dinozaurų“, kurie viską kūrė, nedaug beliko, todėl mažai kas gali papasakoti visą teisybę.

Kokia buvo toji pradžia? Kas sugalvojo, kad Lietuvai reikia saugomų teritorijų, nacionalinių parkų?

Nacionalinių parkų steigimas tuo metu buvo globalus procesas. Tos idėjos septintajame dešimtmetyje pasiekė ir Sovietų Sąjungą, kur saugomų teritorijų kūrimas staiga tapo prestižiniu reikalu. O aš, baigęs geografijos mokslus, atsidūriau šito proceso katile... Sovietų Sąjungoje buvo pradėta kalbėti apie Baikalo nacionalinį parką, o vėliau atsigręžta ir į Pabaltijį. Tuo metu Sovietų Sąjungoje, pirmiausiai Rusijoje, buvo kuriami Šiaurės Amerikos nacionalinius parkus primenantys dideli gamtiniai rezervatai, nors iš tiesų analogiškų rezervatų koncepcija atsirado dar ikirevoliuciniais laikais. Beje, Lietuvoje dar tarpukariu Juozas Tumas-Vaižgantas kalbėjo apie Punios šilo ir Anykščių šilelio „tautos parkus“. Tačiau tuomet žmonės dar nesuprato, kas tai yra ir kam to reikia. Antai net profesorius Česlovas Kudaba, 1968 m. siūlydamas tokias vietas, kaip Raigardas ar Trakų Karaimų gatvelė, paversti nacionaliniais parkais, nelabai suprato, kas yra nacionalinis parkas. Sklandė tik idėjos. Sovietmečiu sudėtinga buvo išvažiuoti į užsienį, ypač kapitalistinį, tad neturėjome normalių galimybių semtis patirties iš kitų šalių. Kas yra tos saugomos teritorijos, aš ir pats suvokiau tik po poros metų intensyvių sunkiai gaunamos vakarietiškos literatūros studijų. Gavęs užduotį paruošti pasiūlymus nacionalinio parko apibrėžimui ir jų sistemos kūrimui, pradėjau knaisiotis pasaulinėje literatūroje, kurią pavyko atsisiųsti per tarpbibliotekinį abonementą. Supratau, kad nacionalinio parko sąvoka yra be galo plati, taip vadinami labai skirtingi dalykai. Įvairių šalių nacionaliniai parkai nepanašūs vienas į kitą. Netgi vienoje valstybėje tos teritorijos gali būti labai įvairios. Tarptautinės organizacijos pabrėžia, kad nacionalinis parkas yra kompleksinė teritorija. Šiaurės Amerikoje iš pradžių jis buvo suprantamas kaip didelis rezervatas, kurio dalis atverta turizmui. Tačiau Europoje tokių parkų sukurti nepavyko, nes jie steigti žmonių naudojamose erdvėse. Tad nacionaliniai parkai dažnai buvo pradėti formuoti kaip savotiški sudėtingi kompleksiniai draustiniai, tai yra *saugomos naudojamos teritorijos*.

Gludindami nacionalinio parko sampratą Lietuvoje, siekėme, kad tai būtų iš kelių skirtingo intensyvumo apsaugos zonų sudarytas darinys. Tai mėginome apibrėžti 1993 m. rengtame Saugomų teritorijų įsta-

tyme. Matote, parkas negali būti rezervatas, nes jame gamtosaugą ir kultūros apsaugą turime derinti su jo rekreacine paskirtimi, parko lankymu. Derinti taip, kad vienas kitam nekenktų. Greta nacionalinių parkų buvo numatytos ir žemesnio rango (t. y. regioninės reikšmės), bet ne mažiau vertingos teritorijos, kurios gali būti vadinamos regioniniais parkais (kitur jos vadinamos provincijų parkais, gamtos parkais, kraštovaizdžio parkais) ir paprastai yra valdomos regioninių institucijų. Regioniniai parkai, kaip ir nacionaliniai, yra sudėtingos, polifunkcinės (skirtingos paskirties žemėnaudų komplekso) teritorijos.

Negi ir sovietiniais laikais naudojote nacionalinio parko pavadinimą? Jis niekam nekėlė įtarimų?

Pavadinimo ieškojau ilgai. Iš pradžių buvau užkibęs už vokiškojo pavyzdžio. Ten kompleksinio pobūdžio teritorijos vadinamos gamtos parkais (*naturpark*). Bet gilinantis į Lietuvos situaciją darėsi akivaizdu, kad vien gamtos parkų mums nepakaktų. Tada norėjom suteikti jiems kompleksiškesnį – kraštovaizdžio parkų – pavadinimą. Gali būti gamtiniai, kultūriniai ir mišrūs kraštovaizdžio parkai. Tačiau vienaip kraštovaizdį suvokia geografai, kitaip, tarkim, architektai... Toliau kuriant kompleksinę gamtosaugos schemą buvo apsistota prie neutralaus „valstybinio parko“ termino, pabrėžiančio tokios teritorijos valstybinę svarbą... O šie jau gali būti skirstomi į nacionalinius, regioninius ar kitokius... Taigi nacionalinis parkas yra tik tam tikra valstybinio parko rūšis. „Nacionaliniai parkai“ yra tarptautinė sąvoka, ji buvo pradėta naudoti ir Sovietų Sąjungoje (turėkime omenyje, kad jei Maskvoje nebūtų pradėta apie tai kalbėti, ir mes nebūtume galėję to daryti). Lietuvoje tuo metu Gamtos apsaugos komiteto pirmininku buvo Viktoras Bergas[2], tais laikais gana progresyvus žmogus, atviras naujoms idėjoms. Kai mūsų valdžia, įkvėpta procesų Maskvoje, susidomėjo nacionalinių parkų kūrimo idėja, būtent V. Bergas užsakė sukurti nacionalinio parko projektą. Tačiau vėliau mūsiškiai patys išsigando sąvokos „nacionalinis“...

2. 1957–1970 m. Gamtos apsaugos komiteto prie LTSR MT pirmininkas. Jo dėka 1959-aisiais Lietuvoje buvo priimtas pirmasis Tarybų Sąjungoje Gamtos apsaugos įstatymas, o 1960-aisiais įkuriama Gamtos apsaugos draugija, kūrėsi draustiniai, nacionaliniai parkai, atsirado Ventės rago ornitologinė stotis, Žuvinto rezervatas, įvairios gamtos tyrimų stotys visoje Lietuvoje. Plačiau.: http://www.delfi.lt/grynas/gyvenimas/aplinkos-dienos-proga-pagarba-lietuvos-gamtos-riteriui.d?id=61553922

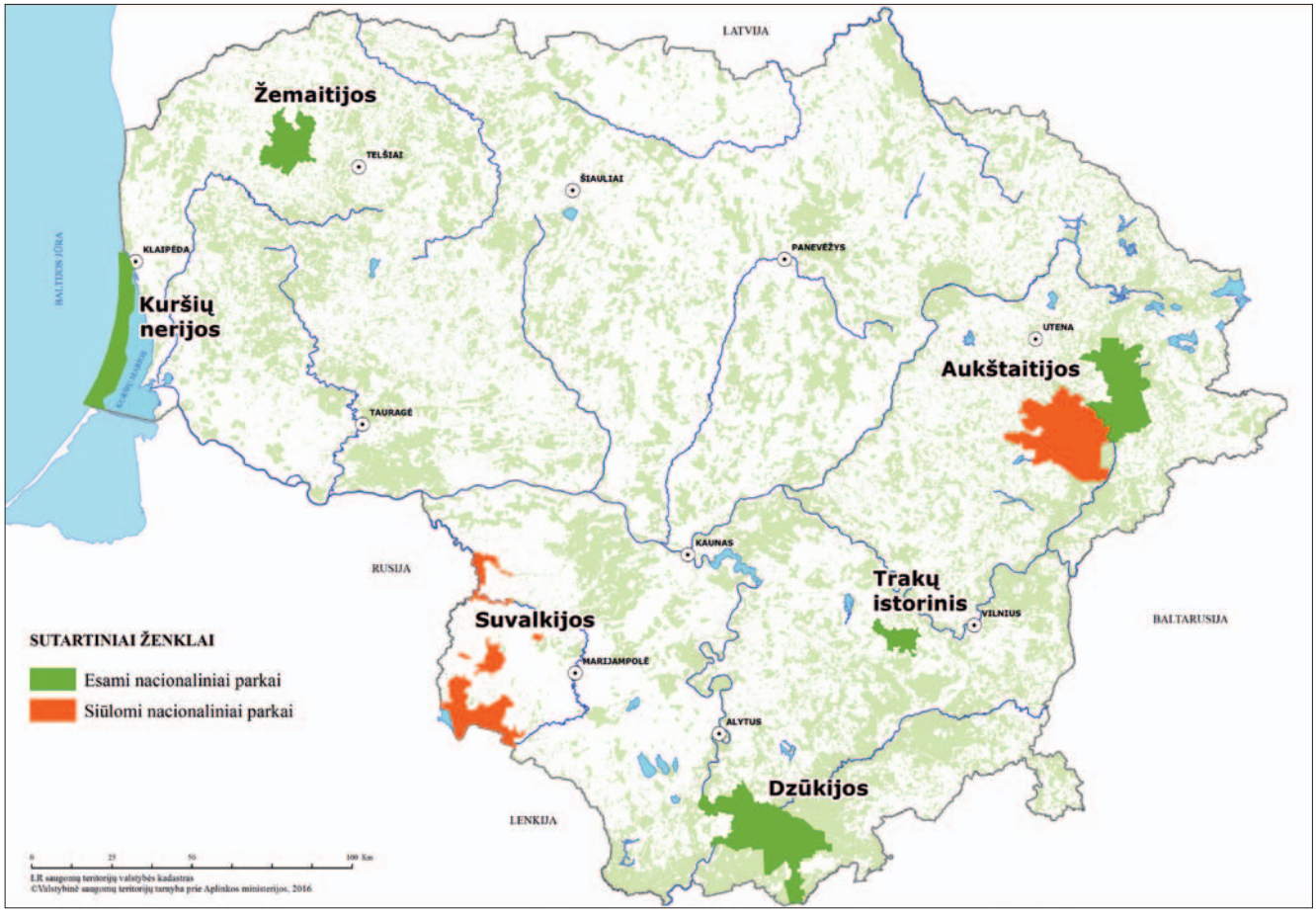

Penki Lietuvos nacionaliniai parkai: Aukštaitijos, Dzūkijos, Žemaitijos, Kuršių Nerijos ir Trakų istorinis nacionalinis parkas.
Valstybės saugomų teritorijų tarnybos archyvas.

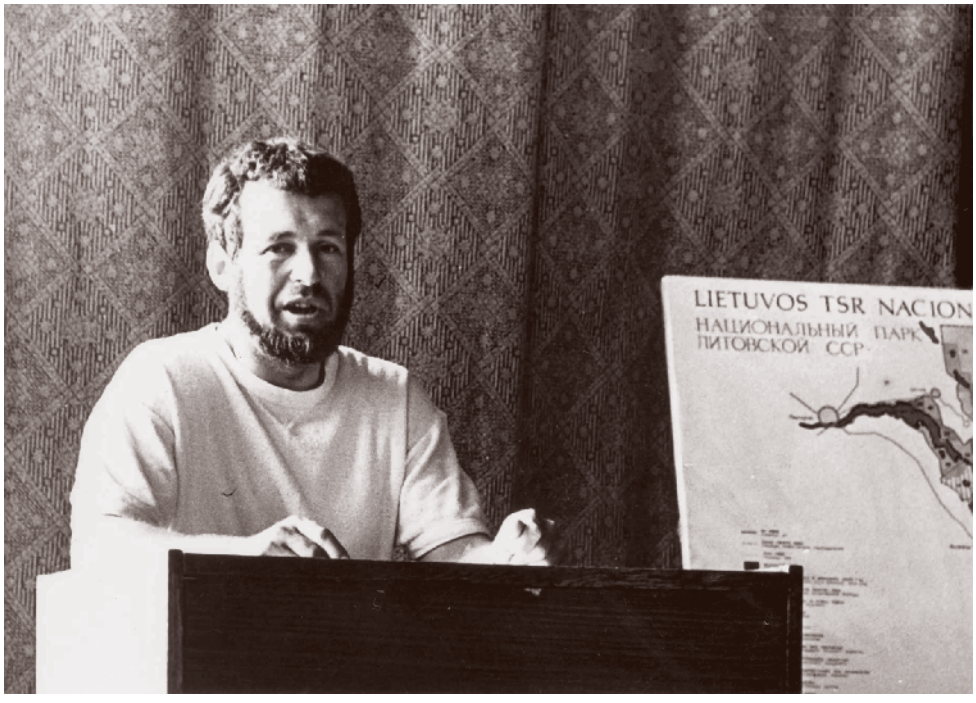

Architektas Giedrius Daniulaitis prie Lietuvos TSR (dabar Aukštaitijos) nacionalinio parko plano. *Valstybės saugomų teritorijų tarnybos archyvas.*

Kas tie „mūsiškiai“?

Apie 1968 m. pradėjom tyrinėti, važinėti į rajonus, kalbėti apie nacionalinius parkus, apie mus rašė ir sąjunginė spauda. Bet turėjome bėdą: Lietuva buvo drąsi valstybė, kuriai vadovavo „kiškiai“. Po V. Bergo Gamtos apsaugos komitete dirbę funkcionieriai pradėjo bijoti sąvokos „nacionalinis“, esą Maskva gali pagalvoti, kad turime separatistinių minčių. Jau baigdami kurti projektą gavome tuometinio Gamtos apsaugos komiteto (GAK) vadovybės nurodymą šią sąvoką pakeisti. Todėl Aukštaitijos nacionalinis parkas kuriam laikui tapo gamtos parku, o ne nacionaliniu, kaip buvo pradžioje numatyta. Mes rėmėmės mokslininiais tyrimais ir kurdami šį parką norėjome apimti visą Žeimenos aukštupį nuo Ignalinos iki Molėtų, bet Gamtos apsaugos komitetui atrodė, kad užsimojome per plačiai. Manė, kad pradžiai užteks Č. Kudabos apdainuotų Ginučių, o vėliau gal ir bus galima pagalvoti apie teritorijos didinimą... Po keturių metų derinimo vis dėlto buvome priversti paskelbti parką, kurio teritorija buvo tik trisdešimt tūkstančių hektarų, vietoj planuotų aštuoniasdešimties tūkstančių. Per tą laiką estai mus aplenkė ir pirmieji paskelbė įkuriantys nacionalinį parką. Jiems net projekto nereikėjo, turėjo idėją ir paukšt! Kol mūsiškiai dejavo tai dėl pavadinimo, tai dėl ploto, jie paskelbė apie devyniasdešimties tūkstančių hektarų plotą nacionaliniu parku... Dar daugiau – siekiant užkirsti kelią turėti daugiau nacionalinių parkų, mums buvo liepta atsisakyti Aukštaitijos pavadinimo, o suprojektuotą parką pervadinti sovietiškai – LTSR nacionaliniu parku.

Kokia komanda dirbo prie šios schemos? Ar buvo ekspertų ir iš Sovietų Sąjungos?

Aukštaitijos nacionalinio parko planavimo schemą rengė Kauno statybos ir architektūros institutas be jokios specialistų iš Maskvos ar kitur pagalbos. Rezultatas buvo keturių žmonių darbo vaisius – geografo Pauliaus Kavaliausko, architektų Vlado Stausko[3] (darbo vadovas) ir Giedriaus Daniulaičio bei ekonomisto Igno Normanto. Kaip plano priedą, man teko parengti kompleksinių saugomų teritorijų (tuo metu dar vadintų gamtos parkais) perspektyvų viziją, kuris po tam tikrų papildymų ir korektūrų tapo pagrindu formuojant perspektyvinę Lietuvos saugomų teritorijų schemą bei rengiant fundamentalų mūsų gamtosaugos vystymo dokumentą – Lietuvos kompleksinę gamtos apsaugos schemą. Pastaroji buvo pradėta rengti remiantis aštuntajame dešimtmetyje priimtu TSKP nutarimu, numačiusiu tokių kompleksinių schemų būtinumą. Mes šiame kelyje buvome ketvirtieji (pirmieji estai), o paskutiniai tokią schemą 1990 metais paruošė latviai.

Pagrindinis schemos rangovas buvo Maskvos urbanistikos institutas, kurio architektas Egilas Rusa (latvių kilmės) tapo bendro projekto vadovu. Jis Lietuvos subrangovo – Pramoninės statybos projektavimo instituto („Pramprojekto“) – sistemoje subūrė ir lietuvišką

3. Vladas Stauskas (1932–2014) – architektūros profesorius, rekreacinės architektūros mokyklos Lietuvoje kūrėjas. Jis vadovavo rekreacinės ir landšafto architektūros sektoriui Architektūros ir statybos institute. Vadovavo ir dalyvavo parengiant miestų, kurortų, nacionalinių parkų vystymo bei atskirų pastatų projektus.

kolektyvą, kuriame dirbau kartu su Gediminu Pauliukevičiumi, Vl. Stausku, Romu Pakalniu, Nikolajumi Ryliu ir kitais kolegomis. Valdžios nurodymu, šalies moksliniai institutai turėjo pateikti tyrimų rezultatus ir siūlomas gamtosaugos priemones. Deja, kai kurie mokslininkai net planavimą buvo pradėję suvokti tik kaip tyrimą, todėl buvo parengta net aštuoniolika įvairiausių tiriamųjų žemėlapių. Pamenu, per svarstymą visos keturios sienos buvo nukabintos didžiulėmis planšetėmis, kad įspūdingiau atrodytų. Iš tiesų svarbiausi šioje schemoje buvo du žemėlapiai: 1) apibendrinantis ekologinių problemų bei situacijų žemėlapis, kuriame nurodyti svarbiausi „karštieji“ taškai ir taršos arealai, vaizdžiai vadinti „mirties žiedais“; 2) projektinis pasiūlymų žemėlapis, kuriame buvo pateikta gamtinio karkaso koncepcija, perspektyvinė saugomų teritorijų sistema ir urbanistinio vystymo ašys. Būtent ši schema ir įtvirtino tarp mūsų moksliškai pagrįstos ir išplėtotos saugomų teritorijų sistemos idėją, neapsiribojusia vieninteliu LTSR nacionaliniu parku (kaip norėjo mūsiškis GAK), o apimančią kelių nacionalinių parkų ir poros dešimčių regioninių parkų tinklą.

Plačiau papasakokite, ar tuo metu rūpėjo ekologija? Ar parkų kūrimas buvo reakcija į užterštumo keliamas grėsmes, ar natūralus savaiminis procesas?

O kaip kyla gripo epidemija? Ateina, ir tiek. Visoje Europoje vyko šis procesas, tiesiog atėjo toks laikas. Europa jau neturėjo kito kelio, nes labai jau buvo apnuodijusi savo gamtinę aplinką. Iš konferencijų pranešimų ir matydami esamą situaciją, mes taip pat perėmėme tas idėjas. Nuolatinis ūkio intensyvinimas tapo nevaldomas, neigiamos pasekmės tapo akivaizdžios. Buvo peržengtos visos taršos normos, šis faktas slėptas net nuo valdžios. Kažkas turėjo atverti akis. Anksčiau valdžia nieko nenorėjo žinoti, o sukūrus Kompleksinę gamtos apsaugos schemą, LKP Centro komitete sukabinus brėžinius, paaiškėjo, kad daugiau kaip aštuoniasdešimt procentų Lietuvos jau užteršta, o iš kai kurių vietovių derėtų net evakuoti gyventojus. Susidarė baisios vadinamosios mirties zonos, arba „mirties katilai“. Juk fabrikai – Elektrėnų, Kauno, Jonavos, Kėdainių, Mažeikių – nuolat varydavo visus tos sieros dioksidus, tuos dvideginius. Mirties zonos susidarydavo, kai susijungdavo keli teršalų šleifai. Ir

Aukštaitijos nacionalinis parkas iš paukščio skrydžio. Dringio ežeras. 2016 m. *Algirdo Panavo nuotrauka. Aukštaitijos nacionalinio parko direkcijos archyvas.*

viena baisiausių zonų buvo virš Trakų (!), kur žmonės nuolat sirgo plaučių ligomis. Mažai kuo geresnis buvo ir Mažeikių „katilas“. Neliko abejonių, kad reikia skubiai imtis priemonių...

Atgimimo laikais buvo madinga gąsdinti šiais dalykais. Teko dalyvauti ne vienoje žaliųjų akcijoje, propaguojant Kompleksinėje Gamtos apsaugos schemoje gautus rezultatus, skelbti apie ekologinės krizės pradžią. Rūpinimasis ekologija privertė ir sovietinę valdžią atsikvošėti, kad tas beribis L. Brežnevo ūkio intensyvinimas gero neatneš, o tik gilins ekologinę krizę. Pagal partijos politiką, Lietuvoje nė hektaro žemės ūkio naudmenų nebuvo galima paversti mišku. Žemės ūkio naudmenos galėjo tik didėti, negalima buvo rodyti jų mažėjimo. Kitaip tariant, gerinimas vyko tik viena linkme. Viskas plikinama, melioruojama... Tad reikėjo pradėti savotišką karą. Bemaž visi, dirbę prie parkų kūrimo schemos, natūraliai pradėjo rūpintis ekologija (išskyrus tuos, kurie buvo parsidavę nomenklatūrinei valdžiai). Pirmiausia reikėjo išsikovoti teisę sukurti miškų atkūrimo planą. Lietuva turėjo mažiau miškų nei Latvija ir Estija, Baltarusija ir Lenkija. Buvome tiesiog duobėje. Partija nuolat ragino plėsti dirbamus laukus, intensyvinti melioraciją, skelbė, kad nereikia jokių apsauginių miškų. Tokiomis aplinkybėmis saugomos teritorijos tapo vienu iš būdų pristabdyti tą ūkio intensyvinimą, kovoti dėl gamtos ir savo šalies. Saugomas teritorijas Europoje kūrėme vieni iš paskutiniųjų, o septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, kilus ekologiniam judėjimui, net tris kartus padidinome saugomų teritorijų plotą ir tapome jau vidutiniokais. Buvo įsteigta naujų draustinių, permąstyta visa sistema ir parengti sumanymai, kaip įgyvendinti nacionalinių parkų programą. Kruviną kelią nuėjome. O dėl regioninių parkų idėjos pripažinimo su GAK teko net dvidešimt metų kovoti.

Ar nuo pat pirmųjų žingsnių, saugomų teritorijų sistemos kūrimo, pradėjote galvoti ir apie regioninius parkus?

Taip, nenorėjome eksperimentuoti, iš karto siekėme sukurti gerai apgalvotą sistemą. Yra du būdai steigti saugomas teritorijas: mėgėjiškas – kai po vieną lapelį durstai, ir sisteminis – kai perspektyvinis tinklas grindžiamas moksliniais tyrimais. Pirmas pasiūlymas steigti regioninius parkus buvo parengtas dar septintajame dešimtmetyje. Tuo metu kurtos ir priemiesčių zonos, kurias šiandien galėtume vadinti rekreaciniais parkais.

Keliskart minėjote, kad skirtingose šalyse ir nacionaliniai parkai suvokiami skirtingai. Kuo ypatingas Lietuvos pasirinkimas? 1968 m. profesorius Česlovas Kudaba straipsnyje „Šventagirės, tradicijos ir mes“ išskyrė kitas vertingas teritorijas[4], nei vėliau buvo numatyta saugomų teritorijų sistemoje.

Iš tiesų, Č. Kudaba pirmasis pasakė, kad Lietuvai reikia ne vieno, o kelių nacionalinių parkų. Po Č. Kudabos kitas geografas, profesorius Vytautas Gudelis[5] pasiūlė idėją, kad nacionaliniai parkai turi atitikti etnokultūrines sritis. Ir aš pradėjau palaikyti šį principą. Tada teko ieškoti tų teritorijų, pagrįsti jų tinkamumą, pagaliau pavyko tai ir į įstatymą „įkalti“. Mes esame vienintelė šalis, kurios nacionalinių parkų samprata apima etnokultūrinių sričių gamtos ir kultūros savitumo pristatymą. Tarptautinėje arenoje, kur dominuoja biologai, visų pirma rūpinamasi ekosistemų apsauga, o vietos žmonių prigimtinė kultūra nėra tokia svarbi. O štai mums būtent ji tapo įkvėpimo šaltiniu. Todėl dabar turime etnoregioninę penkių nacionalinių parkų koncepciją, o, tarkim, Australijoje yra pusantro šimto parkų, tačiau dauguma jų rezervato tipo, ir jų skaičius gali būti neribotas. Tiesa, daug kas prieštaravo mūsų pasirinktam keliui. Pavyzdžiui, kritikuotas pasirinkimas kurti Dzūkijos nacionalinį parką, o ne Nemuno kilpų. Iš tiesų galėtų būti ir Nemuno kilpų parkas, bet norėjosi, kad nacionaliniai parkai turėtų kokią nors tapatybę, kultūrinį kodą. Net ir deimantai vienoje krūvoje atrodo tiesiog akmenukai, o kiekvienas atskirai palieka gilų įspūdį. Tad buvo išgryninta ir įstatymu įteisinta V. Gudelio idėja. Prisipažinsiu, norėjome, kad tie parkai iš tiesų taptų nacionaliniai, kad jie būtų susiję su mūsų tautos kultūra, istorija, atspindėtų ir mūsų etnokultūrinio kraštovaizdžio ypatumus.

Ar vyko diskusijos, renkantis tinkamiausias teritorijas? Galbūt reikėjo didesnės istorikų ir etnologų talkos...

Norint, kad viskas vyktų sklandžiai, pakanka nedidelės specialistų grupelės. Taigi, branduoliu tapo Kauno statybos ir architektūros institutas. Ten buvo kraštovaizdžio ir rekreacines architektūros sektorius, kuriame dirbau kartu su jau minėtais architektais Vl. Stausku, G. Doniulaičiu[6]. Man teko geografo užduotys, teritorijų paieškos darbai. Naudojomės paskelbta

4. „<...> Artimiausiu laiku respublikoje būtini du stambūs (Pajūrio ir Aukštaitijos) bei trys mažesni (Anykščių šilelio, Raigardo ir Karaimų Trakuose) nacionaliniai parkai. Tai minimumas.“ Žr. Česlovas Kudaba. Šventagirės, tradicijos ir mes. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1968, Nr. 3, p. 2–4.
5. Vytautas Gudelis pirmasis Lietuvoje pradėjo kompleksinius Baltijos jūros geologijos, kraštotyros, neotektonikos tyrimus, dalyvavo formuojant lietuviškosios geografinės kraštotvarkos pagrindus.
6. Kuriant saugomas teritorijas taip pat dirbo K. Eringis, R. Pakalnis ir kiti. Diskusijose dalyvavo J. Bučas, S. Maciulevičius, E. Riepšas, K. ir J. Balevičiai, A. Mituzas, M. ir M. Purvinai, K. Labanauskas ir kt.

Kuršių nerijos nacionalinis parkas iš paukščio skrydžio. Naglių gamtinis rezervatas. 2016 m. *Kuršių nerijos nacionalinio parko direkcijos archyvas.*

etnologų medžiaga, istoriniais tyrimais, o kur nebūta duomenų – teko prognozuoti. Kai kur tiesiog iš akies nustatydavau potencialią vertę, o vėliau tą vertę patvirtino ir tyrinėtojai. Nuostabu tai, kad devyniasdešimt penki procentai mano prognozių sutapo su tyrinėtojų. Matot, tyrimai reikalauja laiko, o tuo metu viską reikėjo daryti staigiai. Tad 1986 m. jau galutinai buvo patvirtinta Kompleksinė gamtos apsaugos schema, kuri suteikė galimybę realizuoti nacionalinių parkų idėją. Patvirtino ją net Partijos Centro komitetas, ir tada atsivėrė durys veikti. Kai pagąsdinome, kad jų vaikai išmirs dėl užterštumo, net tris kartus buvo padidintos gamtosaugai skirtos lėšos. Schemą reikėjo realizuoti greitai. Kitaip tariant, kalti geležį, kol karšta. Kaip tik tuo metu prasidėjo ir Atgimimas, jo ištakas regiu prabudusioje ekologinėje sąmonėje.

Apskritai apie 1989 m. ekologiniai dalykai turėjo itin aukštą prestižą. Prisiminkime, kaip Zigmas Vaišvila sugebėjo sustabdyti Ignalinos AE statybas. Dabar pabandyk tokius dalykus padaryti! Tai buvo įspūdingi laikai, visai kitaip suvokta gamtosauga... Buvo net koks nutikimas: atvažiavo Biržų krašto delegacija su meru priešakyje ir davė man velnių, kodėl aš viso Biržų rajono neskelbiu nacionaliniu parku. Deja, po žaliosios bangos vėliau užslinko ekologinės sutemos. Iki tol, norėdamas kandidatuoti į Aukščiausiąją tarybą, turėjai gauti vos ne žaliųjų „vizą“, tai yra turėti parengtą ekologinę programą, o vėliau dėmesio gamtosaugai ir kraštovaizdžiui nebeliko. Kandidatuojančių į mūsų Seimą programose ekologinės dalies nėra. Niekas apie tai nebekalba, jokiose televizijos laidose ar debatuose neišgirsim konstruktyviai diskutuojant apie gamtosaugą.

Kurį laikotarpį vadinate ekologinėmis sutemomis? Dabartinį?

Deja, ir dabartinį – minėtos sutemos, prasidėjusios XX amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje, tęsiasi. Ko gero, jau ir naktis užėjo. Viską stengiamasi privatizuoti, užstatyti. Miškai intensyviai kertami. Juk reikia suprasti, kad miškų ūkis skiriasi nuo žemės ūkio. Žemės ūkiui privati nuosavybė tinka, o miškams ne: medžiai ilgai auga, reikia kitokios prieigos. Miškai turi būti visuomeninės nuosavybės. Antai prezidentas Antanas Smetona dešimt kartų padidino valstybinių miškų plotą. Tarpukariu buvo plečiamas valstybinių miškų fondas. O mes iš gobšumo jį mažiname...

Ar Jums pačiam, kuriant sistemą, yra tekę apeiti visus parkus?

Teko visus apeiti ar apvažiuoti. Reikėjo teritorijas rekognoskuoti[7]. Kiekvieno medelio nesuskaičiuosi, bet pažiūrėti, kas ten darosi, būtina. Ne tik skersai išilgai perėjau, bet ir bendravau su tų vietų architektais, aplinkos inspektoriais. Reikėjo rinkti informaciją apie vertybes, nes iš pradžių labai trūko tyrimų. Štai Dzūkijoje beveik nebūta draustinių. Bepigu Aukštaitijoje, kur nacionalinis parkas suformuotas Ginučių ir Ažvinčių girios draustinių pagrindu. O Dzūkijoje buvo žinomi tik mažučiai ploteliai. Reikėjo susiorientuoti. Kartais reikėdavo kovoti ir su miškininkais, kurie norėjo, kad parkas būtų tik Marcinkonių girininkijos dydžio, net projektą buvo parengę. Beje dar 1968 m. G. Daniulaitis siūlė Dzūkijos parką steigti Panemunės dzūkų trikampyje – teritorijoje tarp Nemunaičio ir Merkinės, t. y. Panemunės dzūkų arealą. Suprantama, kad to visaverčiam Dzūkijos regiono pristatymui nepakako, buvo būtini ir Dzūkijos simboliu tapę giriniai dzūkai, teko apimti ir giliau į pietus nusidriekusią teritoriją, tad dabar turime tokį didžiulį teritorinį „krokodilą“. Žemaitija taip pat mums buvo *terra incognita*. Pirminis pasiūlymas buvo Žemaitijos nacionalinį parką įsteigti aplinkui Varnius, bet tuometinis visagalis „Agropromas“ (Agropramoninis komitetas) uždėjo leteną ant Varnių, nes būtų tekę mažinti žemės ūkio naudmenas, todėl ten buvo leista kurti tik regioninį parką su švelnesniu režimu. Vėliau buvome priversti Žemaitijos nacionaliniu parku pavadinti miškingas Platelių apylinkes, nors pagal priimtą koncepciją jos

7. Rekognoskavimas – išankstinis vietovės ištyrimas prieš atliekant geodezinius darbus.

Dzūkijos nacionalinis parkas iš paukščio skrydžio. Grūdos upė. 2016 m. *Vaido Vyšniausko nuotrauka. Dzūkijos nacionalinio parko direkcijos archyvas.*

netiko Žemaitijai reprezentuoti, nes ten beveik nelikę etnografinio paveldo. Varniai, Medvėgalis, Šatrija – čia yra Žemaitijos širdis. Visokio *bieso* būta – ir karštų diskusijų, ir gražių, ir, aišku, tikslingai organizuotų *balių,* kuriuose buvo stengiamasi palenkti valdžią.... Visais būdais ta idėja buvo propaguojama, tačiau ne viskas pavyko taip, kaip norėjome.

Kaipgi Kuršių nerija? Kaip čia kurtas pirmasis nacionalinis parkas?

Kaip obuolys prinokęs krenta nuo šakos, taip ir Kuršių nerija, – tiesiog prinoko. Atrodo, kad kitaip ir negalėjo būti. Ji tokia ypatinga, lyg Dievo duotas nacionalinis parkas. Apie šešiasdešimtuosius metus Kuršių nerija tebuvo eilinis kraštovaizdžio draustinis, tačiau suvokta, kad būtina įvesti specialų režimą, vadinasi, kurti nacionalinį parką. Tik tada dar negalėjome taip vadinti, nes mūsų valdžia to žodžio ypač bijojo dėl pasienio zonos – esą sovietai gali jį suvokti kaip ,,nacionalistinį“ parką. Liaudyje sakoma – savo uodegos išsigando. Iš tiesų, žvelgiant formaliai, Kuršių nerija, pagal jai 1966 m. pritaikytą apsaugos režimą, *de facto* buvo pirmasis nacionalinis parkas Sovietų Sąjungoje. Bet visi tai suprato tik jau sukūrus schemą, kai prasidėjo atšilimas ir ėmė skeldėti visa stagnacinė *brežnevinė* sistema.

Ar galima sakyti, kad Kuršių nerijos klausimas aktyvino visuomenę?

Atgimimas iš esmės prasidėjo nuo ekologinių reikalavimų: reikėjo gelbėti Lietuvą, ji galėjo tapti netinkama gyventi dėl užterštumo. Žinoma, tuo metu visuomenę buvo lengviau pakelti. Dabar neįsivaizduoju, kas susirinktų klausyti kalbų apie ekologiją? Galima net akmenį į kaktą gauti. Tada Neringoje reikėjo pažaboti stovyklavimą, poilsinių namelių, kurių ten vis daugėjo, statybą. Draudimas statyti juk iki šiol visuomenę piktina...

Bet grįžkime į devintąjį dešimtmetį...

Aš seniai sakau, kad tada buvo ekologijos aukso amžius. Mūsų sąmonė pabudo. Ekologinis mąstymas susipynė su nepriklausomybės siekiu. Jau sunku atskirti, kas kur. Tada prasidėjo judėjimas už Lietuvą, už gimtinę. Iš to vėliau išaugo ir nepriklausomybė. Kai pagalvoji, gal ir ne veltui Gamtos apsaugos komitetas bijojo. Vis dėlto žodis ,,nacionalinis“ mums daug reiškė. Vakaruose ,,nacionaliniai“ reiškia tik ,,valstybiniai“, o mums norėjosi, kad parkai ne valstybiniai, o būtent nacionaliniai būtų. Tokie dalykai žadino... Kai pagal to meto reikalavimus reikėjo rinkti parašus dėl nacionalinių parkų kūrimo, tai žmonės pasirašinėjo – tik duok. Visi norėjo parkų, net ir partiniai žmonės. Atsimenu, ministras Vytautas Einoris sakė: ,,Taip, darykime, steikime!“ Netgi toks LKP pirmasis sekretorius Ringaudas Songaila, iš kurio daug nesitikėjome, ir jis leido įkurti Pavilnių valstybinį gamtos (regioninį) parką. O Gamtos apsaugos komitetas nuolat mūsų siūlymus, ypač dėl regioninių parkų kūrimo, blokavo ir jų nepripažino. Paradoksas, kad Kompleksinės gamtos apsaugos schemos pagrindinis rangovas buvo ne šis komitetas, o Statybos reikalų komitetas. Dabar neįsivaizduojami tokie dalykai.

Iš tiesų...

Šie natūralūs raidos procesai vyko visoje Europoje ir, nepaisant geležinės uždangos, pasiekdavo ir mus. Tai jau buvo ne pokaris, ne Stalino laikai, net ne Chruščiovo. Artėjant perestroikai, daug kur atsivėrė dangčiai. Jeigu yra pasaulinė tendencija, tai niekur nepabėgsi...

Kai buvo patvirtinta schema, koks buvo priežiūros ir finansavimo mechanizmas?

Labai aiškus mechanizmas. Viskas buvo planuojama, svarstomas biudžetas. Jau minėjau, kad kai patvirtino schemą, finansavimą gamtosaugos reikalams padidino net tris kartus. Duota pinigų saugomų teritorijų kūrimui, prasidėjo masinė valymo įrenginių statyba. Mes turėjome brėžinį, kur buvo nurodytos priemonės, tiksliai pažymėta, kur ir ką reikia padaryti ir kiek tai kainuos. Buvo numatyta daugiau kaip du šimtai su gamtosauga susijusių priemonių, kurios įgyvendintos pagal konkretų planą. Deja, po nepriklausomybės atkūrimo viską nušlavė – ir kas gera, ir kas bloga. Liūdniausia, kad su nešvariu vandeniu išpylė ir kūdikį. O juk mes turėjome unikalų šansą Europoje turėti optimaliai sutvarkytą kraštovaizdį. Tokį, kokį galima sukurti tik esant valstybinei žemės nuosavybei. Reikėjo uždėti leteną ir neleisti tokio staigaus privatizacijos bumo. Mažai valstybėlei libertarinė ideologija yra pražūtinga.

Ką vadinate optimaliai sutvarkytu kraštovaizdžiu?

Kraštovaizdis, kurio tvarkymas remiasi tvaraus vystymo ideologija. Kai suderinti socialiniai, ekologiniai ir ekonominiai interesai. Nes anksčiau, ypač sovietmečiu, ekologiniai interesai buvo nustumti, beveik neegzistavo, taip pat ir socialiniai. Iš esmės dominavo vien ekonominiai. Kai praeito amžiaus devintajame dešimtmetyje atėjo žalioji banga, tai ekologiniai interesai įgavo prasmę. Jų klausimas buvo sprendžiamas kompleksiškai. Dabar teritorijos vystymas vyksta, deja, visai kita linkme, ne taip, kaip tie gražiai sudaryti

planai. Antras svarbus darbas, kurį man teko daryti jau nepriklausomybės metais – LR teritorijos bendrasis planas. Jį 2002 m. patvirtino Seimas. Jame taip pat buvo numatytas gamtinio karkaso ir saugomų teritorijų vystymas, urbanizacijos bei ūkio ekologinis reguliavimas. Bet kas iš to? Numatėme ten tvarios Lietuvos koncepciją, o kai atėjo laikas įgyvendinti – įgaliotos ministerijos nevykdė Seimo patvirtinto dokumento. Kai vyksta tokie dalykai, supranti, kad mūsų valstybė yra nevaldoma. Pakirstas pasitikėjimas.

Paminėjote, kad būtų svarbu, jei saugomose teritorijose nebūtų privačios nuosavybės plotų.

Teoriškai geriausias variantas, kai saugomos gamtos teritorijos yra valstybinėje žemėje. Amerikoje, Skandinavijoje valstybė netgi ją išperka iš gyventojų. Ir gyventojus iškelia, kad kuo mažiau jų būtų. Visada privačios nuosavybės savininkų nagai į save lenkti. Deja, mes jau pavėlavome su saugomų gamtos teritorijų steigimu, ir gyvenimo atgal nesugrąžinsi... Yra kaip yra. Suprantama, kultūros paveldo apsaugoje veikia kiti principai: čia pagrindinis uždavinys yra privačių interesų ir paveldo apsaugos suderinimas bei koordinacija. Na, bet tai jau atskiras klausimas, susijęs ir su specifinių kraštovaizdžio apsaugos teritorinių darinių – istorinių nacionalinių bei regioninių parkų – steigimu.

Bet saugomose teritorijose yra ir miestų. Tokiu atveju neįmanoma išvengti privataus intereso?

Yra visokių. Aš, žinoma, kalbu apie idealų variantą. Bet tai nėra taip lengva. Užsienyje yra netgi privačių saugomų teritorijų, kur kokie aristokratai ar turtuoliai nusprendžia, kad tai jų garbės reikalas ir pilietiškumo gestas. Mes dar tokiems dalykams nesubrendome. Realizuoti pagrindinius tvaraus vystymosi principus nėra taip lengva. Atrodo, savaime aišku, kad nusikaltęs asmuo turi mokėti baudą už nusikaltimus prieš gamtą ir paveldą. Bet pas mus už kraštovaizdžio darkymą paprastai nebaudžia. Išsisukama.

Ar dabartinis Saugomų teritorijų įstatymas liberalus?

Mus dabar kala prie kryžiaus, nes suinteresuotos grupės nori kuo labiau liberalizuoti šį įstatymą. Man pačiam teko prie jo dirbti. Bet padarai vienaip, o Seimo nariai prideda savo. Tai, kas galiausiai patvirtinama įsakymu, nebūtinai yra darbo grupės kūrinys. Kai kurių įstatymų autorystės man net teko išsižadėti, nes po Seimo svarstymų jie pasikeitė nebeatpažįstamai. Mūsų parlamente net svarstyta, kad saugomas teritorijas galima apskritai panaikinti, kad norint galima iš jų „išstoti“. Pasaulyje tokie dalykai nedaromi. O čia gali vykti, kaip niekur nieko... Tokius dalykus gali siūlyti tik nieko apie nacionalinius parkus neišmanantys žmonės. Dabartinį saugomų teritorijų įstatymą dar 2008 m. projekte iš tiesų liberalizavome, bet atsižvelgdami į sveiką protą. Tačiau pasikeitusi valdžia (atėjo konservatoriai) pareiškė, kad jai netinka ankstesnių valdančiųjų darbas, kad ji padarys savaip. Po ilgų taisinėjimų, pildymų, karpymų pagaliau 2016 m. buvo patvirtintas koreguotas šio įstatymo variantas. Net pripažįstant dalį atliktų korektūrų esant teisingas, labiau konkretizuojančias veiklos reglamentavimą saugomose teritorijose, tenka pastebėti, kad šios korektūros nepalietė esminių įstatymo trūkumų, ypač susijusių su valstybinių parkų samprata, jų rekreacinės paskirties vietomis, perspektyviniu visos sistemos tobulinimu ir vystymu. Ypač neleistinai apeiti istorinių nacionalinių ir istorinių regioninių parkų klausimai ir Nacionaliniame kraštovaizdžio tvarkymo plane patvirtintų rekreacinių regioninių parkų įteisinimo ir jų tinklo formavimo problema...

Nacionaliniai parkai yra viešo intereso sritis. Visuomenė tarytum sutaria, kad jai reikalingos tokios saugomos teritorijos.

Štai Džordžas Sorošas, milijardierius ir privačios nuosavybės šalininkas, atvykęs į Lietuvą pasakė, kad negalima bendrų reikalų palikti tvarkyti privačiai iniciatyvai, nes tai veda į destrukciją, į sunaikinimą. Turi būti bendra idėja, kuriai paklustų visi. Tai reikalinga būtent pažaboti privačiai iniciatyvai. Pati savaime ji reikalinga, nes neša energiją, bei jei paleisi ją laisvai, tai kaipmat iškryps iš vagos. Nes privataus intereso svarbiausias tikslas nėra orientuotas į kitas kartas, naudą vaikams ir anūkams, tik į pelną čia ir dabar. Deja, mūsų suliberalėjusi valdžia ir privačią nuosavybę garbinantys piliečiai mano kitaip...

Įdomu, kad saugomos teritorijos statusas turėtų saugoti svarbius kraštovaizdžius nuo perteklinės žmonių veiklos, bet jos kaip medus traukia lankytojus.

Visa bėda, kad jos suprantamos vien kaip išsaugančios tai, kas yra. Angliškai *protected* reiškia ne visai „išsaugoti“. Mes nuo tarybinių laikų iškėlėme sau tikslą išsaugoti, ir tai tapo mąstymo kliše. O ką reiškia *išsaugoti* tai, kas nuolat kinta? Gamta juk keičiasi.

Ir papročiai keičiasi...

Taip. Niekas nestovi vietoje. Kaip išsaugosi? Užkonservuosi tarsi burokėlius? Kai saugomos teritorijos mechaniškai „konservuojamos“, tada ir kyla konfliktas.

O kokios būtų alternatyvos?

Reikia saugomas teritorijas vertinti kaip dinaminį reiškinį, žiūrėti, ką iš tiesų galime išsaugoti, bet nesi-

Žemaitijos nacionalinis parkas iš paukščio skrydžio. Platelių ežeras. 2016 m. *Giedriaus Norvaišo nuotrauka. Žemaitijos nacionalinio parko direkcijos archyvas.*

tikėti išsaugoti viską. Ir į parko lankytoją nereikia žiūrėti kaip į priešą. Šiaurės Amerikoje rekreacinės teritorijos yra priskiriamos prie saugomų teritorijų ir yra Nacionalinių parkų tarnybos žinioje. Britanijoje yra vadinamosios ypatingo grožio teritorijos, kurios daugiausia skirtos rekreacijai. Ir mes turėtumėm apie tai pagalvoti.

Kalbėdamas apie rekreaciją turite omenyje ir ugdymo misiją ar pritaikymą žmonėms?

Tvarų naudojimą. Tokį, kuris būtų reguliuojamas, kur neleidžiami destruktyvūs dalykai. Svarbu ne drausti rekreaciją, o ją reguliuoti. Žmogus juk irgi biologinė rūšis. Apsauga neturi būti *mantrinė*, t. y. besiremianti žaliuoju fundamentalizmu, nepagrįstais gąsdinimais, vienpusiškais arba neįvykdomais reikalavimais. Daug ką galima sutvarkyti, numatant skirtingas zonas, jų lankymo intensyvumą, valdant lankytojų srautus. Žinoma, yra „altorių“, prie kurių nereikia visų leisti, tai gali būti rezervatinės zonos. Bet valstybiniuose parkuose privalo būti ir rekreacinių zonų. Dabar jos sudaro po 3–5 procentus teritorijos, bet galėtų būti ir 20–30 procentų. Ir nieko baisaus nenutiktų. Kai pirmą kartą skirstėme zonas, rekreacijos idėja nebuvo aktuali: Atgimimo metais mažai kas poilsiavo, atrodė, kad tiek ir užteks. Dabar situacija pasikeitusi. Todėl nuolat diskutuojame su Aplinkos apsaugos ministerija apie rekreacinių nacionalinių parkų steigimą. Jeigu nenorime, kad į nacionalinius parkus veržtųsi nekontroliuojamai vystomos poilsinės teritorijos, reiktų galvoti apie rekreacinius regioninius ir rekreacinius parkus. Pasaulyje tokie dalykai egzistuoja, bet Lietuvoje niekas nenori keisti įprastos tvarkos.

Dar viena problema – saugomų teritorijų direkcijų nesutarimai su savivaldybėmis. Mes taikėme anglišką nacionalinių parkų modelį, kur numatytos skirtingos paskirties teritorijos – zonos. Juk mes neturime Sibiro ar Arizonos, todėl tokių rezervatų kaip Amerikoje ar Rusijoje kurti negalėjome. Mūsų parkai su gyvenamomis teritorijomis, todėl reikėjo ieškoti kompromisų, stengtis derinti vietinių žmonių ir valstybės interesus. Mes siūlėme kurti jungtines tarybas, kurios turėtų didesnę galią nei parkų direkcijos ir būtų atsakingos už esminius dalykus – planavimą, strategiją, biudžetą. Ją turėtų sudaryti pusė valstybės ir pusė savivaldybės atstovų. Direkcija būtų jau vykdomasis organas. Dabar turime tik jungtinę konsultacinę tarybą, o idėja buvo priešinga – kad taryba ne patartų, o būtų viršesnė už direkciją. Reikėtų, kad tarybos nariai aiškintųsi problemas, ginčytųsi.

O kodėl nesukurtas Suvalkijos nacionalinis parkas, kuris numatytas Lietuvos bendrajame plane? Visai neseniai apie jį buvo daug diskutuota.

Suvalkijos nacionalinis parkas – tai dar viena neišspręsta problema. Šį parką siūlė dar profesorius V. Gudelis. Galvojome jį kurti prie Žuvinto, aprėpti pavyzdines Suvalkijos ūkines zonas. Vėliau šios minties atsisakėme ir į Kompleksinę gamtos apsaugos schemą šio parko neįtraukėme. Jau nepriklausomoje Lietuvoje Suvalkijos nacionalinio parko labai norėjo Marijampolės apskrities viršininkas. Mes ėmėmės tyrimų dėl vietų parinkimo. Valstybinis Žemėtvarkos projektavimo institutas parengė tvarkymo planą, kuriame numatyta perspektyvinė parko teritorija, sudaryta iš trijų dalių: viena dalis prie Vištyčio ežero, antra – į vakarus nuo Vilkaviškio, prie Paežerių dvaro komplekso, trečia apimtų Kudirkos Naumiestį ir apylinkes su tipiniu lygumų kraštovaizdžiu, slėniais. Būtų tarsi trys „salos“. „Salų“ idėja realizuota Varnių regioniniame parke, kur yra atskiri Šatrijos ir Girgždutės plotai. Kurdami Suvalkijos nacionalinį parką norėjome atsisakyti agrarinių, neiškalbingų teritorijų. Atrodė, nedaug trūko, kad ta idėja būtų įgyvendinta, bet apsirikau... Kaip tik tuomet buvo atiduotas Seimui svarstyti Saugomų teritorijų įstatymo projektas, trečioji saikingai liberalizuota redakcija. Po pirmojo svarstymo atrodė, kad ledai pajudės. Bet sukilo visuomenė – ten žemes susipirkę kauniečiai. Jie kėlė tokį triukšmą, kad atrodė, tuoj gausim į kailį. Didžiausias triukšmas kilo būtent dėl tos lygumų „salos“. Mes ją parinkome kaip lietuviško kraštovaizdžio etaloną – kur galima būtų įsivaizduoti tą bernioką, švilpaujantį Suvalkijos lygumose. Tačiau susibūrusi nemaža žemvaldžių grupė valdžios įstaigoms darė spaudimą. Deja,

Trakų istorinis nacionalinis parkas iš paukščio skrydžio. 2003 m. *Trakų istorinio nacionalinio parko direkcijos archyvas.*

turiu prisiimti kaltę, kad vengdami konflikto, atidėjome svarstymą iki minėto įstatymo priėmimo. Bet po rinkimų pasikeitus valdžiai niekas to įstatymo toliau ir nebesvarstė. Reikia ryžtingo ministro, nes kuo toliau, tuo labiau įsisiautėja privatininkai. Labai nenorėčiau tų lygumų atsisakyti, bet, matyt, teks... Pagrindinė Saugomų teritorijų įstatymo bėda – kad viską reikia derinti su žemės savininkais. Įsivaizduokite, kiek laiškų reikia išsiųsti ir dar sulaukti absoliutaus žemių savininkų pritarimo nacionalinio parko įsteigimui. Juk tai neįmanoma, tai absurdas. Reikėtų įvesti konstitucinės daugumos kriterijų.

Kuri teritorija Jums pati artimiausia? Kur geriausiai jaučiatės?

Visur gerai jaučiuosi, bet daugiausiai jausmų man kelia Kuršių nerija, ji išties ypatinga. Pažįstu čia kiekvieną kalvą ar palvės plotą. Buvo laikai, kai galėjai eiti per visą neriją, ir tą jos okupuotąją dalį. Gerai, kad ten daugelį metų buvo įvairių apribojimų, ypač šiais laikais. Tik reiktų pagalvoti ir apie rekreacines zonas. Rekreacinis paveldas juk irgi svarbus. Kadaise Juodkrantėje buvo gražios gydyklos...

Ar užbaigtas Lietuvos nacionalinių parkų tinklo formavimas?

Deja, ne – neturime užbaigto nei standartinių (reprezentuojančių šalies etnokultūrinių sričių gamtos bei kultūros savitumus), nei STĮ numatytų istorinių (skirtų istorinių Lietuvos valstybingumo centrų kultūriniams kompleksams ir jų aplinkai saugoti) nacionalinių parkų tinklo. Jau minėjau pirmajai grupei trūkstamo Suvalkijos nacionalinio parko problemą. Antrajai grupei kol kas atstovauja vienintelis Trakų istorinis nacionalinis parkas. Planavimo dokumentuose yra siūlymai steigti ir Kernavės, Vilniaus, Varnių bei Anykščių istorinius nacionalinius parkus, panaudojant tam dabartines saugomas teritorijas – Kernavės ir Vilniaus pilių kultūrinius rezervatus bei Varnių ir Anykščių regioninius parkus. Tai padarius jau būtų galima atsikvėpti...

Kalbino Lina LEPARSKIENĖ

Saugomų teritorijų apibrėžimas

Pagal galiojantį LR Saugomų teritorijų įstatymą, saugomos teritorijos – tai sausumos ir (ar) vandens plotai nustatytomis aiškiomis ribomis, turintys pripažintą mokslinę, ekologinę, kultūrinę ir kitokią vertę ir kuriems teisės aktais nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas (tvarka). Tad saugoma teritorija yra: 1) ne gamtinė, o socialinė sąvoka (kategorija); 2) atsiranda ir egzistuoja teisinio statuso pagrindu; 3) išskiriama kaip aplinkosaugos prioritetą turinti kraštotvarkinė zona; 4) naudojama kaip efektyvi aplinkosaugos priemonė, užtikrinanti kraštovaizdžio įvairovės ir vertybinio fondo išsaugojimą bei geoekologinio stabilumo ir aplinkos kokybės palaikymą.

PAPILDOMA LITERATŪRA

P. Kavaliauskas. Kraštovaizdžio apsaugos juridinių teritorijos vienetų sistematizavimas rajoninio planavimo aspektu. Iš: *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, 1976, Nr. 5(1), p. 37–52.

P. Kavaliauskas. Kas yra nacionalinis parkas? Iš: *Mūsų gamta*, 1978, Nr. 2, p. 8–9.

P. Kavaliauskas. *Ypač saugomų teritorijų perspektyvos Lietuvoje. Medžiaga lektoriui.* Vilnius: Žinija, 1988.

P. Kavaliauskas. Lietuvos nacionaliniai parkai. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1996, Nr. 6, p. 6–7; Nr. 7–8, p. 19, 35.

R. Baškytė, V. Bezaras, P. Kavaliauskas ir kt. *Lietuvos saugomos teritorijos. Informacinis žinynas*. Vilnius, 2006.

P. Kavaliauskas, G. Nurijeva. Jungtinės Karalystės, Prancūzijos ir Vokietijos nacionaliniai parkai: palyginamoji analizė. Iš: *Geologija. Geografija*, 2015, Nr. 1 (3), p. 130–144.

A. Kažienė, P. Kavaliauskas, R. Skorupskas, D. Veteikis ir kt. *Nacionalinis kraštovaizdžio tvarkymo planas. Sprendiniai ir rekomendacijos.* (Specialus leidinys). Vilnius: LR Aplinkos ministerija, 2015.

LR Saugomų teritorijų įstatymas. LR Seimas (Žin., 1993, Nr. 63-1188; 2001, Nr. 108-3902).

The journey of our national parks. How the "altars" of the Lithuanian landscape were created

Conversation with professor
Paulius KAVALIAUSKAS

Lithuania has five national parks – Aukštaitija, Dzūkija, Žemaitija, the Curonian Spit and Trakai Historical National Park. The idea to create such parks came to fruit in the inter-war period, while the system of protected territories began to form in the 1960s and work continues to this day. Professor Paulius Kavaliauskas from the Vilnius University Department of Geography and Land Management talks about how the environmental protection strategy was created, the concept of protected areas, how since the 1960s the land's ecology was fought for. In 1966, the Curonian Spit, nestled between the Baltic Sea and the Curonian Lagoon, was announced as a landscape preserve, and, in a way, it can be called the first national park. In the establishment of protected areas the goal was to protect the most impressive natural landscapes; on the other hand, the Lithuanian national parks also cherish the ethno-cultural identity of the region.

Nuo Lietuvių mokslo draugijos iki Lietuvių tautosakos rankraštyno: LMD tautosakos rankraščių ir garso įrašų kolekcijos

Rūta ŽARSKIENĖ

Straipsnis skiriamas artėjančiam 1907 m. Vilniuje įkurtos Lietuvių mokslo draugijos – pirmosios lietuvių visuomeninės mokslo ir kultūros organizacijos – jubiliejui, 110-osioms metinėms. Pasitelkus rašytinius archyvinius šaltinius ir anksčiau atliktus mokslo darbus, tiriamos draugijos sùkauptos folkloro kolekcijos, siekiama atskleisti tautosakos rankraščių ir garso įrašų užrašymo, rinkimo ir kopijų gaminimo tikslus bei priežastis. Apžvelgiama Lietuvių mokslo draugijos pirmininko Jono Basanavičiaus ir jos narių – Eduardo Volterio, Mykolo Biržiškos, Jurgio Šlapelio – folklorinė veikla. LMD tautosakos archyvo (su)kaupimą, rankraščių ir volelių su garso įrašais likimą smarkiai paveikė XX a. pradžios ir pirmosios pusės Lietuvos istorinė bei politinė situacija. 1941 m. LMD tautosakos turtai atsidūrė Lietuvos TSR Mokslų akademijoje, vėliau – MA priklausiusiame Lietuvių kalbos ir literatūros institute, o nuo 1990 m. jie saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne. XXI a. pradžioje tiek volelių, tiek rankraščių kolekcijos buvo suskaitmenintos, paskelbtos virtualioje erdvėje, publikuoti leidiniai su garso įrašais. LLTI Tautosakos archyvo skyriaus darbuotojai tikisi, kad jų nuoširdžiai atliktas darbas nenuėjo veltui. Šiandien kiekvienam lengvai pasiekiami senieji rankraštiniai bei garso dokumentai palengvins mokslo tyrimus, padės atrasti pamirštą šeimos ar giminės istorijos puslapį, praskleisti šimtmečio senumo paslaptį.

Prasminiai žodžiai: Lietuvių mokslo draugija, LMD, tautosakos rinkiniai, rankraščiai, fonografo voleliai, folkloras, Lietuvių tautosakos rankraštynas, skaitmeninimas, archyvas.

Tautosakinė LMD veikla

Lietuvių mokslo draugija (toliau – LMD) Vilniuje buvo įkurta beveik prieš šimtą dešimt metų, 1907-aisiais. Akivaizdu, kad tai buvo labai svarbus įvykis, kuris padėjo sostinėje gaivinti lietuviškąją kultūrą, skatino Lietuvos mokslo raidą. Buvo padėtas pamatas Lietuvos mokslo atgimimui ir jo vystymui lietuvių kalba. Su LMD įkūrimu siejame ir Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomo Lietuvių tautosakos rankraštyno – seniausios ir didžiausios Lietuvoje ir pasaulyje lietuvių folkloro saugyklos[1] – fondų pradžią.

1907 m. balandžio 7 d. (pagal senąjį kalendorių – kovo 25 d.) įsteigtos LMD įstatuose buvo skelbiama, kad draugija „rūpinsis ištardyti lietuvių tautą ir jos kraštą“, todėl vienas iš penkių jos uždavinių buvo „rinkti įvairiausią lituanistinę medžiagą“ (Seselskytė 2006: 272). Draugijos biblioteka buvo įsteigta 1907 m., o archyvas – 1908 m., Tilžės „Birutės“ draugijai paaukojus įvairių laikų rankraščių. Ilgametis LMD pirmininkas dr. Jonas Basanavičius archyvui taip pat atidavė savo ir kitų rašytojų (Motiejaus Valančiaus, Antano Baranausko, Lauryno Ivinskio, Antano Juškos, Jurgio Zauerveino) rankraščius, įvairius dokumentus, laikraščius, savo surinktą tautosaką. Ypač vertingą medžiagą 1910 m.

1. 2015 m. duomenimis, Lietuvių tautosakos rankraštyne saugoma apie 10 000 tautosakos rinkinių, kuriuose yra sukaupta daugiau nei 2 mln. tautosakos kūrinių, etnografinių aprašų ir kt., taip pat asmeniniai tautosakos rinkėjų bei tyrėjų rankraščiai, dokumentai. Fonotekoje saugomos fonografo volelių ir plokštelių, magnetofono juostų ir skaitmeninių garso įrašų kolekcijos. Archyve sukaupti ir foto bei video fondai.

LMD fonografo aparatai ir voleliai. 2006 m. *Mindaugo Karčemarsko nuotrauka*. LTRFt 21743

archyvui perdavė Simono Daukanto sesers anūkas daktaras Ferdinandas Kaunackis – visus garsaus lietuvių istoriko ir rašytojo rankraščius ir visą jo surinktą tautosaką (Nezabitauskis 1990: 272, Seselskytė 2006: 274). Taigi, greta kitos lituanistinės medžiagos, draugijos archyve buvo pradėta kaupti ir tautosaka – dainos, pasakos, patarlės, priežodžiai ir t. t.[2]

Draugijoje dirbo keli šimtai narių, todėl buvo įsteigtos atskirų mokslo sričių (etnografijos, medicinos, farmacijos, teisės, pedagogikos, filologijos, liaudies dainų tyrinėjimo, eksperimentinės psichologijos, statistikos ir ekonomikos ir kt.) sekcijos ir komisijos (Valaitis 1932: 17). Aktyviausiai iš visų dirbo filologų ir liaudies dainų tyrinėjimo sekcijos. Pradėta intensyviai ir organizuotai rinkti lietuvių tautosaką, gausiausiai užrašinėtos dainos ir jų melodijos, taip pat kiti folkloro žanrai. Baigdamas 1909 m. visuotinį LMD narių susirinkimą, J. Basanavičius kaip pavyzdį paminėjo suomį dr. I. Hurtą, kuris per 16 metų surinko daug dainų, pasakų ir kito folkloro (Nezabitauskis 1990: 275). Tais pačiais metais buvo įkurta Dainų komisija. Dainas užrašinėjo Adolfas Sabaliauskas, Kazimieras Būga, Jurgis Šlapelis, Matas Grigonis ir kt. (Seselskytė 2006: 275). 1910 m. buvo išleista Kazio Girniaus ir folkloro komisijos parengta „Trumpa folkloro dalykams rinkti programa“, kurioje raginama rinkti tautosaką bei senuosius rakandus, mokoma, kaip apklausti žmones ir kaip rūpimus dalykus užrašyti (Grinius 1910)[3]. Buvo skirta lėšų geriausiems rinkėjams premijuoti. Pavyzdžiui, 1913 m. surinkusiems daugiausia liaudies dainų buvo skirtos apie 100 rublių premijos (Valaitis 1932: 18).

J. Basanavičius ir kiti draugijos nariai – Eduardas Volteris, Augustas Robertas Niemis (Aukusti Robert Niemi), Adalbertas Becenbergeris, Filipas Fortunatovas skatino ne tik rinkti tautosaką, bet ir telkti į vieną vietą anksčiau užrašytą medžiagą. Organizacinės priemonės buvo labai veiksmingos, todėl draugijai buvo siunčiami rankraščiai iš visos Lietuvos. LMD archyve buvo suformuotas atskiras tautosakos skyrius, kuriame greta naujų rinkinių buvo saugomi ir seni, vertingi tautosakos rankraščiai, atkeliavę iš mokslininkų ar tautosakos rinkėjų

2. Pedagogas, rašytojas, kultūros istorikas Antanas Valaitis, LMD narys nuo 1927 m., savo straipsnyje, skirtame LMD 25-mečiui, nurodo, kad draugijos archyvas buvo suskirstytas į šešias pagrindines kolekcijas: 1) dr. J. Basanavičiaus rankraščiai ir korespondencija; 2) Lietuvių mokslo draugijos bylos; 3) įvairių lietuvių įstaigų ir asmenų bylos; 4) senų laikų dokumentai; 5) *miscelanea* (liet. „įvairenybės“); 6) folkloro medžiaga (Valaitis 1932: 29).

3. Buvęs Lietuvių tautosakos rankraštyno darbuotojas Povilas Krikščiūnas yra aptaręs šio leidinėlio struktūrą ir sudarymo principus, palyginęs jį su daugiau nei po ketvirčio amžiaus Lietuvių tautosakos archyvo parengtu „Tautosakos rinkėjo vadovu“ (Krikščiūnas 2008: 53–60).

asmeninių archyvų, pavyzdžiui, Mykolo Ksavero Miežinio 1848 m. užrašytos sutartinės, Kazimiero Simanavičiaus, Antano Nito ir Liudvikos Didžiulienės-Nitaitės 1854–1856 m. surinkta tautosaka, Vincento Ordavičiaus (Ordovskio) 1856 m. surašytos oracijos[4], žymių XIX a. lietuvių rašytojų ir kultūros veikėjų tautosakos rinkiniais. Šitaip formavosi lietuvių tautosakos rankraštynas, iki Pirmojo pasaulinio karo jau buvo sukaupta 45 000 tautosakos vienetų (Viščinis 1968: 432).

Draugijos nariai suprato būtinybę fiksuoti ne tik dainų tekstus, bet ir melodijas. Dainas su melodijomis užrašinėjo Stasys Šimkus, Teodoras Brazys, Adolfas Sabaliauskas, A. R. Niemis. 1908 m. lietuvių liaudies melodijos pirmą kartą užfiksuotos fonografo aparatu. Prof. Eduardas Volteris Edisono fonografu 1908–1909 m. dainas ir instrumentinę muziką įrašė Rytų ir Pietų Lietuvoje bei dabartinės Baltarusijos teritorijoje esančiose lietuviškose salose – Zieteloje ir Ciskode. Iki šių dienų išliko 113 jo įrašytų volelių, kuriuose buvo įamžinti 165 tautosakos kūriniai (Nakienė 2011: 171). Didžioji Volterio įrašytų fonogramų dalis saugoma Berlyno fonogramų archyve (Ziegler 2006: 317) ir tik 14 originalių volelių – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonotekoje. 1909 m. spalio 4 d. fonografo aparatą, pirktą Edisono fonografų draugijoje Berlyne, parvežė ir padovanojo draugijai J. Basanavičius (Basanavičius 1936: 116). Yra išlikę 22 daktaro įrašyti voleliai, kuriuose užfiksuota 40 dainų. Jis lietuvių liaudies dainas įvairiose vietovėse užrašinėjo 1909–1912 m. Po J. Basanavičiaus mirties šią misiją tęsė Matas Untulis. Jis įrašė liaudies dainų iš Lydos, Švenčionių, Vilniaus-Trakų apskričių. Šio LMD nario palikimas – 20 volelių, 118 kūrinių (įrašyti dažniausiai tik pirmieji dainų posmai). Lietuvoje 1911–1912 m. tautosaką fonografu fiksavo ir Helsinkio universiteto profesorius A. R. Niemis. Jis Suomių mokslo draugijai įrašė 73 volelius, iš viso 333 melodijas (Niemi 1996: 175–176).

Deja, į fonografo volelius daugiausia buvo įrašyta dainų, užfiksuotos tik kelios instrumentinės muzikos melodijos. Tautosakos rinkėjai, neturėdami specialaus muzikinio pasiruošimo, taip pat beveik nesiėmė užrašinėti instrumentinės muzikos – juk instrumentu griežiamas melodijas užrašyti natomis kur kas sunkiau nei dainas. Bet atsirado šviesuolių, kurie kaupė žinias ir apie lietuvių muzikos instrumentus. Pavyzdžiui, Mečislovas Davainis-Silvestraitis XIX a. antroje pusėje pats aprašė Raseinių apylinkių muzikos instrumentus, o iš spausdintų šaltinių surinko žinias apie instrumentus, naudojamus kitose Lietuvos vietovėse (LMD I 198, LMD I 229). A. Sabaliauskas 1904 m. paskelbė straipsnį „Sutartines ir musu muzikos inrankiai“ lietuviškoje Jungtinių Amerikos Valstijų spaudoje (Sabaliauskas 1904). Kilęs iš šiaurės rytų Lietuvos – sutartinių ir skudučių krašto, – jis jau nuo 1892 m. užrašinėjo giedamąsias sutartines, dainas, smulkiąją tautosaką, instrumentinę muziką gimtosiose Biržų ir kaimyninėse Vabalninko, Papilio ir kt. apylinkėse. O 1910 m. liepos 12 d. Vilniuje, LMD metiniame susirinkime, skaitė paskaitą „Žiemių-rytiečių lietuvių tautinė muzika“. Paskaita susilaukė didelio dėmesio, nes Sabaliauskas buvo pasikvietęs į Vilnių ir savo dėdę, Biržų krašto muzikantą Mykolą Paliulį. Pastarasis aptariamais muzikos instrumentais: penkiastygėmis kanklėmis, skudučiais, lamzdeliu, ožragiu, birbyne ir kt. griežė visą pirmosios susirinkimo dienos vakarą (Iš LMD kronikos 1910). Paskaitos tekstas buvo išspausdintas net du kartus: 1911 m. „Lietuvių tautoje“[5] ir atskiru leidinėliu (Sabaliauskas 1911a, 1911b).

1907 m., dar prieš draugijos įsteigimą, J. Basanavičius pradėjo leisti akademinį leidinį „Lietuvių tauta“, kuris vėliau tapo draugijos leidiniu ir ėjo iki 1936 m. Jame skelbti įvairūs tyrinėjimai, LMD suvažiavimuose ir posėdžiuose skaityti moksliniai pranešimai bei LMD narių sukaupta tautosaka: S. Daukanto „Pasakos masių“, Mato Slančiausko surinktos vestuvinės dainos, Latakiškių sodžiaus dzūkų dainos, J. Basanavičiaus sukauptos „Lietuvių raudos“ ir kt. (Seselskytė 2006: 274, 276).

Lenkų okupacijos metais draugijos veikla buvo stipriai varžoma, dalis jos narių pasitraukė ar buvo per jėgą išvaryti į nepriklausomą Lietuvą, draugijai stigo finansavimo, tinkamų patalpų. Po keleto persikraustymų, 1932 m. LMD su savo fondais prisiglaudė Petro Vileišio namuose (Antakalnio g. 6), tuo metu priklausiusiuose „Ryto“ draugijai (dabartinio Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto patalpose). Rimtas smūgis draugijai buvo ilgamečio pirmininko J. Basanavičiaus mirtis 1927 m. vasario 16 d. Tačiau aktyvieji jos nariai (Marcelinas Šikšnys, Jurgis Šlapelis, Vytautas Alseika, Bronius Untulis ir kt.) sutelkė jėgas, ir po keleto metų LMD veikla pradėjo atsigauti,

4. Žr.: LMD I 754, LMD I 465, LMD I 165.

5. Šiame „Lietuvių tautos“ tome po Sabaliausko straipsnio, kuriame aprašomos penkiastygės kanklės, skudučiai, ragai, lamzdelis, ožio ragas, birbynė, švilpa ir kt. muzikos instrumentai, skelbiama kunigo Juozo Žiogo publikacija „Apie kūlinę su ūku“ (su paantrašte: „prie kun. A. Sabaliausko straipsnio“), kuriame pateikiami duomenys apie dūdmaišį (Žiogas 1911).

Lietuvių mokslo draugijos 1930–1934 kadencijos valdyba. Iš kairės į dešinę sėdi: Paulius Karazija (iždininkas), Marcelinas Šikšnys (pirmininkas), Danielius Alseika (vicepirmininkas). Stovi: Adomas Juškaitis (Juškevičius), Stasys Matijošaitis (sekretorius), Bronius Untulis (vicepirmininkas), Jurgis Šlapelis (knygininkas). LLTI BF inv. nr. 14071/apl. 431.

ją papildė nauji nariai. Minint spaudos atgavimo 25-metį Vytauto Didžiojo gimnazijoje buvo surengta lietuvių spaudos paroda, tais pačiais 1929 m. kalėdinių atostogų metu suorganizuoti folkloro rinkimo kursai, kuriuose dalyvavo 26 žmonės, daugiausia mokytojai. 1931 m. draugija kreipėsi į Vilniaus krašto lietuvių visuomenę, ragindama rinkti tautosaką ne tik mokytojus, bet ir moksleivius bei valstiečius (tautosaka buvo užrašinėjama iki draugijos gyvavimo pabaigos – 1938 m.), ir žadėdama už tai pinigines premijas. Tais metais išties buvo premijuota 14 geriausių rinkėjų (Seselskytė 2006: 280, Valaitis 1932: 24, 25). Labai svarbu, kad naujoji LMD valdyba ėmėsi gelbėti ir inventorinti iki 1927 m. LMD sukauptus fondus. 1927 m. kovo 25 d. LMD knygyno ir muziejaus tvarkytojų A. Valaičio ir A. Bielinio pranešimai liudija apverktiną draugijos turto būklę, rašoma, kokių skubių priemonių bei darbų būtina imtis, kad jis būtų išsaugotas (Valaitis 1932: 22–23). Galima manyti, kad tais pačiais metais užvesta ir LMD tautosakos rinkinių registracijos knyga (rinkiniai numeruoti neatsižvelgiant į jų chronologiją – užrašymo ar sudarymo metus), imtasi pradinio inventorinimo, išskiriant svarbesnius tautosakos žanrus[6].

1939 m. Lietuvai atgavus Vilnių, LMD turtą perėmė valstybė. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, jis buvo perduotas iš Kauno į Vilnių persikėlusiam Lituanistikos institutui. 1941 m. LMD fondai atiteko LTSR Mokslų akademijos Istorijos institutui. 1952–1990 m. kolekcija buvo saugoma Lietuvių kalbos ir literatūros institute ir tapo Tautosakos archyvo, vėliau pavadinto Lietuvių tautosakos rankraštynu, dalimi. Nuo 1990 m. iki šių dienų didžioji dalis Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rinkinių saugomi istoriniame LMD pastate įsi-

6. J. Valaičio duomenimis, iki 1931 m. pabaigos užregistruotuose folkloro rinkiniuose buvo 6595 dainos, 300 dainuškų (talalinių), 2496 pasakos, 566 padavimai, 3740 burtų, 5471 mįslė, 21 563 patarlių, 29 žaidimai, 220 raudų ir kt. (Valaitis 1932: 29).

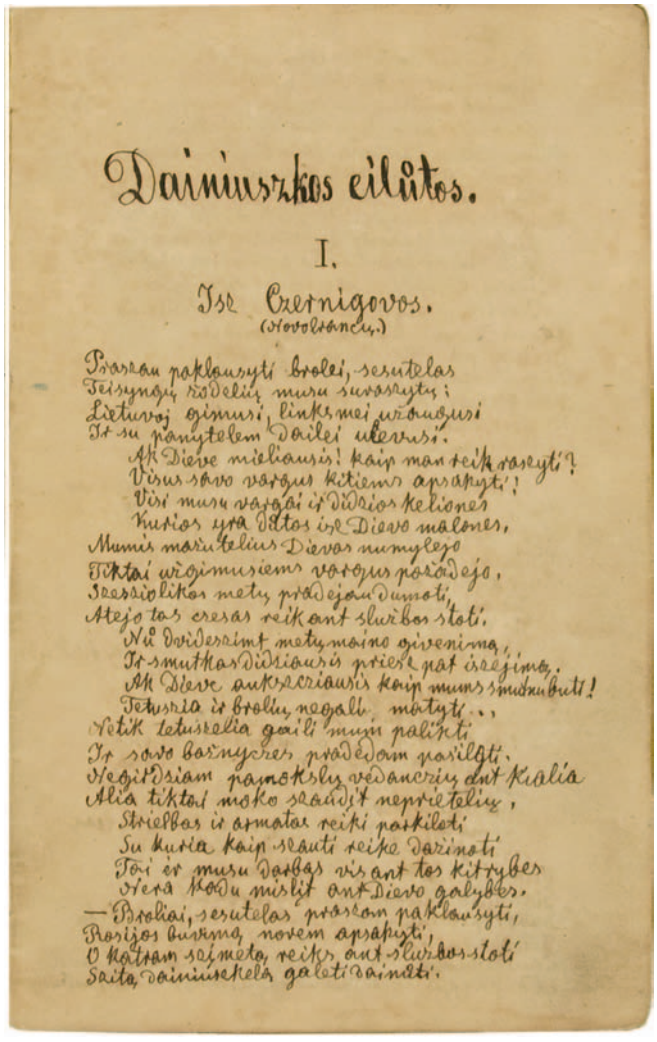

Iš Mato Slančiausko dainų rinkinio, LMD I 763, psl. 3.

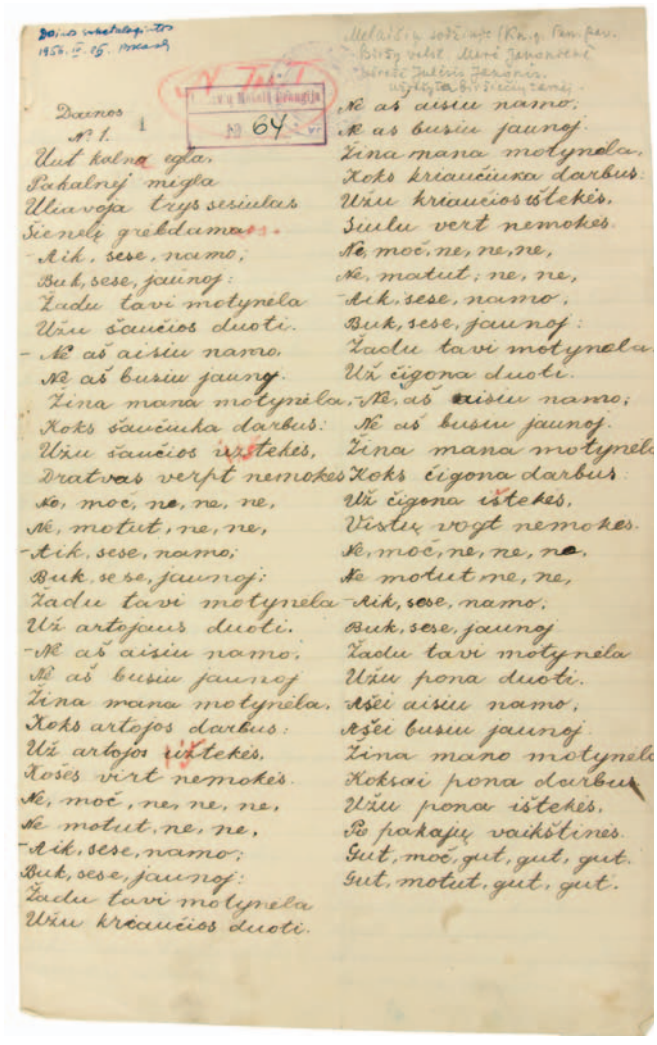

Iš Juliaus Janonio dainų rinkinio, LMD I 64, psl. 1.

kūrusiame Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, Lietuvių tautosakos rankraštyne[7].

LMD tautosakos rankraščiai: originalai, nuorašai ir jų kelionės

Kiek per draugijos gyvavimo metus jos archyve buvo sukaupta tautosakos rankraštinių rinkinių, tikslių duomenų neturime[8]. Gautieji rinkiniai buvo numeruojami, pildoma inventorinė knyga, tačiau akivaizdu, kad dalis rinkinių liko neaprašyti, kai kurie buvo pasiskolinti ir negrąžinti į archyvą, todėl liko privačiose kolekcijose. Iki mūsų dienų Lietuvių tautosakos rankraštyne išsaugota didžioji šios kolekcijos dalis – 1269 rinkiniai (daugiau nei 50 000 psl., apie 82 000 tautosakos vnt.), užrašyti XIX a.–XX a. pirmoje pusėje. Tarp jų yra garsių lietuvių rašytojų bei visuomenės veikėjų – J. Basanavičiaus, S. Daukanto, A. Baranausko, M. Valančiaus, Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, Juozo Tumo-Vaižganto, L. Ivinskio, M. Slančiausko, Jurgio Elisono, Petro Vaičiūno, Juliaus Janonio, Juozo Balčikonio, M. Untulio, Juozo Aidulio, Prano Bieliausko, Alfonso Bielinio, Broniaus Sabo ir kt. – tautosakos rinkiniai.

LMD kolekciją sudaro trys fondai – LMD I, LMD II ir LMD III. Pirmasis fondas – gausiausias, jame – 996

7. Tautosakos kūrinių yra ir instituto bibliotekos rankraštyne, esančiame LMD archyve. Čia saugoma draugijos veiklos dokumentacija (LLTI BR, F 22): protokolai, nutarimai ir t. t., J. Basanavičiaus fondas (F 2), įvairių rašytojų ir kalbininkų (S. Daukanto, M. Valančiaus, A. Baranausko, J. Biliūno, M. Davainio-Silvestraičio, L. Didžiulienės-Žmonos ir kt.) rankraščiai (F 1). Būtent šiame fonde (F 1) yra „likusių“ tautosakos kūrinių: dainų, giesmių, sakmių, papročių aprašymų ir pan.
8. Ilgamečio Lietuvių tautosakos rankraštyno darbuotojo Klimo Viščinio 1968 m. paskelbtais duomenimis, LMD per tris savo veiklos dešimtmečius sukaupė apie 72 000 tautosakos užrašymų: 17 000 dainų, 3800 pasakų, padavimų, sakmių ir anekdotų, 32 400 patarlių, priežodžių ir mįslių ir 18 800 kitų žanrų kūrinių (Viščinis 1968, 432). Šiuos duomenis savo straipsniuose pateikia ir vėlesni autoriai (žr.: Krikščiūnas 2008: 55–56).

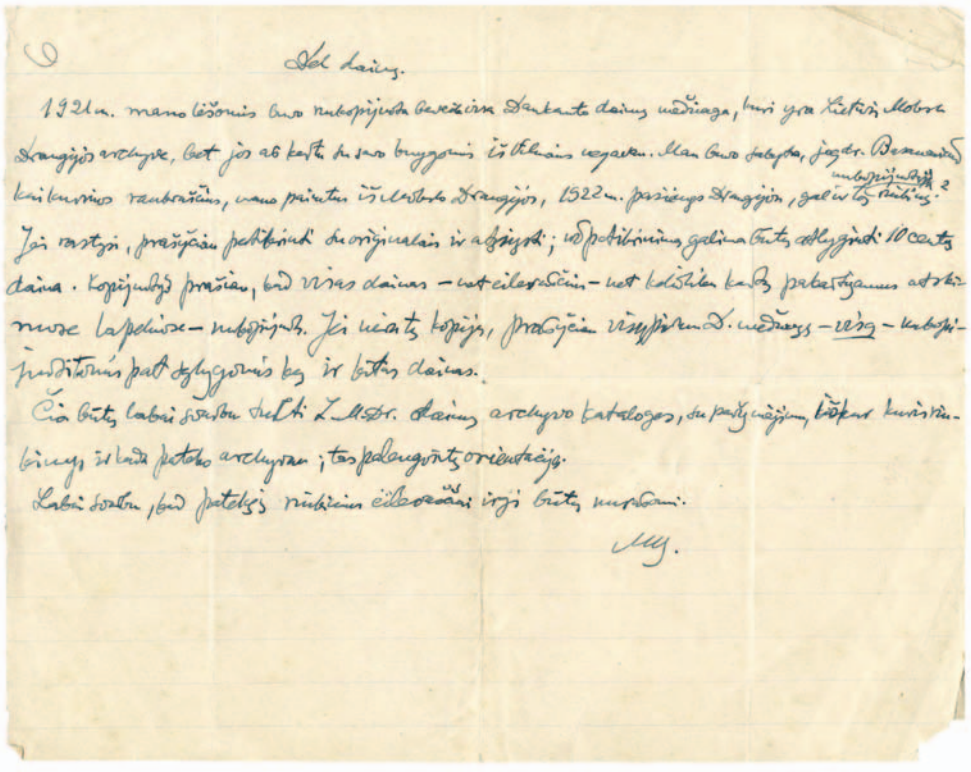

Mykolo Biržiškos laiškas „Dėl dainų“, rašytas apie 1926 m. VUB RS F119-44/4, l. 15.

Mykolas Biržiška. LLTI BF inv. nr. 22037/apl. 37;

tautosakos rinkiniai, tautosaka užrašyta 1800–1932 m. Nedidelį LMD II fondą sudaro 11 rinkinių, užrašytų 1930–1932 m. LMD III fondo (262 rinkiniai) seniausias rankraštis datuojamas 1885 m., o didžioji dalis užrašyta 1930–1935 m.

LMD tautosakos rinkinių yra ir Vilniaus universiteto bibliotekos Mokslinių tyrimų ir kultūros paveldo centro Rankraščių skyriuje. Čia saugomame Jurgio ir Marijos Šlapelių fonde – 86 tautosakos rinkiniai (apie 2600 lapų, apie 4350 tautosakos vnt.), kuriuos 1866–1923 m. sudarė Alfonsas Bielinis, Jurgis Elisonas, Jadvyga Juškytė, Jonas Kumetis, Petras ir Vincentas Kriaučiūnai, Jonas Reitelaitis, Matas Slančiauskas, Mečislovas Davainis-Silvestraitis ir kt. Mirus Šlapelienei, J. ir M. Šlapelių archyvą (ir jame esančius tautosakos rinkinius) 1977–1978 m. iš Gražutės Šlapelytės-Sirutienės įsigijo Vilniaus universiteto biblioteka (Žukas 2006: 6). Sudarytas šių dokumentų vardinis fondas „F119 – J. ir M. Šlapeliai“, išlaikyta M. Šlapelienės suformuotų dokumentų vienetų tvarka. 2015 m. šie rinkiniai buvo suskaitmeninti ir paskelbti elektroniniame kataloge.

Kaip ir kada į M. ir J. Šlapelių namus pateko LMD antspaudais pažymėta tautosakinė medžiaga, tikrų žinių neturime. Pagal vieną versiją, I pasaulinio karo metais vertingesnė LMD turto dalis buvo patikėta saugoti draugijos nariams, nes per 25-erius gyvavimo metus jos būstinė keitėsi penkis kartus, kiekvieną kartą buvo perkraustomas ir archyvas (Puzinas 1978: 220). Rengiant šią publikaciją ir sklaidant draugijos narių ir LMD tyrėjų straipsnius, dirbant su Šlapelių fondo medžiaga, paaiškėjo ir daugiau istorinių aplinkybių, leidžiančių pateikti dar vieną versiją. L. Želigovskio armijai okupavus Vilniaus kraštą, LMD fondai Kaune gyvenantiems ir tautosaka besirūpinantiems draugijos nariams tapo nebepasiekiami. LLTI bibliotekos rankraštyne saugomame J. Basanavičiaus fonde yra 1926 m. gegužės 9 d. daktaro rašytas laiškas, liudijantis, kad Mykolo Biržiškos iniciatyva dainos iš LMD rankraščių buvo perrašinėjamos siuntimui į Kauną – planuota jas paskelbti almanache „Tauta ir žodis“[9] arba išleisti atskiru leidiniu: M. Biržiška buvo sumanęs parengti lietuvių liaudies dainyną (pagal Krišjanio Barono latvių dainų rinkinio „Latvju Dainas“ pavyzdį)[10]. Tai patvirtina ir prie Šlapelių fondo rankraščio (F119-44/4) pridėtas M. Biržiškos laiškas, kuriame jis prašo surasti 1921 m. jo lėšomis nukopijuotą Daukanto dainų medžiagą, o jo neradus, visas dainas ir eilėraščius dar

9. Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tęstinis mokslo darbų leidinys.
10. LLTI BR, F 22-59, l. 6.

Marija ir Jurgis Šlapeliai. Aleksandro Jurašaičio fotoateljė, Vilnius. Apie 1905 m. LLTI BF inv. nr. 14338/apl. 432

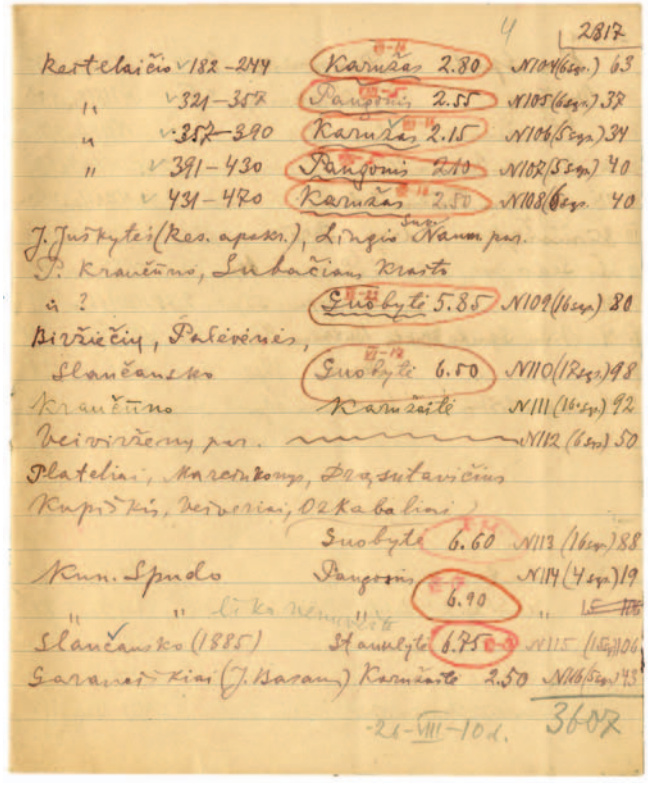

8. Jurgio Šlapelio „Išrašytos dainos iš Mokslo draugijos archyvo“, 1926 vasaris. VUB RS F119-44/4, l. 8.

kartą nurašyti į atskirus lapelius. Jis rašo: „Čia [Kaune – R. Ž.] būtų labai svarbu turėti L. M. Dr. dainų archyvo katalogas, su pažymėjimu, iš kur kuris rinkinys ir kada pateko archyvan <...>“[11].

M. Biržiška 1924 m. ir 1925 m. nepriklausomos Lietuvos švietimo ministerijai pateikė dainų tvarkymo ir leidimo darbų planą, kuriame išskyrė tris kryptis: 1) žymesnių rinkinių (Liudviko Rėzos, S. Stanevičiaus, S. Daukanto, Georgo Nesselmanno, A. Juškos ir kt.) pakartotiniai leidimai; 2) tolesnis dainų rinkimas ir publikavimas; 3) didžiojo dainų rinkinio (dešimties tomų) leidimas. Darbus planuota pradėti 1925, o baigti 1935 metais. Tačiau šis sumanymas, dar nesant specialios folkloristikos ar kultūros įstaigos, taip ir liko neįgyvendintas[12] (Daugirdaitė 2015: 27, Žukas 1969: 132–134).

Vilniuje likęs Dainų komisijos narys J. Šlapelis tuo metu mokytojavo Vytauto Didžiojo gimnazijoje, galbūt todėl jis ir buvo paskirtas atsakingu už draugijos archyve saugomų dainų perrašymą: iš LMD archyvo paėmęs rinkinius, jis duodavo juos perrašyti gimnazistams. VU bibliotekos Rankraščių skyriaus darbuotoja Loreta Vinclovienė, kataloguodama Šlapelių fonde esančius LMD tautosakos rinkinius, aptiko J. Šlapelio ranka rašytą sąsiuvinį (VUB RS signatūra – F119-44/4), pavadintą „Išrašytos dainos iš Mokslo draugijos archyvo“ ir pažymėtą 1926 m. data. Akivaizdu, kad būsimo dainyno rengėjams rūpėjo turėti skirtingų Lietuvos vietovių dainų. Tai liudija sąrašo sudarymo principai. Eilutės pradžioje pažymima, kokioje vietovėje daina užrašyta (pvz., Pakruojo par., Pušaloto par.), toliau – nuorašo numeris ir sąsiuvinių skaičius (pvz., N29 (3 sąs.)) ir pabaigoje – perrašytų dainų vienetų skaičius. Kitame sąsiuvinio puslapyje nurodomi ir kai kurių nurašytų rinkinių sudarytojai (pvz., Volterio, Slančiausko, kun. Spudo, kun. Reitelaičio). Eilutės viduryje dažniausiai įterpiama dainas perrašinėjusio moksleivio pavardė (pvz., Panavas, Drėma, Ščesnulevičiūtė, Pivorius, Guobytė, Karužas ir kt.). Prie moksleivių pavardžių

11. VUB RS F119-44/4, l. 15.
12. Ši idėja pradėta realizuoti kiek vėlesniais laikais ir įgyvendinama iki šiol. 1956 m. imtasi sudarinėti Lietuvių tautosakos rankraštyno rinkiniuose esančių tautosakos kūrinių kartotekas. Per daugelį metų sukurti skirtingų tautosakos žanrų, tarp jų – dainų tekstų ir melodijų katalogai, publikuota aštuonios lietuvių liaudies dainų katalogo knygos. Sukūrus bazę buvo galima pradėti įgyvendinti ir nacionalinio dainyno idėją. 1980 m. pasirodė fundamentinio daugiatomio sąvado „Lietuvių liaudies dainynas“ pirmasis tomas. Šiandienai jau yra išėję dvidešimt du tomai, o ateityje instituto mokslininkai numatę parengti dar daugiau kaip dešimt naujų dainų knygų (žr.: http://www.llti.lt/lt/dainynas/).

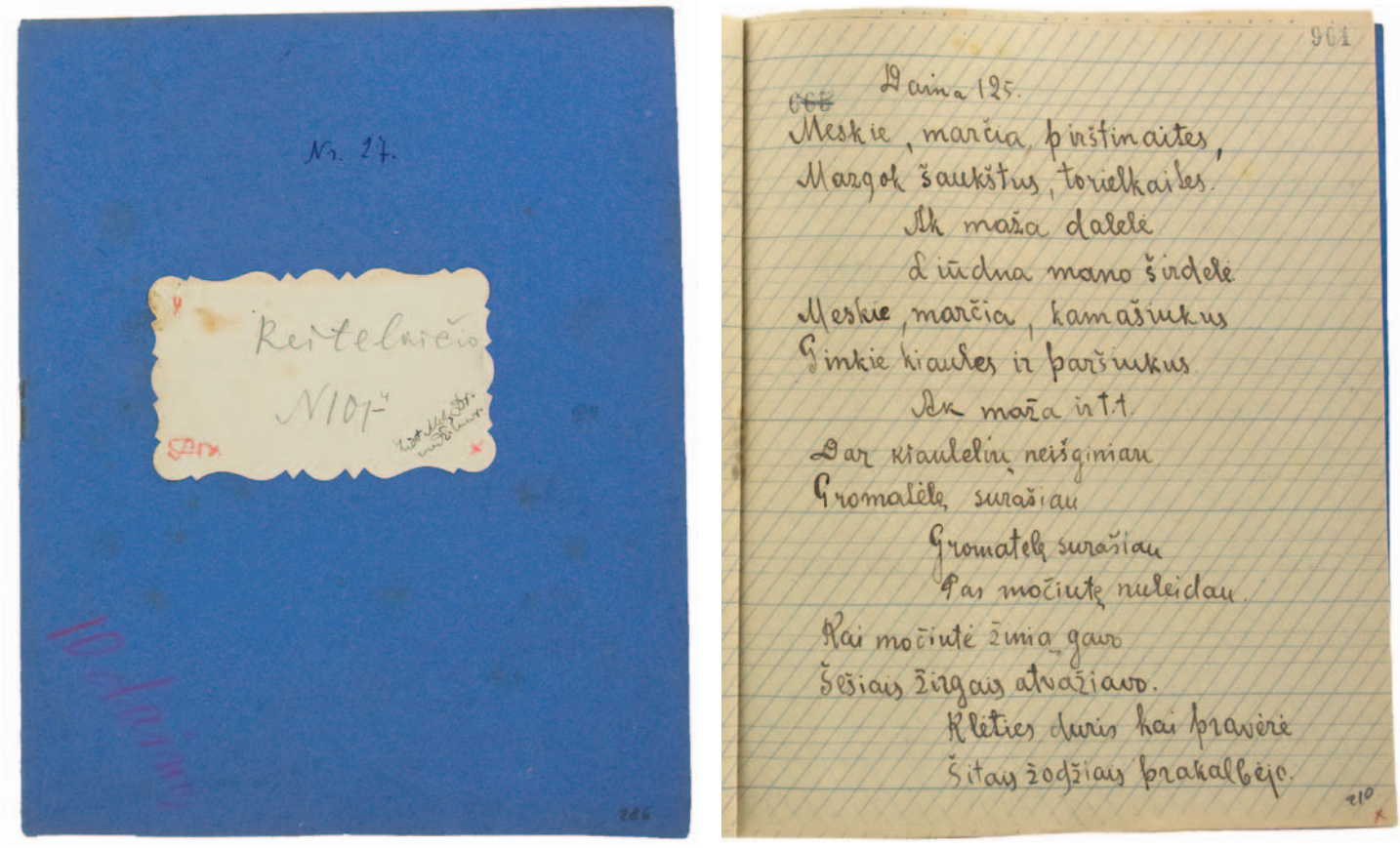

Kunigų Jono Reitelaičio ir Vinco Kurtinaičio tautosakos rinkinio nuorašas, LMD I 1019.

įrašyti skaičiai ir data tikriausiai rodo už darbą sumokėtą sumą ir kada jis buvo atliktas (pvz., Drėma, V-7 d., 1.10). Prie kai kurių pavardžių yra pastabų, kad mokinys rašo neaiškiai, praleidžia, iškraipo dainų eilutes, parašęs neperskaito, palieka klaidų ir t. t.[13] Taigi, iš šių įrašų sužinome, kad, pavyzdžiui, vieną iš kunigo Ignaco Spudo rinkinių perrašė Pangonis, o didelės apimties kunigo Jono Reitelaičio tautosakos rinkinį perrašinėjo penki mokiniai: Smailytė, Butkūnas, Pivorius, Pangonis, Karužas. Paaiškėja, kad buvo darbuotasi dvejus metus (nuo 1926 m. vasario mėn. iki 1928 m. vasario mėn.), sudaryti 143 nuorašų rinkiniai, iš viso perrašytos 4645 dainos. Iš VU biliotekos gavus šio sąsiuvinio skenuotus vaizdus, buvo atliktas dar vienas tyrimas – talkinant LLTI Tautosakos archyvo jaunesniajai mokslo darbuotojai Andželikai Jakubynienei, paaiškėjo, kad minėtame sąsiuvinyje (F119-44/4) pažymėta LMD tautosakos rinkinių medžiaga yra sugrįžusi į Lietuvių tautosakos rankraštyną. Į mokyklinius sąsiuvinius nurašytos dainos, o ant jų viršelių – ta pačia (J. Šlapelio) ranka pieštuku užrašyti aukščiau minėti nuorašų numeriai (N101, N102 ir pan.)[14]. Taigi, jau pirminio tyrimo metu pavyko nustatyti, kad Lietuvių tautosakos rankraštyne signatūra LMD I 1004 – LMD I 1056 pažymėti rinkiniai yra šiuo metu VU bibliotekos rankraštyno Šlapelių fonde esančių originalių LMD tautosakos rinkinių nuorašai, paaiškėjo, kas ir kada juos nurašė. Vis dėlto kopijos ne visiškai sutampa su originalais[15], nes buvo perrašomi tik dainų tekstai, o kita rinkinyje esanti medžiaga – natos, sakytinis folkloras, laiškai ir

13. Sąsiuvinio pabaigoje stamboku raštu parašyta „Ščesnulevičiutė gaili popierio. Sugrūdo po 3 eilutes vienon. Reikia rašyti eiliomis“ (VUB RS F119-44/4, l. 12).

14. Pavyzdžiui, LMD I 1009 yra 1926 m. Stanulytės perrašytas ir N115 pažymėtas M. Slančiausko tautosakos rinkinio nuorašas. Gimnazistė už atliktą darbą gavo 6,75 zlotus (lenkų okupacijos metais Vilniaus krašte naudotus zlotus lietuviai vadino auksinais).

15. 2013 m. šį fondą VUB prižiūrinti bibliotekininkė L. Vinclovienė LLTI Tautosakos archyvo skyriaus seminare skaitė pranešimą „Lietuvių mokslo draugijos dokumentai VUB Jurgio ir Marijos Šlapelių fonde“. Palyginusi LTR duomenų bazėje esančius skenuotus LMD rinkinių vaizdus su Šlapelių fondo medžiaga, ji pastebėjo, kad nuorašai skiriasi nuo originalų, kad buvo perrašoma tik dalis rankraštyje esančios tautosakos.

pan. likdavo neperrašyti. Todėl būtų svarbu Šlapelių fonde saugomus originalus nuodugniai palyginti su LLTI esančiais nuorašais[16].

Nežinome, kodėl J. Šlapelis nesugrąžino perrašytų rinkinių į LMD archyvą. Galbūt dėl jį pakirtusios sunkios ligos? Tačiau žinome, kad nuorašai tikrai buvo nusiųsti į Kauną, jie turėjo būti saugomi M. Biržiškos, Vinco Krėvės-Mickevičiaus ir Balio Sruogos 1930 m. įkurtoje Tautosakos komisijoje, vėliau – Lietuvių tautosakos archyve, kuris 1939 m. buvo prijungtas prie naujai įsteigto Lituanistikos instituto. XX a. IV–V dešimtmečių sandūroje Lituanistikos institutas iš Kauno perkeltas į atgautąją sostinę, tad nuorašai sugrįžo į Vilnių ir atsidūrė tame pačiame archyve, kaip ir LMD originalai. Dėžė su nuorašais gulėjo Lietuvių kalbos ir literatūros instituto tautosakos rankraštyne iki 1959 m., kol pradėjusiam dirbti jaunam tautosakininkui Kostui Aleksynui buvo pavesta juos įtraukti į Rankraštyno fondus. Bendru sutarimu šie rinkiniai buvo priskirti prie pirmojo LMD tautosakos rinkinių fondo (gavo signatūrą LMD I). Taip K. Aleksynas juos užregistravo ir LMD rinkinių knygoje[17]. Taigi, dalis LMD rinkinių tautosakos (beveik vien dainos) pabuvojo laikinojoje sostinėje ir vėl sugrįžo į senąją vietą, tik jau nuorašų pavidalu.

Draugijos antspaudu pažymėtų (originalių) rinkinių atsirasdavo ir vėliau. 1960 m., tvarkant ikikarinius dainų nuorašus, buvo rastas originalus 1912 m. Stasio Brašiškio užrašytos tautosakos rinkinys (LMD I 1058), o Mykolo Brenšteino dainų rinkinys (LMD I 1064), draugijos gautas iš M. Biržiškos, 1963 m. buvo atrastas tarp nesutvarkytos LMD fondų medžiagos. Kai kurie LMD antspaudu pažymėti tautosakos rankraščiai, rasti ir privačiose kolekcijose (pvz., Jono Jablonskio), uždarytų bažnyčių dokumentų fonduose[18] ar kitur, buvo perduoti institutui XX a. septintajame dešimtmetyje. Lietuvių tautosakos rankraštynas pasipildė ir 2012 m., kai tvarkant LLTI bibliotekos rankraštyną buvo rasta neinventorintų LMD rankraščių su tautosakos užrašymais[19].

Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomų LMD tautosakos kolekcijų skaitmeninimas ir publikavimas

Fonografo voleliai. XXI a. pradžioje prasidėjo naujas LMD tautosakos garso įrašų ir rankraščių gyvavimo etapas. LLTI Tautosakos archyvo skyriuje pradėta ilgalaikė archyvinių garso įrašų išsaugojimo ir leidybos programa, kurią 2001–2008 m. parėmė Lietuvos Respublikos kultūros ministerija[20]. Visų pirma buvo siekiama prakalbinti tarpukariu Kaune įrašytų fonografo plokštelių įrašus. Talkinant Lietuvos centrinio valstybės archyvo specialistui Vytautui Vizgintui, šie įrašai buvo perkelti į skaitmenines laikmenas. Tradiciją geriausiai atspindintys liaudies dainininkų ir muzikantų įrašai 2003–2005 m. buvo paskelbti Austės Nakienės ir Rūtos Žarskienės regioniniu principu sudarytoje knygelių su kompaktinėmis plokštelėmis serijoje „1935–1941 metų fonografo įrašai“. Fonografo voleliai, kurių didžiąją dalį sudaro būtent LMD narių Jono Basanavičiaus, Eduardo Volterio, Mato Untulio įrašai, buvo prikelti iš užmaršties 2006 m. Inžinierius, senųjų garso įrašų specialistas iš Vienos fonogramų archyvo Franzas Lechleitneris, pakviestas į Vilnių, savo paties sukonstruotu šiuolaikiniu fonografo aparatu į skaitmenines laikmenas perrašė 105 volelius. Kai kuriuos jų teko restauruoti – suklijuoti iš šukių, nuvalyti pelėsį. Suskaitmeninta 340 kūrinių, įrašytų Švenčionių, Trakų, Zarasų, Marijampolės, Raseinių ir kt. apskrityse. Dauguma jų – dainos ir tik nedidelė dalis itin vertingų instrumentinių melodijų, pagriežtų skudučiais, dūdmaišiu, dūdmaišiu ir smuiku[21]. Dar po metų atrinkti

16. L. Vinclovienė straipsnio autorei suteikė galimybę susipažinti su tyrimui ypač aktualaus rinkinio F119-44/4 skaitmenine kopija – už tai jai nuoširdus ačiū! Tačiau dar gana daug rinkinių liko nepalyginta, tad gavus iš VUB visų ten saugomų tautosakos rinkinių skenuotus vaizdus, šį darbą reikėtų tęsti.
17. Labai gaila, kad įrašant į registracijos knygą, nebuvo pažymėta, kad tai – nuorašai. Pasak K. Aleksyno, tai visiems buvo aišku (iš 2016 m. balandžio 19–20 d. susirašinėjimo ir gegužės 17 d. asmeninio pokalbio. Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja K. Aleksynui už suteiktą informaciją). Deja, keičiantis archyvo darbuotojų kartoms, ši žodinė informacija nebuvo perduota ir faktą, kad visi šie rinkiniai yra nuorašai, teko aiškintis iš naujo.
18. Antai 1967 m. Institutui Mokslų akademijos biblioteka perdavė Vytauto Didžiojo gimnazijos mokinio A. Žukausko 1932 m. Seinų parapijoje užrašytos tautosakos rinkinį (LMD I 1065). Šį rankraštį biblioteka buvo gavusi kartu su Vilniaus Jėzaus širdies bažnyčios, sovietmečiu paverstos griežto režimo kolonija, archyvo nuotrupomis.
19. Šie rinkiniai neturi LMD antspaudų, tačiau yra ir kitų įrodymų, kad jie priklausė LMD kolekcijai. Rankraščiai atitinka laikotarpį – tautosaka užrašyta XX a. pr.–I pusėje. Draugijai siųstuose laiškuose klausiama apie surinktos medžiagos tinkamumą (pvz., LMD III 258). Šie rinkiniai buvo priskirti trečiajam fondui, jiems suteiktos signatūros: LMD III 251–266, suinventorino A. Jakubynienė 2013 m.
20. 2002 m. sukurta „Exel“ formato Senųjų garso įrašų (1908–1949) registracijos lentelė. Ją galima pasiekti ir internetu, žr.: http://archyvas.llti.lt/.
21. Apie į volelius įrašytus kūrinius plačiau skaitykite straipsnyje „Lietuvių mokslo draugijos fonografo įrašų kolekcija“ (Nakienė, Žarskienė 2007: 13–37).

ir restauruoti kokybiškiausi įrašai ir jų transkripcijos publikuotos leidinyje „Lietuvių etnografinės muzikos fonogramos 1908–1942“ (Nakienė, Žarskienė 2007)[22]. Pažymėtina, kad 2008 m. Lietuvių tautosakos rankraštyno „Lietuvių liaudies muzikos fonogramų kolekcija (1908–1949)“, į kurią įeina ir draugijos voleliai, įtraukta į UNESCO nacionalinį „Pasaulio atminties“ registrą kaip regioninės reikšmės dokumentinio paveldo objektas (registracijos Nr. 28).

2011 m. dienos šviesą išvydo dar vienas su LMD narių veikla susijęs garso įrašų leidinys – „Eduardo Volterio Lietuvoje įrašyti voleliai (1908–1909), saugomi Berlyno fonogramų archyve“ (Nakienė, Žarskienė, Ziegler 2011). Eduardas Volteris – žymus to meto lietuvių ir latvių kalbų, istorijos, archeologijos, tautosakos ir etnografijos tyrinėtojas, buvo vienas Lietuvių mokslo draugijos steigėjų. Vėliau aktyviai dalyvavo jos veikloje, buvo Liaudies dainų rinkimo ir Etnografinių duomenų rinkimo komisijų narius. XX a. pradžioje, kaip Sankt Peterburgo universiteto docentas ir Imperatoriškosios Rusijos geografijos draugijos narys, jis turėjo fonografo aparatą, su kuriuo fiksavo skirtingų tautų folkloro pavyzdžius. Didžiausia E. Volterio įrašyta kolekcija – 99 volelių rinkinys „Volteris, Lietuva“ yra saugoma Berlyno fonogramų archyve[23]. Nuo 1908 m. jis palaikė ryšius su šiuo archyvu, konsultavosi, prašė atsiųsti jį dominančių įrašų kopijų. Mainais siųsdavo savo volelius, pageidaudamas, kad jie būtų galvanizuojami ir daromos jų kopijos. E. Volteris sutiko, kad iš kiekvieno nusiųsto volelio būtų pagaminta matrica, kuri liktų Berlyne, o jam būtų išlietos dvi kopijos. Viena buvo siunčiama į jo tuometinę darbovietę – Sankt Peterburgo mokslų akademijos biblioteką, o antroji buvo skirta Lietuvių mokslo draugijai (Andronov, Andronova 2010, Ziegler 2011: 24–26). Žinoma, kad 1909 m. liepos 11 d. vykusioje trečiojoje draugijos metinėje konferencijoje E. Volteris savo pranešimo metu demonstravo įrašytas dainas ir fonografavimo techniką[24]. Akivaizdu, kad fonogramų archyvą, Berlyno ir Vienos archyvų pavyzdžiu, buvo norima steigti ir Vilniuje, Lietuvių mokslo draugijoje. 1909 m. laikraštyje „Viltis“ (Nr. 105, p. 25) buvo paskelbtas J. Basanavičiaus kreipimasis „Apie fonogramų archyvą“, kuriame jis, aprašęs Vienos fonogramų archyvo veiklą fiksuojant egzotiškų kraštų kalbas ir folklorą bei paminėjęs E. Volterio pradėtą fonografavimo darbą, siūlė Dainų komisijos nariams ne tik ranka užrašinėti dainas, bet ir fonografuoti, „nes natos, ir tikriausiai užrašytos, negali pavaduoti gyvo balso“. Fonografą jis siūlė naudoti ne tik dainų, bet ir tarmių užrašymui (Basanavičius 2004: 158–159). Deja, draugijos pradėta rinkti fonogramų kolekcija taip ir neišaugo iki specializuoto archyvo, tam sutrukdė Pirmasis pasaulinis karas ir Vilniaus krašto okupacija. Tačiau turime pasidžiaugti, kad galvaninės matricos, nepaisant dviejų pasaulinių karų ir Berlyno bombardavimo, išliko iki mūsų dienų. 2010–2011 m. vykdant projektą kartu su Berlyno fonogramų archyvu, gautos visų 99 Volterio įrašytų volelių skaitmeninės kopijos, kurios nuo to laiko saugomos ir Lietuvių tautosakos rankraštyne[25]. Šie įrašai, kaip minėta, tapo pagrindu LLTI parengtam antrajam volelių įrašų leidiniui.

2009–2011 m. institutas buvo pakviestas pateikti lietuvių folkloro pavyzdžių Europos skaitmeninei bibliotekai „Europeana“. Kaip įdomiausi buvo parinkti UNESCO saugomi senieji įrašai ir „Lietuvių liaudies dainyno“ tomuose (kompaktinėse plokštelėse) publikuotos įvairių žanrų dainos; taigi LMD voleliuose įamžintų lietuvių liaudies dainų ir instrumentinės muzikos įrašų galima pasiklausyti ir plačiai žinomame portale www.europeana.eu.

2013 m. Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka praturtėjo ir LMD nario, suomių profesoriaus A. R. Niemio Lietuvoje užrašytų volelių skaitmeninėmis kopijomis. Tai beveik vien dainos – šiaurės rytų Aukštaitijoje, Nemunėlio Radviliškyje užrašytos sutartinės bei vaikų, darbo, kalendorinės ir vestuvinės dainos, įamžintos taip pat ir Dzūkijoje – Valkininkų ir Marcinkonių apylinkėse (plačiau: Nakienė 2014). Šie istoriniai garso dokumentai kol kas nėra publikuoti, todėl tikimės, kad artimiausiu metu dienos šviesą išvys dar vienas – trečiasis senųjų fonogramų leidinys.

22. Rengiant šį leidinį buvo apsirikta nustatant kai kurių volelių užrašytoją. Kadangi volelių registracijos knygoje trūko duomenų, E. Volterio įrašyti devyni voleliai (LTRF v 6, 9–12, 14, 28, 54, 55) buvo priskirti J. Basanavičiui. Deja, voleliuose nebuvo užfiksuotas ir tautos patriarcho balsas, kaip anksčiau manyta (Nakienė, Žarskienė 2007: 91; Nakienė, Žarskienė 2011: 36).
23. Volteris 1908 m. įrašė dar tris volelių kolekcijas, kurios saugomos šiame archyve: Bulgarijoje (5 vnt.), Bosnijoje (4 vnt.) ir Ukrainoje (9 vnt.) (Ziegler 2011: 24–25).
24. Iš LMD protokolų (1908 –1911) knygos (LLTI BR, F22–2, l. 63).
25. Plačiau apie E. Volterio įrašytą kolekciją, joje užfiksuotus lietuvių liaudies dainų ir instrumentinės muzikos savitumus, transkribavimo sunkumus, tyrėjų atradimus skaitykite A. Nakienės straipsnyje „Eduardo Volterio lietuvių tautosakos garso įrašai ir juose įamžinti senoviniai dainavimo būdai“ (Nakienė 2011) ir R. Žarskienės straipsniuose: „Historical sound sources: what do the oldest recordings of skudučiai tell us?“ (Žarskienė 2010), „Užmirštieji muzikos instrumentai: dūdmaišis ir Lietuva“ (Žarskienė 2011).

Tautosakos rankraščiai. Daug metų Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto darbuotojai siekė apsaugoti senuosius rankraščius nuo suirimo. Dažniausiai naudojami rankraščiai sovietmečiu buvo perspausdinami rankine spausdinimo mašinėle. Tačiau šis kopijavimo būdas reikalavo daug laiko, įsiveldavo nemažai korektūros klaidų, mokslininkai, radę neaiškų žodį ar jų derinį, duomenis vis tiek turėjo lyginti su originalu. XX a. antroje pusėje, pasirodžius kopijavimo aparatams, imtasi daryti tautosakos rinkinių analogines kserokopijas, šiam darbui LLTI buvo skirtas laboranto etatas. XX–XXI a. pervartoje įsitvirtinus skaitmeninėms technologijoms imtasi rankraščių ir garso įrašų perkėlimo į skaitmenininį formatą, atsirado galimybė iš suskaitmeninto rankraščio ar garso įrašo pagaminti tiek kopijų, kiek reikia, o įsivyravus internetui – virtualiai šių kolekcijų sklaidai.

Daugiau nei prieš dešimt metų, 2005-ais į „Exel“ formato kompiuterinę duomenų lentelę buvo suvesti visų Lietuvių tautosakos rankraštyno tautosakos rinkinių registracijos knygų, taip pat ir visų trijų LMD fondų, duomenys. Kiek vėliau jie buvo paviešinti ir internete[26]. Šį darbą įgyvendinti padėjo Valstybinio mokslų ir studijų fondo finansuojamo projekto „Regioniniai folkloro ir tarmių tyrimai: Vakarų Lietuva“ (2003–2006, kartu su LMTA ir LKI) lėšos. 2007 m., vykdant dar vieną VMSF remiamą tarpinstitucinį projektą „Folkloro archyvai ateičiai: skaitmeninimas, kaupimas, sisteminimas“ (2007–2009, kartu su LMTA ir KU), pradėta nuskaityti pirmuosius LMD tautosakos rankraščių puslapius ir kurti internetinę specializuotą ir kartu universalią Lietuvių tautosakos rankraštyno duomenų bazę. Pirminė bazės vizija ir buvo suskaitmenintų draugijos rinkinių aprašymas ir vaizdų pateikimas, todėl dar gana ilgai Tautosakos archyvo skyriaus darbuotojai ją vadino LMD duomenų baze. Šios duomenų bazės struktūra buvo sukurta pagal bibliografinių sistemų reikalavimus ir tarptautinius archyvinių duomenų aprašymo standartus, duomenų tvarkymo principai suderinti su Lietuvos archyvų fondų sąvado informacine sistema (LAFSIS). Lietuvių tautosakos rankraštyno duomenų bazę sudaro trijų lygmenų aprašymai: fondo (pavyzdžiui, LMD I, LMD II, LMD III ir kt.), apskaitos vieneto (rinkinio, magnetofono juostos ir kt.) ir dokumento (atskiro dokumento rinkinyje, garso įrašo vieneto ir kt.). Jos struktūra yra universali ir tinkama aprašyti įvairioms archyve saugomoms laikmenoms – garso ir vaizdo įrašams, nuotraukoms, net spausdintiems šaltiniams.

Sukūrus duomenų bazę, atsivėrė vartai itin didelės apimties tautosakos rankraščių fondo skaitmeninimui. 2010–2012 m. Lietuvos mokslo tarybai paskyrus finansavimą, Tautosakos archyvo skyriuje vykdytas projektas „Lietuvių tautosakos rankraštynas: fondų skaitmeninimas ir sklaida“, skirtas Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomų lituanistikos mokslinių tyrimų išteklių skaitmeninimui, duomenų bazių ir internetinių prieigų kūrimui. Nutarta visų pirma suskaitmeninti visą LMD tautosakos rinkinių kolekciją. Šis tikslas pareikalavo daug intensyvaus ir kruopštaus darbo valandų, archyvinimo įgūdžių, specialaus techninio pasirengimo ir intelektinių sąnaudų. Ir pasiruošimo etape, ir rinkinius skaitmeninant buvo atliekami archyviniai tyrimai. Draugijos rankraščiai buvo tarsi prikelti iš užmaršties: peržiūrėtas ir nuskenuotas net mažiausias užrašų knygelės lapelis, bandyta nustatyti iki šiol neaiškius rinkėjus ar rinkinių sudarytojus, gilintasi į skirtingų įrašų, pastabų braižą, originalų ir kopijų dilemą. Aprašant rinkinius duomenų bazėje nuolatos susidurta su įvairiausiomis problemomis ir iššūkiais, daug diskutuota, kaip ir kiek informacijos pateikti išoriniam vartotojui, o ką leisti jam atrasti pačiam, vartant skenuotus puslapius, ką daryti su dešimtimis ar net šimtais skirtingų pateikėjų ir geografinių vietovių ir t. t. Nemažai problemų išsprendė sukurtos bazės sąsajos su Lituanistikos paveldo informacine sistema „Aruodai“ (www.aruodai.lt) ir jos personalijų, vietovių, terminų, raktažodžių ir bibliografijos duomenų bankai bei galimybė juos papildyti (jei, pavyzdžiui, personalijų banke nėra reikalingos pavardės, įvedėjas tą pavardę gali įrašyti tiesiai į „Aruodus“). Darbų atsirado kur kas daugiau, nei buvo numatyta projekte. Papildomai buvo nuskaityti ir aprašyti naujai gautieji LMD kolekcijos rinkiniai, tikrinami suvestieji duomenys. Taigi, šiandien galima drąsiai teigti, kad visą darbą vainikavo puikus rezultatas – Lietuvių tautosakos rankraštyno duomenų bazėje sukurta virtuali Lietuvių mokslo draugijos rankraščių kolekcija (*www.tautosakos-rankrastynas.lt*). Joje pateikiami visų trijų Lietuvių mokslo draugijos fondų (LMD I, LMD II, LMD III) tautosakos rinkinių aprašymai ir nuskaitytų rankraščių vaizdai. Būtina paminėti ir tai, kad buvo atliktas dar vienas projekte numatytas darbas – į Tautosakos garso įrašų duomenų bazę (*http://archyvas.llti.lt/irasai/*) perkelti ir sutikrinti (dažnai – iš naujo suvesti) visi senųjų garso įrašų „Exel“ formato duomenys, o įdiegus grotuvą, atsira-

26. Žr.: http://archyvas.llti.lt/ – Tautosakos rankraščių registracijos knygos: LTR (1, 2, 3) ir LMD.

do galimybė išgirsti ne tik senosiose plokštelėse, bet ir fonografo voleliuose įamžintus autentiško folkloro pavyzdžius.

Šio projekto įgyvendinimas[27] sudarė galimybę pateikti siūlymą UNESCO nacionaliniam „Pasaulio atminties“ komitetui LMD tautosakos rinkinių kolekciją įtraukti į nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo sąrašą. Taigi, 2013 m. „Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rinkiniai (XIX–XX a. I pusė), saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute ir Vilniaus universiteto bibliotekoje“ buvo įrašyti į registrą kaip nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo objektas (registracijos Nr. 55).

Išvados

Lietuvių mokslo draugijos nariai skatino sąmoningus piliečius užrašinėti liaudies dainas, pasakas, patarles, mįsles ir t. t., stengėsi surinkti į vieną vietą jau anksčiau užrašytus tautosakos rankraščius. Folkloro medžiaga buvo kaupiama į atskirą LMD fondą. Tai pirmasis tautosakos archyvas, kuris davė pradžią šiandieniniam Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynui. 1908 m. E. Volterio padaryti pirmieji tautosakos kūrinių garso įrašai paskatino draugijos narius pagalvoti apie folkloro fiksavimą pasitelkus modernias to meto technologijas. J. Basanavičius, Vienos ir Berlyno fonogramų archyvų pavyzdžiu, skatino tokį archyvą steigti ir Vilniuje. Įsigijus fonografo aparatą pradėti įrašinėti voleliai, iš Berlyno fonogramų archyvo gautos E. Volterio įrašų kopijos. Deja, šio sumanymo taip ir nepavyko įgyvendinti – nebuvo įsteigtas specializuotas fonogramų archyvas, nesukauptas ir didesnis volelių kiekis, daug šių trapių laikmenų žuvo dviejų pasaulinių karų ir politinių pervartų metais.

Nebuvo įgyvendintas ir kitas LMD sumanymas – parengti nacionalinį dainyną. Šios idėjos autoriaus M. Biržiškos iniciatyva buvo kopijuojamos dainos iš okupuotame Vilniuje likusio LMD archyvo tautosakos rankraščių. Nors XX a. pirmoje pusėje ši ambicinga idėja nebuvo realizuota, tačiau ji nebuvo pamiršta – 1980 m. publikuotas pirmasis „Lietuvių liaudies dainyno“ tomas. XX a. trečiajame dešimtmetyje dainų kopijavimo darbams Vilniuje vadovavo LMD dainų komisijos narys, mokytojas J. Šlapelis. Jis rinkinius iš LMD archyvo duodavo perrašyti savo mokiniams, o jų nuorašus siųsdavo į Kauną. Šitaip dalis originalių tautosakos rankraštinių rinkinių iš LMD fondų atsidūrė Jurgio ir Marijos Šlapelių archyve, kuris vėliau buvo perduotas VU bibliotekai. Tačiau jų kopijos kartu su Kaune gyvavusio Lietuvių tautosakos archyvo fondais buvo parvežtos į Vilnių ir tapo LLTI Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomos LMD tautosakos kolekcijos dalimi.

LMD rankraščiuose išsaugoti ir vėliau užrašyti tautosakos kūriniai XX a. antrojoje pusėje buvo perrašyti į kartotekas ir katalogus, publikuoti ir iki šiol publikuojami fundamentiniuose dainų, patarlių ir priežodžių, užkalbėjimų, pasakų sąvaduose, aptarti folkloro tyrėjų moksliniuose straipsniuose ir monografijose. XXI a. pradžioje LMD garso įrašų ir rankraščių kolekcijos buvo suskaitmenintos, sukurtos specializuotos duomenų bazės. Prakalbinus vaškinius volelius, buvo paskelbti ir šie istoriniai garso dokumentai. Nacionalinis ir Europos Sąjungos projektinis finansavimas bei modernios technologijos padėjo aktualizuoti šiuos vertingus folkloro šaltinius, duomenų bazėse sukurti virtualias jų publikacijas. Dabar visi besidomintys gali susipažinti su seniausiais lietuvių tautosakos rankraščiais ir garso įrašais, išvysti Lietuvos istorinių asmenybių transkripcijas, pasiklausyti XX a. pirmosios pusės lietuvių liaudies dainininkų ir muzikantų autentiško atlikimo.

27. Straipsnio autorė (šio projekto koordinatorė) nuoširdžiai dėkoja Lietuvių tautosakos rankraštyno duomenų bazės kūrėjams ir LMD rankraščių skaitmenintojams – Daivai Vaitkevičienei, Arūnui Ciesiūnui, Austei Nakienei, Andželikai Jakubynienei, Eligijai Garšvienei, Irenai Žilienei, Rimai Visackienei ir Edmundai Vengrytei-Drumstei.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Andronov, Andronova 2010 = Aleksey Andronov, Everita Andronova. *The First Sound Recordings of Lithuanian Speech and Music: The Fate of Eduard Wolter's Collections in St. Petersburg, Vilnius and Berlin*. http://www.balther.net/public/documents/BaltHerNeti2009ENG/

Andronov_PN_LN_KK.pdf. Žiūrėta 2016 05 10.

Basanavičius1936 = Jonas Basanavičius. *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija*. Vilnius: Lietuvių mokslo draugijos leidinys, 1936.

Basanavičius 2004 = Jonas Basanavičius. Apie fonogramų archyvą. Iš: *Raštai, II knyga. Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 15. Vilnius: LLTI, 2004.

Daugirdaitė 2015 = Vilma Daugirdaitė. Folkloristika nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): istorijos metmenys. Iš: *Tautosakos darbai*, t. L, Vilnius: LLTI, 2015.

Grinius 1910 = *Trumpa Folklioro dalykams rinkti programa*, sutaisyta d-ro K. Girniaus ir L. M.

D-jos Folklioro Komisijos narių: prof. E. Volterio, d-ro J. Basanavičiaus, kun. J. Tumo ir adv. J. Janulaičio. Lietuvių mokslo draugijos leidinys. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1910.

Iš LMD kronikos 1910 = Iš Lietuvių Mokslo Draugijos kronikos. Iš: *Lietuvių tauta*. L. Mokslo Draugijos raštai, kn. I, dalis 4. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1910.

Krikščiūnas 2008 = Povilas Krikščiūnas. Lietuvių mokslo draugija: keletas pamąstymų apie nuopelnus folkloristikai. Iš: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: Draugijų reikšmė 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Nakienė 2011 = Austė Nakienė. Eduardo Volterio lietuvių tautosakos garso įrašai ir juose įamžinti senoviniai dainavimo būdai. Iš: *Tautosakos darbai*, t. XLII. Vilnius: LLTI, 2011.

Nakienė 2014 = Austė Nakienė. Fonografas ir lietuvių liaudies muzikos regioninių savitumų atradimas XX a. pirmojoje pusėje. Iš: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 19. Šiauliai, 2014.

Nakienė, Žarskienė 2007 = Austė Nakienė, Rūta Žarskienė. Lietuvių mokslo draugijos fonografo įrašų kolekcija. Iš: *Lietuvių etnografinės muzikos fonogramos 1908–1942*. Sudarė ir parengė A. Nakienė ir R. Žarskienė. Vilnius: LLTI, 2007.

Nakienė, Žarskienė 2011 = Austė Nakienė, Rūta Žarskienė. Eduardo Volterio lietuvių tautosakos įrašai (1908–1909), juose įamžintas senovinis dainavimas ir muzikavimas. Iš: *Eduardo Volterio Lietuvoje įrašyti voleliai (1908–1909), saugomi Berlyno fonogramų archyve*. Parengė A. Nakienė ir R. Žarskienė, konsultantė Sussane Ziegler. Vilnius: LLTI, 2011.

Nakienė, Žarskienė 2007 = *Lietuvių etnografinės muzikos fonogramos 1908–1942*. Sudarė ir parengė Austė Nakienė ir Rūta Žarskienė. Vilnius: LLTI, 2007.

Nakienė, Žarskienė, Ziegler 2011 = *Eduardo Volterio Lietuvoje įrašyti voleliai (1908–1909), saugomi Berlyno fonogramų archyve*. Parengė Austė Nakienė ir Rūta Žarskienė, konsultantė Sussane Ziegler. Vilnius: LLTI, 2011.

Nezabitauskis 1990 = Adolfas Nezabitauskis. Iš: *Jonas Basanavičius*. Fotografuotinis 1938 m. leidimas. Vilnius: Vaga, 1990.

Niemi 1996 = Aukusti Robert Niemi. *Lituanistiniai raštai: Lyginamieji dainų tyrinėjimai*. Sudarė ir iš suomių kalbos vertė Stasys Skrodenis. Vilnius: Džiugas, 1996.

Puzinas 1978 = Jonas Puzinas. Dr. Jonas Basanavičius – Lietuvių mokslo draugijos steigėjas ir ugdytojas. Iš: *Aidai*, 1978, Nr. 5.

Sabaliauskas 1904 = Adolfas Sabaliauskas. Sutartines ir musu muzikos inrankiai. Iš: *Dirva-Žinynas*. Shenandoah, 1904, Nr. 4.

Sabaliauskas 1911a = Adolfas Sabaliauskas. Žiemių-rytiečių lietuvių tautinė muzika. Iš: *Lietuvių tauta*, L. Mokslo draugijos raštai, kn. II, dalis I. Vilnius, 1911.

Sabaliauskas 1911b = Adolfas Sabaliauskas. Iš: *Apie Žiemių-rytiečių lietuvių tautinę muziką ir muzikos instrumentus*. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1911.

Seselskytė 2006 = Adelė Seselskytė. Lietuvių mokslo draugijai – 100 metų. Iš: *Tautosakos darbai*, t. XXXII. Vilnius: LLTI, 2006.

Valaitis 1932 = Antanas Valaitis. *Iš Lietuvių Mokslo Draugijos istorijos* (perspausdinta iš „Lietuvių tautos" IV kn. 3 sąs). Vilnius, 1932.

Viščinis 1968 = Klimas Viščinis. Lietuvių tautosakos rankraštynas. Iš: *Literatūra ir kalba*, t. IX. Vilnius: Vaga, 1968.

Ziegler 2006 = Sussane Ziegler. *Die wachszylinder des Berliner Phonogramm-Archivs*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, 2006.

Ziegler 2011= Sussane Ziegler. Berlyno fonogramų archyvas ir Eduardo Volterio vaškinių volelių rinkinys. Iš: *Eduardo Volterio Lietuvoje įrašyti voleliai (1908–1909), saugomi Berlyno fonogramų archyve*. Parengė Austė Nakienė ir Rūta Žarskienė, konsultantė S. Ziegler. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

Žarskienė 2010 = Rūta Žarskienė. Historical Sound Sources: What Do The Oldest Recordings of Skudučiai Tell Us? Iš: *Historical Sound Sources and Source Criticism*, edited by Susanne Ziegler. Stokholm: Svensk vsarkiv, 2010.

Žarskienė 2011= Rūta Žarskienė. Užmirštieji muzikos instrumentai: dūdmaišis ir Lietuva. Iš: *Tautosakos darbai*, t. XLII. Vilnius: LLTI, 2011.

Žiogas 1911 = Juozas Žiogas. Apie „kulinę su ūku". Iš: *Lietuvių tauta,* L. Mokslo draugijos raštai, kn. II, dalis I. Vilnius, 1911.

Žukas 1969 = Vladas Žukas. Iš tautosakos rinkimo ir spausdinimo istorijos. Iš: *Liaudies kūryba*, t. I. Vilnius: Mintis, 1969.

Žukas 2006 = Vladas Žukas. *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*. Parengė Vl. Žukas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

From the Lithuanian Science Society to the Lithuanian Folklore Archive's Database: The LSS folklore manuscript and audio collections

Rūta ŽARSKIENĖ

This article is dedicated to the Lithuanian Science Society (LSS) and the history of the folklore collections it has accumulated. (From the 1950s they are held at the Lithuanian Folklore Archives of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore). LSS was the first Lithuanian public scientific and cultural organisation, founded in Vilnius in 1907. It's members encouraged people to record folk songs, fairy-tales, stories, riddles and other folklore and they tried to gather in one place the older manuscripts that contained folklore. This way the LSS's folklore archive was formed. In 1908, Eduard Wolter, a member of the LSS, made the first folklore records with a phonograph. The Chair of the Society, Jonas Basanavičius, knew about the Phonogram Archives of Vienna and Berlin; therefore, he encouraged the establishment of such an archive in Vilnius. Unfortunately, a phonogram archive was never established and many wax cylinders were lost during the two world wars and years of political turmoil.

Another idea of the LSS was – to gather all the songs in one place and to publish a national song-book. Under the initiative of Mykolas Biržiška song texts from the LSS archive of folklore manuscripts in occupied Vilnius were copied down and sent to Kaunas, the temporary capital of Lithuania. This work was headed by Jurgis Šlapelis, member of LSS and Vytautas Magnus gymnasium teacher. Although in the first half of the 20th c. this ambitious idea was not yet realised, it was not forgotten – in 1980 the first volume of the Lithuanian folk song-book was published.

In the 21st c., both the cylinder and manuscript collections were digitalised. Manuscripts were published in a database: HYPERLINK "http://www.tautosakos-rankrastynas.lt/" \t "_blank" www.tautosakos-rankrastynas.lt as well as sound recordings – in printed editions. Therefore, anyone who is interested can now find the oldest Lithuanian manuscripts and sound recordings of folklore, see the manuscripts from figures of Lithuanian culture, listen to authentic performances of Lithuanian folk singers and musicians from the first half of the 20th c.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius
E.paštas: *ruta@llti.lt*

Gauta 2016 07 04, įteikta spaudai 2016 11 21

Eglė žalčių karalienė: slibino ir mergelės motyvo kilmė

Eugenijus ŽMUIDA

Pabaiga. Pradžia 5-ame žurnalo numeryje

Straipsnyje siūlomas slibino ir mergelės motyvo kilmės aiškinimas remiantis „Eglės žalčių karalienės“ siužeto transformacijomis tuose pasakos variantuose, kuriuose prarasta teigiama antgamtinės būtybės („žalčio“) traktuotė. Nužymimos dvi šio neįprasto siužeto vystymosi (ir eliminavimo) kryptys, bandant jį transformuoti pagal kitų pasakų analogijas. Perinterpretavimas remiasi dviem kartojamais ritualais, žyminčiais moters patekimą į antgamtinės būtybės valdas ir sugrįžimą iš ten. Formalus apeigų sutapimas leidžia kelti prielaidą apie bendrą jų ištaką – ankstesnį ritualą. Jo eksplikacija – atitinkamas mitinis pasakojimas – dalija pirminį ritualą į du, sudarydamas galimybę atsirasti pasakai-mitui „Eglė žalčių karalienė“. Pagrindinis dėmesys straipsnyje telkiamas į moters ir antgamtinės būtybės („žalčio“) ryšį ir iš vyrų („brolių“) pusės kylantį ketinimą jį nutraukti. Taip ir atsiranda kovos su žalčiu-slibinu motyvas. Apžvelgiamas jo išplitimas Europos (daugiausia graikų ir krikščionybės) mitologijose. Jų kontekste išryškėja „Eglės žalčių karalienės“ savitumas. Transformacijos, perinterpretavimai ne tik papildo finalinės žalčio žudymo scenos reikšmę, bet leidžia hipotetiškai rekonstruoti ne tik šio, bet ir kai kurių kitų Europoje paplitusių motyvų genezę.

Prasminiai žodžiai: Eglė žalčių karalienė, pasaka ir mitas, pérėjimo ritualai, totemas, tėvažudystė.

Prieš sustojant prie „Eglės žalčių karalienės“ (toliau – EKŽ) finalo, būtina plačiau aptarti patį kelią į kitą, „aną“ pasaulį. Pasakose tai vanduo, miškas, kalnas, ola, urvas į požemį, šulinys ir t. t. Tai vis turtingos semantikos, daugiareikšmiai simboliai (pavyzdžiui, ola, urvas – tai žemės įsčios). Išėjimas ir grįžimas labai svarbus bet kurio pasakojimo kompozicinis elementas, be jo pasakojimas netektų intrigos. XVIII–XIX a. pradėjus lyginti įvairių šalių pasakas ir pastebėjus neįtikėtiną jų panašumą, ėmus gilintis į kompozicinę struktūrą, paaiškėjo, jog grožinio naratyvo sėkmės formulė atrasta labai seniai – mituose ir pasakose. Šiuolaikinė literatūra niekur nuo šios struktūros negali pabėgti. Dėl šio modelio universalumo netgi iškilo klausimas, ar tai tik bet kokį siužetą apimanti universali formulė[1], ar apskritai realios patirties savybė. Reikia manyti, kad mūsų „dvigubame“ pasaulyje (turint omeny vadinamąją antrinę modeliuojančią sistemą), dalyvauja abu aspektai: gyvenimiška patirtis fiksuoja fizinę realybę, o mąsty-

1. Pastangos surasti bendrą, pamatinį visos literatūros ir mitologijos siužetinį branduolį ar bent kelis pamatinius tipus turi savo istoriją, kurios pradžia galima laikyti Aristotelio „Poetiką“. XVIII a. italų dramaturgas Karlas Gocis (Carlo Gozzi), kūręs dramas pagal pasakų siužetus, „Beprasmiuose memuaruose“ (*Memorie Inutili*, 1797 m.) išskyrė 36 siužetus. Tiek priskaičiavo ir prancūzas Žoržas Polti (Georges Polti) savo veikale „Trisdešimt šešios dramatiškos situacijos“ (*Les trente-six situations dramatiques*, 1895 m.). XXI a. teatro kritikas Sesilis Debari (Cécile de Bary) net pavadino Žoržą Polti „teatro Propu“ (Bary 2004: 183–192). Propas, išskirdamas 31 funkciją, teigė, jog galimų siužetų skaičius nėra begalinis, bet yra ribotas ir aprėpiamas. Džozefas Kempbelas (Joseph Campbell) savo veikale „Herojus tūkstančiu veidų“ (*The Hero with a thousand faces*, 1949 m.), remdamasis Džeimsu Džoisu (James Joyce), įvedė „monomito“ (*monomyth*) terminą (Кэмпбелл 1997: 55). Vladimiras Toporovas dvikovą tarp dangiškojo ir chtoniškojo personažų, kaip gerai žinoma, įvardijo esant „pagrindiniu mitu“. Foster-Harisas (Foster-Harris) knygoje „Pamatiniai siužeto modeliai“ (*The Basic Patterns of Plot*, 1959 m.) paskelbė, jog visi siužetai kyla iš konflikto. Įdomias klasifikacijas siūlo Ronaldas B. Tobijas (Ronald B. Tobias) darbe „20 klasikinių siužetų“ (*20 Master Plots*, 1993 m.) ir Džesamin Vest (Jessamyn West), savo tinklaraštyje pateikusi 7 galimų konfliktų sąrašą <http://www.ipl.org/div/farq/plotFARQ.html>. O Maiklas Vicelas (Michael Witzel) bando rekonstruoti pamatines Lauriazijos (Eurazija ir Šiaurės Amerika) ir Gondvanos (Afrika ir Okeanija) mitologijas (Witzel 2012: 665).

Viktorija Daniliauskaitė. Susitikimai I. 1987. Spalvotas linoraižinys, 72 x 100

mas modeliuoja jos psichinį analogą – pasaulėvaizdį. Pastaruoju stengiamasi apimti ir tai, kas realybėje lieka nežinoma, nepažinta. Tasai nepažintasis pasaulis kelia pagarbą ir baimę, jame telkiasi visos mįslės ir bandymai jas įminti. Svarbiausia iš paslapčių, žinoma, – gyvybės ir mirties. Viename ankstyviausių žmonijos mitų Gilgamešas, po ilgų kelionių perplaukęs mirties upę ir gavęs amžinos jaunystės augalą, nesugeba jo parnešti žmonėms – žolę suvalgo žaltys (ME II: 427). Nors mitinė, pasakos kelionė į anapusinį pasaulį ir atgal vyksta erdvėje, tad čia galima aptikti susiduriant ir skirtingas laiko dimensijas, ir pasaulio suvokimo raidos etapus[2]. Anapusinio pasaulio nežinomybė neišsemiama – kiekviename mite ar pasakoje jis atsiveria vis kitu aspektu. Dažnai anapusinis pasaulis – tai mirusiųjų šalis. Keliones į jį atlieka svarbūs mitiniai personažai (pradedant šumerų Inana ir Gilgamešu). Kadangi tokią kelionę realiai įsivaizduoti sunku, ji kartais suprantama kaip tam tikra psichikos būsenų seka, pasiekiama ir pereinama transo metu. Iniciacijos rituale neofitas patiria psichinį sukrėtimą, beveik praranda sąmonę, pergyvena dvasinę mirtį, regi haliucinacijas, susitinka su kaukėtais šamanais, suvokdamas tai kaip susitikimą su dievais, – tokie neeiliniai potyriai ir sudarą anapusinio pasaulio turinį, atsispindintį tautosakoje. Vis dėlto viską suvesti į iniciaciją ir „aną" pasaulį tapatinti vien su mirusiųjų karalyste neįmanoma. Iniciacijos ritualai įvairūs, ir abejotina, ar jie gali sužadinti sutampančius siužetus. Nežinomybėn keliauja ne tik vyrai, bet ir moterys (kaip EŽK). Anapus slypi ne tik mirtis, bet ir gyvybė. Pasakose, mituose herojus iš ano pasaulio parsiveda nuotaką ir tuo būdu – per moterį, šeimą – įprasmina, įamžina savo žygį. Anapusinis pasaulis turi ryškią ne tik mirties, ne tik gyvybės, bet ir erotikos žymę. Tai apskritai moteriškumo zona, valdoma arba chtoniškų būtybių, (fantastiškų) žvėrių, jiems artimų zoomorfinių bei maginių savybių turinčių deivių (Ragana). Ši zona vyrams kelia nesąmoningą baimę, bet kartu ir traukia, į ją veržiamasi save išbandyti, laimėti šlovę, turtus ir, svarbiausia, – moterį. Visi šie aspektai glaudžiai susiję

2. Sąmonės istorinės raidos, kaip tam tikrų modelių kaitos, sampratą pateikė vokiečių filosofas Žanas Gebseris (Jean Gebser) knygoje „Ištakos ir dabartis" (*Ursprung und Gegenwar* 1949; 1985 m. išleistas jos vertimas į anglų k. *The Ever-Present Origin*, atliktas Algio Mickūno). Jis įvardijo penkis etapus – archajinį, maginį, mitinį, mentalinį ir integralinį, – kurie kyla vienas iš kito, sąmonei desakralizuojant ir logiškai integruojant pasaulį (Kavolis 1994: 154). Kovos su slibinu motyvas rastųsi kaip maginio ir mitinio mąstymo modelių įtampos atspindys.

ir dažniausiai vienoje fabuloje reiškiasi kartu. Gyvybės ir mirties buvimas greta sukuria pasakos ir mito „trilerį“. Abiejų pasaulių priešiškumas – vėlesnis reiškinys. Žmogus iš gamtos ima reikalauti – nebe tik laukti dovanų ir už jas dėkoti. Istoriškai galbūt įmanoma tai susieti su bronzos, geležies amžiais, neolito pabaiga, žymiai išaugusiu žmonių veiklumu. Pokyčiai vyksta ir sąmonėje. Erichas Noimanas (Erich Neumann) pateikia originalų psichoanalitinį slibino siužeto traktavimą, siedamas jį su žmogaus ego formavimusi ne tik individo, bet ir žmonijos (kolektyvinės pasąmonės) mastu. Augantis savarankiškumas pereina dvi stadijas: ištrūkstant iš motinos globos, sukuriamas motinos-slibino nukovimo siužetas; išsivaduojant iš despotiškos tėvo valios, sukuriamas tėvo-slibino nukovimo siužetas, papildytas dar ir moters išsikovojimu (Neumann 1995: 155 ir toliau, skyriai „Herojaus mitas: motinos nužudymas“ ir „Herojaus mitas: tėvo nužudymas“).

Kovos su slibinu siužetų branduolys mena vyriškumo problematiką, bet suvokti jų kilmę ir prasmę padeda ankstesnės pasaulėžiūros rudimentai. Pati kova žymi pereinamąją stadiją. Iš to, kas kovą laimi ir kokias vertybes įtvirtina, galima spręsti ir apie tai, kas pralaimi ir kokios vertybės paneigiamos. Būtų klaida kovos su antgamtine būtybe siužetą laikyti pirminiu mitologijos išeities tašku. Jame jau akivaizdus antropomorfinio prado pranašumo prieš zoomorfinį teigimas, pastanga ištrūkti iš maginio pasaulio gniaužtų, įtvirtinti mitine logika išreiškiamus tikrovės dėsnius, dvinarę pasaulio sandarą transformuoti į trinarę: požemis – žemė – dangus. Kovos su antgamtine būtybe vaizdinys yra šio esminio perversmo ryškiausias simbolis ir galbūt įspūdingiausias siužetų siužetas. Iš čia jis pelnė populiarumą mitologijoje ir literatūroje, įskaitant krikščioniškąją. Kova su antgamtinėmis būtybėmis žinoma nuo pačios pirmosios, šumerų, civilizacijos. Ji jau yra dangaus, dievų civilizacija, tad vaizdinio kilmė veda į ankstesnius – paleolito laikus. Populiariausią graikų didvyrį Heraklį, kurio ginklas yra kuoka ir kuris visus žygius atlieka pėsčias (epocha iki žirgų prisijaukinimo), Valteris Burkertas (Walter Burkert) apibūdina kaip chtoniškos ir netgi moteriškos kilmės personažą – Heraklio vardas siejasi su jį persekiojančia Hera (Burkert 1985: 208–211). Tarp krikščioniškų vaizdinių čia pirmiausia paminėtina Švento Jurgio kova su slibinu. Katalikų šventasis Jurgis laikomas istoriniu personažu (apie 275 arba 281 – 303 m.), nors apie jį žinoma tik tiek, kad jis buvo krikščionis, miręs kalėjime Palestinoje. Ilgainiui jam prigijo mitinis mergelės išvaduotojo nuo slibino siužetas. Šv. Jurgio kultas pradeda formuotis VI–VII a., paskui šv. Jurgį savo emblema pasirinko kryžiaus žygių riteriai, išpopuliarinę jį visoje Europoje (taip jis pateko į daugelio miestų herbus). Lietuvoje šv. Jurgio, antrojo šalies globėjo po Šv. Kazimiero, populiarumą galėjo lemti ir Jurgio, kaip arklių globėjo, funkcija. Balandžio 23 d. švenčiamos Jurginės – greičiausiai perprasminta pagoniška pavasario šventė. EŽK literatūrinėje interpretacijoje latvių poetė Aspazija žalčio žmonos Žiednešės sugrįžimą susiejo su graikų Persefonės pavasariniu sugrįžimu. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad mūsų variante svarbūs įvykiai vyksta naktigonės – naktinio žirgų ganymo metu. Taigi, nors žaltį broliai nužudo ne raiti, žirgai, šie vyriškumo simboliai, vis dėlto netiesiogiai dalyvauja smurto scenoje. Tas pats modelis, slibiną antropomorfizuojant, buvo perkeltas į Dievo kovą su velniu – rusų tautosakos pagrindu apie žalčio-slibino (*змей*) ir velnio (*черт*) tapatumą bei sinonimiškumą rašė jau Afanasjevas (Афанасьев 1868: 582–583).

Įdomu tai, kad šv. Jurgio kultas oficialiosios bažnyčios kurį laiką buvo draudžiamas (V. Propas mini dvi, V ir IX a., jį draudusias bules: Пропп 2002: 98). Nebegalėdama kontroliuoti išplitusio kulto ir jį grindžiančio siužeto, Bažnyčia bandė pakeisti jo prasmę: iš dvikovos scenos stengtasi pašalinti mergelę, o slibiną pateikti kaip abstraktaus blogio simbolį. Šv. Jurgio kovą suprantant kaip kovą su blogiu apskritai, moters figūra tampa nereikalinga. Šitaip ne tik pašalinamas erotinis dėmuo, bet ir atsiskleidžia ryški intencija panaikinti nuorodą į slibino ryšį su moterimi, drauge nuslepiant tikrąją konflikto priežastį, susijusią su gyvybės kilmės klausimu (gyvybės šaltiniu turi tapti dangiškasis Dievas Tėvas).

1930 m. knygoje „Lietuvių liaudies menas“ Paulius Galaunė yra pažymėjęs: „Legenda, susijusi su šv. Jurgiu, yra tolimos prieškrikščioniškos kilmės, o legenda kovos su slibinu yra paplitusi daugelyje šalių. Seniausios žinios apie ją klasikinio laikotarpio, žinoma daug tos pačios legendos atpasakojimų; daugiausia jų žinomos: Apolonas ir Pitonas, Gerkulesas [Heraklis] ir Hidra, Belerofonas ir Chimera, Persėjus, gelbstintis Andromedą. Ta legenda pateko ir į krikščionybę ir, kaip žinome, ne vienas šv. Jurgis su ja susijęs. [...] Visos šios legendos apie kovą su slibinu (drakonu, smaku) turėjo simbolinės reikšmės, o tokio siužeto vaizdavimas, kaip, pavyzdžiui, raito Choruso, nugalinčio krokodilo pavidalo Setę – Tifoną, simbolizavo dviejų pradų kovą ir šviesos, gėrio, tvarkos nugalėjimą prieš tamsą, piktą, chaosą“ (Galaunė 1988: 189, 190). Pats šis kovos su

slibinu siužetas, kaip jis įprastai suprantamas, jau yra visai kitos stadijos reiškinys, jei jį lyginsime su žalčio nužudymo scena pasakoje, kurioje žalčio žūtis kelia užuojautą, ir „išvaduotoji“ sesuo negrįžta pas žmones, įvykį priimdama kaip visuotinę tragediją. Ar įmanoma atsekti nuoseklų ryšį tarp šių neabejotinai gimininingų scenų? Mitų ir pasakų medžiaga užpildyti prasivėrusią minties spragą? Kaip iš palyginti taikaus žalčio, kurio antgamtinę galią galima pajusti tik netiesiogiai, išsivysto daugiagalvis slibinas, skraidantis ir besispjaudantis ugnimi? Transformacija neatrodys tokia radikali, jei bus atsižvelgta į tai, kad situacija matoma iš skirtingų perspektyvų: dvikova su pabaisa yra vyrus išaukštinanti scena (slibinas visada yra neigiamas; jis didelis tik tam, kad pergalė prieš jį būtų įspūdinga); o EŽK pasakoje dominuoja moteriškasis žiūros taškas.

Nors populiariuosiuose kovos su slibinu siužetuose moters santykis su nugalima antgamtine būtybe jau yra negatyvus, tekstų lyginimas rodo laipsnišką kitimą nuo intymumo ligi priešiškumo. Iš pradžių pakeičiamas giminystės ryšys: mergina – antgamtinės būtybės (pavyzdžiui, jūrų valdovo, kaip rusų pasakoje „Vasilisa Gražioji“, Афанасьев 1957: 171–177, Nr. 219) ar tolimos šalies karaliaus (kaip argonautų cikle apie Medėją) dukra. Medėjos atveju tėvas ir drakonas yra atskiri personažai, bet tai esmės nekeičia – jie veikia išvien. Svarbu, kad Medėja drakono nenužudo, padėdama Jasonui pasiimti aukso vilną, bet tik užmigdo (Apolonijus 2012: 123). Šį atitraukimą (ji jau ne genties narys kaip EŽK) galima būtų pavadinti pirmojo laipsnio korekcija (EŽK siužetas rodytų mažiausiai sublimuotą santykį: ji ne dukra, o žmona). Naujai perinterpretuojant siužetą, ji ima veikti prieš savo buvusį sąjungininką – antgamtinę būtybę: padeda karžygiui atlikti sunkius tėvo užduodamus darbus, žino, kur yra paslėpta antgamtinės būtybės mirtis ar kaip kitaip ją įveikti, padeda pasprukti nuo persekiojimo ir pan. Užrašyta (nedaug) rudimentinių variantų, kai vaduojamoji (sesuo) veikia prieš savo gelbėtoją (minėti AT 315 ar 507 tipai; konkrečiau, pavyzdžiui, „Apie žmogžudžius ir smakui pažadėtą karalaitę“, BsLPĮ I: Nr. 20). Svarbu pastebėti, jog mergina padeda herojui maginėmis priemonėmis ar žiniomis, kurių jis savarankiškai niekad neįgytų. Tai dar viena nuoroda, jog mergina yra iš to paties maginio pasaulio, kuriam priklauso slibinas. Gana archajiškais galima laikyti ir tuos pasakų variantus, kuriuose mergelę (kartais motiną) iš slibino vaduoja jos brolis. Pasakose esama įvairių kombinacijų – ieško trys broliai, bet viską atlieka jauniausias; kartais vaduojamos (ieškomos) trys seserys; esama sudvigubintų ar net sutrigubintų siužetų – brolis ieško trijų seserų ir dar sau nuotakos, kurią pagrobia „karalius be dūšios“ (pavyzdžiui, „Karaliaus dukterų išgelbėtojas“, BsOPS: Nr. 273, arba „Apie karaliaus sūnų, kur savo trijų seserų ieškojo“, BsLPĮ I: Nr. 112). Kelios seserys (daugiskaita) ir kelių kartų moterys (motina ir dukra, senelė ir anūkė kaip „Raudonkepuraitėje“), kaip slibino (vilko, Mėlynbarzdžio) sugyventinės, yra svarbus simbolis, rodantis, kad jos visos seniau priklausė totemiam žvėriui, tiksliau – kad jis buvo jų paslaptis. Dažnai vengiant užuominos į daugpatystę, vietoj vieno slibino yra trys (kartais jie broliai – tokiu atveju aiški pirminės situacijos inversija). Slibinas, kaip minėta, gali turėti motiną, kuri siekia atkeršyti už sūnaus mirtį (anglosaksų epas „Beovulfas“). Seniausiuose mituose slibino tipo pabaisa yra moteriškos lyties (kaip šumerų Tiamat) ir reprezentuoja pirminį chaosą, priešingą tvarkai, siejamai su dievais ir vyriška patriarchija (OCM: 106). Slibino motina ir slibinas sūnus – vėlesnis darinys. Klasikiniame variante slibinai – vyriškos lyties, o moters išvaduotojas jokių giminystės ryšių nei su slibinu, nei su vaduojamąja mergele neturi – yra atsitiktinis prašalaitis (be daugybės minėtų kūrinių, dar plg. pasaką „Apie vaiką, kuris karaliaus dukteris išgelbėjo“, BsLPĮ I: Nr. 111). Tokiu atveju herojus negali sulaukti pagalbos iš vaduojamos mergelės, tačiau jam vis tiek būtina maginio (anapusinio) pasaulio pagalba – iš čia ir pagalbininkai. Pasakose tai nepaprasti žvėrys, žvėrių (paukščių) karaliai. Jų analogas mituose yra herojui padedantys dievai ar deivės (pavyzdžiui, Persėjui –Atėnė), savo ruožtu turintys zoomorfines šaknis. Ir nors herojus įkūnija dangaus pergalę prieš chtoniškąjį žvėrį – Dzeuso sūnus Persėjas ar Belerofonas ant balto sparnuoto Pegaso, jau krikščioniškai dangiškajai galiai atstovaujantis šv. Jurgis, kuris „apsiginklavęs kryžiumi, narsiai puolė besiartinantį slibiną“ (Jokūbas 2008: 399), – vis dėlto žvėris gali būti įveiktas tik chtoniškos kilmės maginėmis priemonėmis. Geriausiai tai iliustruoja sparnuotas žirgas Pegasas, gimęs iš nukirsdintos Medūzos kūno. Tad Pegasas yra chtoniškos pabaisos palikuonis, bet panaudojamas prieš ją. Nepaprastas žirgas – svarbus veikėjas kovos su slibinu siužeto pasakose. Raitelio ant sparnuoto žirgo kova su slibinu – erelio kovos su gyvate atitikmuo. Gyvatę pavertus hibridiniu slibinu – hibridu, t. y. sparnuotu raiteliu, pavirsta ir dangiškosios jėgos atstovas.

EŽK siužete broliai pagalbininkų neturi – ir suprantama: Eglė yra ne brolių, o žalčio („slibino“) pusėje. Jos ryšys su chtoniškojo pasaulio magija akivaizdus:

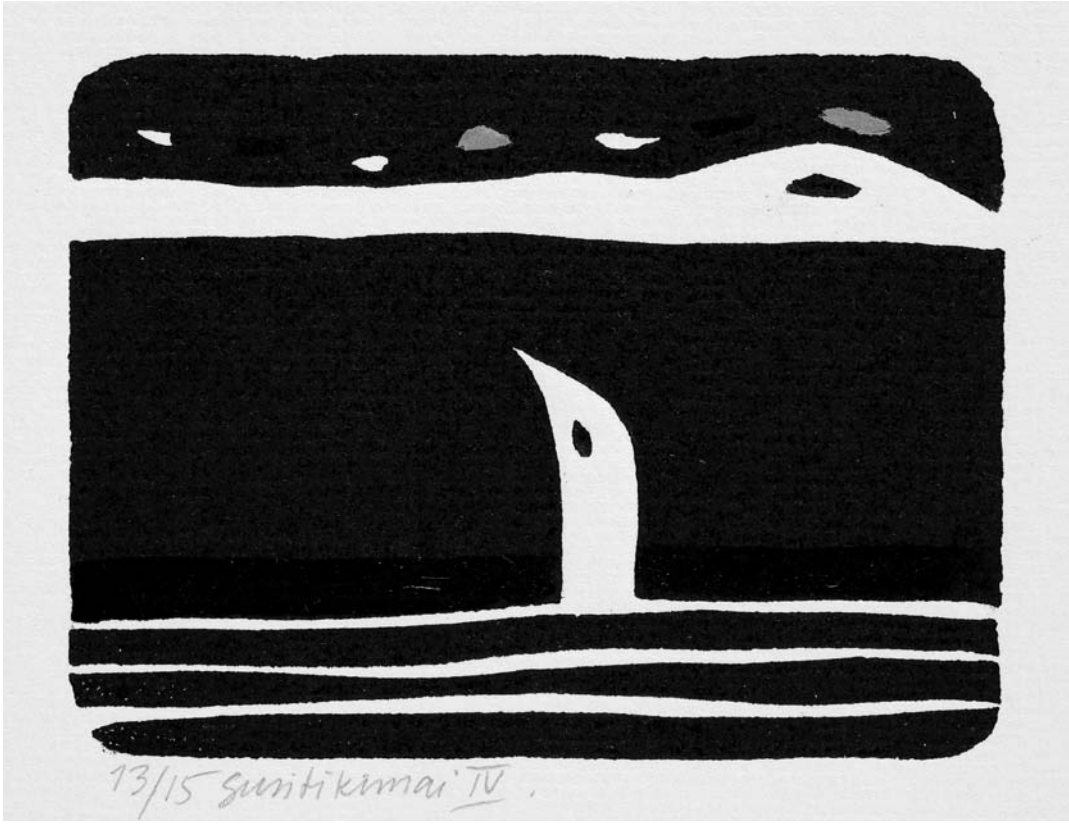

Viktorija Daniliauskaitė. Susitikimai IV. 1987. Spalvotas linoraižinys, 72 x 100

ji ištaria finalinį užkalbėjimą, paversdama save ir vaikus medžiais. Bene garsiausios senovės graikų burtininkės, minėtosios Medėjos vardas įdomiai suskamba su mūsų žodžiais *medėti*, *medėja* – Eglės vaikai juk būtent medėja! Nors jo etimologija, suprantama, visai kita, jis siejamas su graikų k. veiksmažodžiu, reiškusiu „sumanyti“. Medėja galėjo atgaivinti mirusįjį, grąžinti jaunystę ir pan. Jos ryšys su gyvybe ir mirtimi panašus kaip Eglės – abi nužudo savo vaikus. Medėja graikų vazose vaizduojama lekianti slibinais kinkyta karieta.

Pavirsdama medžiu ir šitaip kartu su savo vaikais „sugrįždama į gamtą“, Eglė irgi išreiškia ištikimybę chtoniškajai ideologijai.

Nematomas meilužis yra moters susikurta fikcija (reikalinga jos galiai palaikyti). Ta pati fikcija vyrų vaizduotėje pasirodo kaip slibinas. Vyrams ši fikcija irgi reikalinga – jų galiai sureikšminti. Įveikus slibiną, įžengiama į moterų „teritoriją“, apribojama moterų laisvė ir teisė savintis gyvybės ir mirties šaltinį. Paprastai kova su slibinu laikoma kovos dėl moters simboline išraiška. Tai noras turėti moterį sau, nesidalinti jos su kitais. Be abejo, esama ir tokio motyvo, tačiau konkrečiu EŽK atveju konflikto priežastis kita. Moteris „pradingsta“ paslapties zonoje ir iš ten grįžta su vaiku (vaikais) – štai šį, galbūt ilgai gyvavusį, ritualą šia pasaka ir siekiama nutraukti. Vėliau toks ritualas patiria transformaciją, bet išlieka kaip svarbus siužetinis motyvas: pasakose jaunoji karalienė susilaukia vaikų būtent tuomet, kai karalius (jų tėvas) būna išvykęs karan ar medžioklėn. Ir tai kartojasi bent tris kartus iš eilės (AT 707). Taigi karalius vėl „nemato“, „nežino“, kaip atsiranda vaikas. Maža to, anyta, jaunosios karalienės sesuo ar kuri kita moteris, pavydinti jai laimės, vietoj gimusio vaiko pakiša žvėrelį (šunį, katę, ožiuką ir pan.), o gimdyvę apkaltina (seksualiniais) ryšiais su demoniškomis būtybėmis. Siužetas pasiekia kulminaciją, kai ji laukia mirties bausmės (sudeginimo kaip ragana), tačiau paskutinę akimirką atvedami sveiki gyvi jos gražuoliai vaikai. Tuo patvirtinama, kad tikrasis tėvas yra būtent karalius, o ne kažkas kitas. Tėvystės klausimas čia sudaro tą pačią problemą, kuri yra ir konflikto tarp Žilvino ir Eglės brolių esmė.

Taigi tai ne tiek vyrų, kiek tėvų klausimas. Jie šiuo atveju nesutampa. EŽK pasakoje akivaizdi archajiška bendruomenės stadija, kurią sąlygiškai galima pavadinti broluva – brolių ir seserų bendruomene. To-

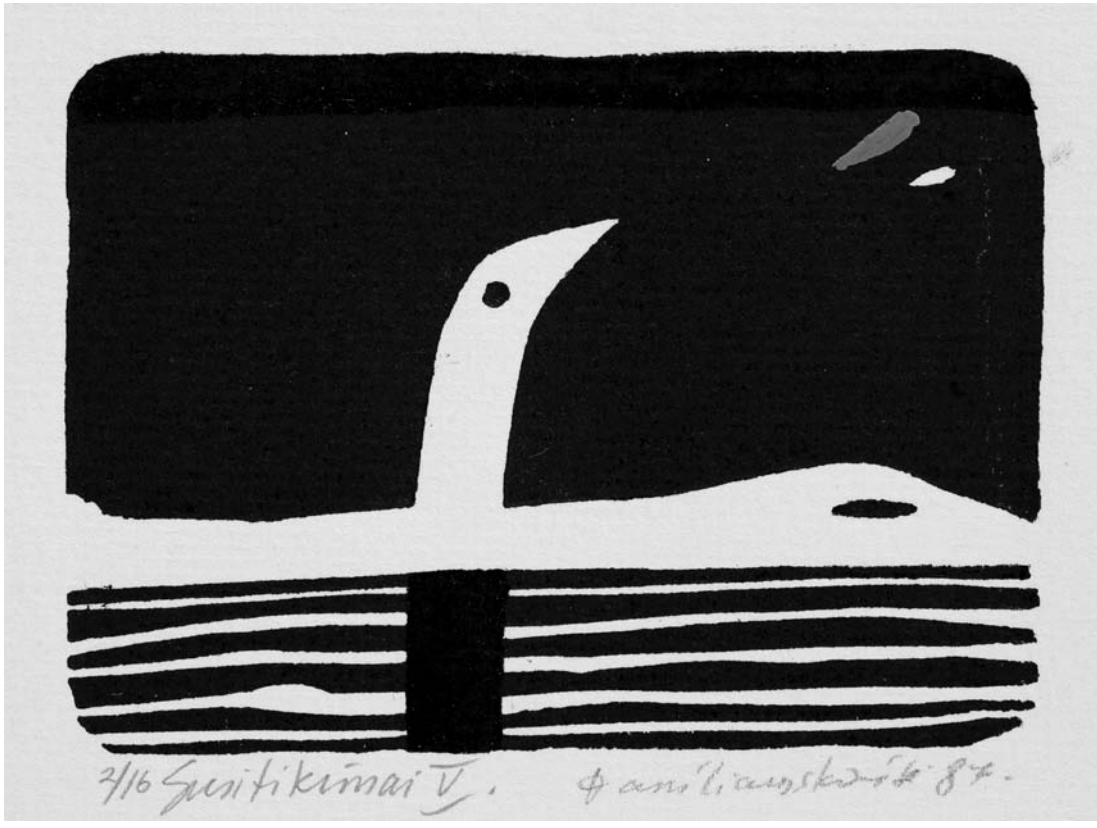

Viktorija Daniliauskaitė. Susitikimai V. 1987. Spalvotas linoraižinys, 72 x 100

kioje socialinėje struktūroje, grįstoje ypatingu brolio ir sesers santykiu (vad. avankulatu), tėvų nėra – tėra (mitinis) toteminis tėvas. EŽK patvirtintų mintį, jog totemizmas yra pirmoji giminystės santykių religinė projekcija ir jos ideologija. Pritardamas šiuo klausimu Džeimsui Frezeriui (Frazer) ir kartu remdamasis Sibiro tautų tyrimais, tokią nuomonę teigia ir rusų mokslininkas Aleksandras Zolotariovas (Золотарев 1934: 6–7). Dėl incesto draudimo broliai ir seserys (to paties totemo nariai pagal motinos liniją) negali tapti vyru ir žmona (lytiškai santykiauti). Avankulate netgi esant monogaminei šeimai, t. y. seseriai gyvenant su kitos genties (klano) vyru, sugyventinis nelaikomas vaikų tėvu. Tėvas yra vienintelis – klano totemas, o vaikus auklėja, jiems genties žinias perduoda motinos brolis (broliai). Jie tokioje gentyje atlieka „socialinio tėvo“ funkciją: sesers vaikus išlaiko, palieka jiems savo turtą, rūpinasi berniukų iniciacija. Motinos brolis vaikams įkūnija disciplinos ir paklusnumo principą. Tačiau brolių galia liečia tik vieną šį aspektą – jie neturi įtakos seseriai pasirenkant sugyventinį. Kūdikių gimimas apskritai yra moterų „reikalas“, sudarantis uždarą motinos–dukters santykių ratą. Tokioje sanklodoje, kaip pažymi Bronislavas Malinovskis (Malinowski)[3], negali išsivystyti Edipo kompleksas ir subręsti sukilimas prieš tėvą, vienintelį genties „patiną“. Malinovskis oponuoja Zigmundui Froidui (Sigmund Freud), 1911 m. veikale „Totemas ir tabu“ iškėlusiam hipotezę, esą prie patelių neprileidžiami broliai (sūnūs) sudaro tarp savęs sąjungą ir kolektyviai nužudo tėvą, ateityje įsipareigodami laikytis „brolijos“ taisyklių (turėti po vieną patelę, netrokšti svetimų moterų, nežudyti vienas kito), kad nesikartotų tėvo likimas (Freud 2010: 201–207). Froidas, gerai susipažinęs su ligtoliniais laukinių tautų tyrinėjimais, pasiūlė gana talpų socialinius ir psichologinius veiksnius apimantį modelį, kurio patvirtinimą galima įžvelgti kai kuriuose kultūros reiškiniuose. Pavyzdžiui, graikų mituose net kelis kartus kartojasi susivienijusių brolių konfliktas su despotišku tėvu (Kronas su broliais prieš Uraną, Dzeusas prieš Kroną). Kaip tik tėvažudystės motyvu Froidas aiškina sąžinės kilmę (ji nubunda, suvokus savo poelgio amoralumą), o drauge – ir to-

3. Avankulato ypatumus jis tyrinėjo daug metų gyvendamas ir dirbdamas Okeanijos salose. Čia naudojamasi jo veikalo *Sex and Represion in Savage Society* (1927 m.) vertimu į rusų kalbą (Малиновский 2011: 21–23).

temizmo, kaip pirmosios religijos formos (nužudytas tėvas sudievinamas, jo galia kiekvienam tampa vidine ir dar padidėja), ir apskritai kultūros kilmę (Edipo kompleksu Froidas grindžia meno šedevrus). Taip iš kaltės jausmo Froidas nori išvesti ir vienu mostu išspręsti religijos, moralės, civilizacijos (kaip sutarties laikymosi) ir kultūros (kaip nerimo sublimacijos) klausimus: „Taigi baigdamas šį itin glaustą tyrimą norėčiau padaryti išvadą, kad religijos, moralės, sociumo ir meno ištakos glūdi Edipo komplekse“ (Freud 2010: 215).

Tai ganėtinai geniali vizija ir vis dėlto per daug paprasta, kad viską išspręstų. Nuo pirmykštės bendruomenės, kone bandos, iškart peršokama prie krikščionybės. Be kitų trūkumų, Froido modelis visiškai neatsižvelgia į moteriškas dievybes – deives, žinomas visose pasaulio mitologijose. Apskritai jis veikiau teatskleidžia sukilimo prieš despotizmą psichologinį mechanizmą, nes toks santalkos principas – susivieniję „broliai“ prieš „tėvą“ monarchą – įsikūnija revoliucijose. Kova su slibinu yra visai kito pobūdžio. Tai ankstesnės stadijos konfliktas, dar neliečiantis socialinės hierarchijos klausimų. Slibino atveju sukilimas vyksta ne prieš konkretų tėvą, bet prieš toteminį „tėvą“, ir tokio perversmo metu totemas ne sukuriamas (kaip teigia Froidas), o kaip tik sunaikinamas – sugriaunamas jo autoritetas. Tačiau Froido iškelta brolių sąjungos ir tėvažudystės (papildant ankstesne motinžudyste), kaip visuomeninių permainų veiksnio, idėja lieka galioti. EŽK broliai yra aktyvūs, todėl būtent jie suinteresuoti nutraukti sesers santykius su paslaptinga būtybe, iš kurios ji sakosi susilaukianti vaikų[4]. Taigi čia nėra jokio „Edipo komplekso“, nes moteris broliai turi, bet jie nėra tėvai. Konfliktą pagimdo abejonė – ar tikrai jie nedalyvauja atsirandant vaikui? Eglės broliai, norėdami išgauti atsakymą, ima kvosti jos vaikus. Mįslė, mįslės motyvas, kaip organizacinis siužeto pamatas, pasakose ir mituose dažnas. Daugelyje pasakų nuotaka atiduodama už įmintą mįslę arba įmenant mįslę nugalima kraštą siaubianti pabaisa. Graikų Edipas įmena Sfinkso mįslę, išvaduoja miestą nuo siaubingos duoklės žmonėmis ir veda vietinę karalienę. Jo įmintos mįslės (jis turėjo pasakyti, kas ryte vaikšto keturiomis, dieną – dviem, o vakare – trimis kojomis) atsakymas stebėtinai panašus į tą, kurį Eglės broliai išgauna iš Drebulės – tai „žmogus“. Tik Drebulės išdavystė sukelia katastrofinius padarinius: įvyksta perversmas bendruomenėje, žlunga moterims paranki totemizmo ideologija. Broliams sužinojus atsakymą, žalčio nužudymas tampa įteisintas, nes nebegalioja senieji įstatymai, ankstesnė tvarka. Išsprendžiama kebli trikampio situacija: trečias tampa nereikalingas (Edipo istorijoje Sfinksas nusižudo pats). Su mįslės epizodu vėliau įvairiai žaidžiama, kartais iš pasakos pabaigos jis nukeliamas į pradžią – mįslę įmena (tiksliau, atsakymą žino) antgamtinė būtybė, dažnai – būtent žaltys (pavyzdžiui, žaltys įmena, iš ko pasiūti karalaitės bateliai, ir ši turi už jo tekėti; toliau siužetas sekamas tradiciškai: PEŽKGK: Nr. 16). Biblijos žaltys (išmintingiausias tarp žvėrių) irgi žino atsakymą ir tuo „sugundo“ Ievą. Čia to paties turinio paslaptis, susijusi su gyvybės ir mirtingumo klausimu. Mįslės įminimu pasakose žaltys gauna („pagrobia“) nuotaką, kurios sugrąžinimu į žmonių pasaulį ir užsiima tolesnis siužetas, pasibaigiąs pergale.

Taigi, esama dviejų būdų moterį, vaikų gimdytoją, paveržti iš mitinio personažo: aktyvus (smurtu) ir pasyvus (įmenant mįslę). Populiaresnis yra aktyvus, bet dažnai išlaikomi abu. Pavyzdžiui, mįsle tampa slibino gyvybė: reikia išsiaiškinti, kur slypi nemirtingojo slibino gyvybė (jo nemirtingumas, taigi nepaprastas gyvybingumas, koduojamas keleriopai: gyvatiška prigimtimi, daugeliu galvų, „dūšios“ paslėpimu kiaušinyje, kuris vėl kitame „inde“, tas vėl, ir taip kelis kartus). Šitaip vaikų (gyvybės) kilmės klausimas pakeičiamas slibino gyvybės klausimu. Šis sukeitimas nėra didelis, nes išlieka tos pačios problematikos lauke. Galima manyti, kad, tolstant nuo pradinės prasmės (bet išlaikant su ja semantinį ryšį), atsiranda ir minėtas slibino saugomų lobių motyvas. Lobis – paslapties senajame magiškajame burtų pasaulyje simbolis, jo gyvasties koncentratas (tame pačiame semantiniame rate auksas, ugnis, ochra – raudona kraujo ir sekso spalva; ochra iš geležies rūdos vartota seniausiame, paleolito mene, ja išdažomi mirusieji arba jų kaulai, taip linkint lengviau atgimti; aukso spalva ypač ryški senovės Egipto mene, didžia dalimi vaizduojančiame pomirtinį pasaulį). Mituose ir pasakose vyrauja požiūris, kad būties esmė („lobis“) slypi kažkur giliai, chtoninės pabaisos saugomas, ir monoteistinėms dangaus religijoms, kalbančioms apie

4. EŽK brolių ir sesers santykių ypatumams įdomiai antrina kalbinė atitinkamų žodžių rekonstrukcija, kurioje brolis iškyla kaip sesers gynėjas: ide. **bhrater-* „brolis“ kildinamas iš veiksmažodžio šaknies **bher-* „nešti, laikyti“ > „išlaikytojas, rėmėjas“, hipotetiškai – būtent sesers (Buck 1949: 107, Nr. 2.44.1). O žodžio *sesuo* pirminė kilmė tebėra neaiški. Mūsų atveju įdomiausia yra versija, laikanti jį dviejų šaknų dūriniu: ide. **sm̥esor-* < **sm̥e-sor-*, iš **sm̥e-* „sava“ ir **sor-* „moteris“ (gr. *ὅαρ*, lo. *uxor* „žmona“, av. *hairišī-* „moteris“) (Buck 1949: 108, Nr. 2.45.1). E. Benvenistas ide. žodį irgi laiko dūriniu, tik mano jį reiškus „grupei priklausanti moteris“ (plačiau žr. <http://etimologija.baltnexus.lt/?w=sesuo>). Taigi *sesuo* ide. prokalbėje pradžioj reiškusi „savą moterį“ arba „grupei priklausančią moterį“.

aukštąjį dvasingumą, sunku šį senąjį įsitikinimą įveikti. Ypač keblus lieka gyvybės prado klausimas – kaip jį „atimti“ iš moters ir perduoti Dievui? Kaip įdiegti įsitikinimą, kad žmogų sukūrė Dievas? Gal kaip tik dėl šio keblumo Senajame Testamente yra du žmogaus sukūrimo variantai, nors abu netobuli: vienu atveju, žmogų sutveriant iš molio, dalyvauja žemė, jos chtoniškumas; apie antrąjį atvejį, davusį pagrindą lyčių nelygiavertiškumui, įdomų prieštaringą požiūrį yra išdėstęs Kornelijus Agripa (Cornelius Agrippa) traktate „Kalba apie moteriškosios lyties taurumą ir prakilnumą“ (*Declamatio de nobilitate et præcellentia fœminei sexus*, 1520 m.), kuriame įrodinėja, kad iš vyro šonkaulio sutverta moteris yra iš prigimties tobulesnė, nes yra sukurta iš aukštesnės, dvasingos materijos – žmogaus. Naujasis Testamentas, bandydamas spręsti moters „klausimą“, pateikia dar vieną – nekalto pradėjimo būdą, bet jis tik dar labiau sugrąžina į toteminę pradžią: „nekalto“ pradėjimo motyvas labai gerai žinomas pasakoms ir mitams, „nekalta dvasia“ tėra sublimuotas nematomo toteminio meilužio pavadinimas.

Paskutinį savo knygos skyrių Froidas pavadino „Infantilus totemo sugrįžimas“, taip dar kartą pabrėždamas, kad religijos ir kultūros esmę sudaro Edipo kompleksas ir kaltės jausmas. Nevisiškai sutinkant su Froidu, tenka pripažinti, jog kaltės prieš „motiną“ gamtą jausmas yra gana visuotinis, kaip ir jos keršto baimė. Totemą suprantant ne pagal Froidą, o pagal EŽK, tai reikštų moterų galios sugrįžimą ir jo baimę. Noimanas visą kovos su slibinu (tiek vyrišku, tiek moterišku) reiškinį aiškina kaip kastracijos baimę. Iš čia ir kylanti atitinkama sūnų reakcija – užmušti motiną ir tėvą (Neumann 1995: 154–155). Tenka pripažinti, kad Noimano hipotezė daug „skolinga“ Froidui, Froido suformuluotam Edipo kompleksui, nors pats Noimanas yra atviras antifroidistas. Moteriškumo baimės paliudijimu gali būti moterų suvaržymas dvasinės raiškos srityse, palikęs ryškius pėdsakus istorijoje. Noimanas, išplėtojęs moteriškumo baimės sąvoką (žr. Neumann 1994), viską, kas nusakoma žodžiu „patriarchatas“, yra pavadinęs moterų baimės apraiška. Moterų pašalinimas iš religinių kultų, draudimas pasirodyti scenoje, dalyvauti politikoje, užsiimti medicina – vos keletas sričių, iš kurių moterys buvo ilgam išstumtos. Nežinomybė vyrams visada asocijavosi su moteriškumu. Tolimojo plaukiojimo laivams buvo duodami moteriški pavadinimai, laivų pirmagaliuose iškeliami moteriškų deivių biustai. Nes moteriškoji nežinomybė gali būti įveikta tik pačių moterų. Neatsitiktinai ir dabar viena labiausiai laukinių vietų žemėje, o kartu ir didžiausios gyvybės koncentracijos vieta laikomos Amazonės džiunglės[5].

Šiame kontekste grįžtant prie slibino ir mergelės motyvo, aiškėja, jog slibino vaizdinį sukuria baimė. Sunku pasakyti, kaip praktiškai galėjo būti atliekamas pirminis toteminio tėvo nužudymas – gal moterų šventyklos (gimdymo vietos arba vietos, kurioje dėkota už vaiko gimimą) sugriovimas? Toteminio gyvūno stabo sunaikinimas ar pan.? Pačioms moterims genties totemas greičiausiai neatrodė baisus. Daugiagalvis slibinas – visų sferų gyvūnų požymius apimantis hibridas, buvo vyrų fantazijos padaras, atsiradęs ne iš karto arba daug kur taip ir neįgavęs bauginančio pavidalo. Slibinas – kraštutinis moteriškumo baimės įvaizdis, iškerojęs vaizduotėje, kai realaus totemo jau nebeliko. Tačiau liko jo „infantilaus sugrįžimo“ baimė. Taigi slibinas pasakose merginą iš tikrųjų ne pagrobia, o „atsiima“, „susigrąžina“. Jam, kaip pirmajam toteminiam vyrui ir tėvui, ji „teisėtai“ priklauso. Netgi nebūtinai atsiima – ji pati pas jį ateina. Tabu kalbos mechanizmą gerai atskleidžia populiari pasaka „Raudonkepuraitė“. Jos mokslinėse interpretacijose sutariama, kad raudona spalva simbolizuoja pirmąsias menstruacijas. Mergaitė, mamos išleista, eina pas senelę, bet jei skaitysime EŽK kontekste, ji eina „senelės pėdomis“ – eina pas vilką, toteminį tėvą. Stebėjimasis vilko „ausimis“, „akimis“ „dantimis“ reiškia baimę keliančio vyro kūno pažinimą, o prarijimas, suėdimas (kaip ir slibino atveju) – lytinį aktą. O iš tikrųjų ne ji, bet jis atsiduria jos „pilve“ (sėkla, užuomazga, gemalas). Posakis „jis šitą moterį turėjo“ aiškiai išreiškia sueities ir valgymo simbolinį tapatumą. Galiausiai vilką – toteminį žvėrį, norintį sugrąžinti senąją tvarką, – nužudo „broliai“ medžiotojai. Slibinas ir vėlesni jo pakaitalai, tarp kurių ir velnias, suinteresuoti ne tik moterimis, bet ir vaikais (velnias prašo pažadėti, „ko namie nepalikai“). Prieš naująją tvarką veikia ir laumės, raganos – bando nusavinti vaikus. Tai irgi personažai, priklausantys ankstesniam maginiam pasaulėvaizdžiui, dėl to jie jaučiasi nuskriausti. Dauguma mitų ir mitologinių, arba stebuklinių, pasakų sukasi tos pačios – moters ir vaiko – problematikos lauke, primindamos, koks reikšmingas perversmas neolito epochoje įvyko ne tik materialinėje, bet ir dvasinėje

5. Sociologas Vytautas Kavolis yra kėlęs klausimą, kodėl laisvės statula visada įsivaizduojama kaip moteris. Ir atsakęs – žodis „laisvė“ yra moteriškos giminės indoeuropiečių kalbose. Bet kyla kitas klausimas – kodėl šis žodis moteriškos giminės? Į tai V. Kavolis neatsako, bet gerai paaiškina vokiečių kalba, kurioje visi abstrakcijas žymintys daiktavardžiai yra moteriškos giminės. Tai ankstyvos kalbos logikos reliktas, išsaugotas kolektyvinės atminties.

Viktorija Daniliauskaitė. Susitikimai VI. 1987. Spalvotas linoraižinys, 72 x 100
Ramūno Virkučio reprodukcijos.

kultūroje. EŽK yra vienas vaizdingiausių šio perversmo paliudijimų.

Šioje paradigmoje susiformuoja nauji siužetų ciklai, besisukantys apie podukros (našlaitės) ir trečio brolio (kvailelio) ašis. Podukros linija įkūnija infantilų maginio pasaulio kerštą, o trečio brolio linija siekia steigti kompensacinę dviejų pasaulių jungtį. Kvailelis kyla iš senojo iracionalaus maginio pasaulio, bet galiausiai tampa tuo didvyriu, kuris nukauna slibiną, taigi naujos tvarkos įtvirtintoju. Kvailelio vaidmens raidos semantika padeda rekonstruoti slibino ir herojaus ryšį. Trys broliai pasakos pradžioje – „brolijos“ rudimentas. Du vyresnieji, „protingieji“, elgiasi racionaliai, tad pasakai jie yra „mirę“ arba net neigiami – netikri herojai, linkę pasisavinti atstumtojo brolio nuopelnus (ir taip netiesiogiai dalyvaudami jo veikloje). Trečiasis brolis – jauniausias, visuomenės mažiausiai „sugadintas“, likęs arčiausiai gamtos, jos paslapčių ir stebuklų. Jis – „išrinktasis sūnus“ (kartais jau mirusios motinos ar mirusio tėvo). Iš pirmo žvilgsnio paradoksalu, kad būtent šis ypatingas sūnus (jo ypatingumas gali būti perduotas ir kitu – nepaprasto gimimo kodu), dar artimas maginiam pasauliui ir siužetui vystantis jo palaikomas, galiausiai nukauna slibiną – to paties maginio pasaulio pirmavaizdį (ir netiesioginį visų tėvą bei motiną). Tačiau jis ir gali slibiną nukauti kaip tik dėl to, kad yra jo sūnus – jam dvasiškai artimiausias, paveldėjęs jo antgamtines galias[6]. Dėl to slibinas ir žino jo vardą. Tai nėra keista, nes, logiškai galvojant – o Klodas Levi-Strosas (Claude Lévi-Strauss) pabrėžė, „kad mitinio ir mokslinio mąstymo logika yra ta pati ir kad žmogus visada mąstė taip pat gerai“ (MŠ: 75), – sesuo ir brolis priklauso tam pačiam totemui. Taigi tariamasis Eglės vaikų tėvas ir Eglės brolių tėvas yra tas pats. Nukauti slibiną yra garbė, kaip garbė yra būti kilusiam iš slibino. Serbų tikėjimuose herojinių epų didvyriai ir netgi istorinės karalių dinastijos kildinamos iš slibinų: „Šventumu slibinas nenusileidžia pačiam Dievui ir šventiesiems. Pagal juodkalniečių įsivaizdavimą, būtent iš slibino yra kilusi serbų ir juodkalniečių gerbta Rusijos imperatoriškoji giminė. Iš slibino ir moters (arba vilos) yra gimę legendiniai herojai ir didvyriai“ (СлМ: 197). Slibino, drakono atvaizdas – daugelio Europos miestų, giminių herbuose. Pirmieji chtoninių būtybių nugalė-

6. Plg. žydų didvyrį Samsoną, kurio tėvai sulaukė jau žiloje senatvėje, o paskui žmona Dalila bandė išgauti nepaprastos jo jėgos paslaptį lygiai taip, kaip pasakose siekiama sužinoti, kur paslėpta slibino mirtis (MHM II: 402–403).

tojai ankstyvuosiuose mituose dar jautė tai, ką galima būtų suprasti kaip sąžinės priekaištą dėl tėvažudystės, ir privalėjo savo kaltę išpirkti: Apolonas, norėdamas nusiplauti Pitono kraujo nuodėmę, turi ganyti karaliaus Admeto bandas; legendinis Tėbų įkūrėjas Kadmas, jaunystėje nukovęs didžiulę gyvatę, senatvėje pats virsta gyvate. Be to, pasak Ovidijaus („Metamorfozės“), kalaviju nukovęs gyvatę, Kadmas susirūpino, ar tik nebus jo nukirsdintoji buvusi skirta dievams, ir jeigu dievai jį baudžią už tai, tai geriau jam pačiam pavirsti gyvate, ir vos tik ištarė šiuos žodžius, jo kūnas bemat ištįso ir apaugo žvynais, o kojos suaugo ir virto ilga besiranganči gyvatės uodega (Kunas 1984: 112–113).

EŽK siužetą straipsnyje siekta suprasti kaip daugeliu atžvilgių reikšmingą tekstą, reikalaujantį plataus mitologinio ir tautosakinio konteksto (atsižvelgiant ir į kai kurias jo mokslines interpretacijas). Savo ruožtu pati EŽK tą kontekstą aiškina, atverdama labai neįprastą perspektyvą. Ši perspektyva leidžia pamatyti, kaip iš mazginių taškų kyla vėlesni siužetai, kaip transformuojasi ankstesnės reikšmės, kaip jos ar jų reliktai, užkoduoti tropų kalba, išlieka kitose pasakose. EŽK siūlo naują slibino ir mergelės siužeto kilmės aiškinimą, pabrėžiant psichologines ir socialines slibino vaizdinio ir jo funkcijų susidarymo aplinkybes.

LITERATŪRA:

Apolonijus 2012 = Apolonijus Rodietis. *Argonautika*. Vilnius: Mintis, 2012.

AT = Anti Aarne, Stith Thompson. *The Types of Folktale*. Helsinki: Academia scientiarum fennica, 1961 (nurodomas tipo numeris).

BsLPĮ I = Jonas Basanavičius. *Lietuviškos pasakos įvairios*, I. Vilnius: Vaga, 1993.

BsOPS = Jonas Basanavičius. *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Vilnius: LLTI, 2001.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago & London, 1949.

Burkert 1985 = Walter Burkert. *Greek Religion*. Harvard University Press, 1985.

Freud 2010 = Sigmund Freud. *Totemas ir tabu*. Vilnius: Vaga, 2010.

Galaunė 1988 = Paulius Galaunė, *Lietuvių liaudies menas*, Vilnius: Mokslas, 1988.

Jokūbas 2008 = Jokūbas Voraginietis. *Aukso legenda, arba šventųjų skaitiniai*, I. Vilnius: LLTI, 2008.

Kavolis 1994 = Vytautas Kavolis. Gebseris ir sociokultūrinės kaitos teorija. Iš: *Baltos lankos*, Nr. 4, 1994.

Kunas 1984 = N. Kunas. *Senovės Graikijos legendos ir mitai*. Kaunas: Šviesa, 1984.

ME I–II = *Mitologijos enciklopedija*, I–II. Vilnius: Vaga, 1997–1999.

MŠ = *Mitologija šiandien: Antologija.* Sudarė A. J. Greimas, T. M. Keane. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

Neumann 1994 = *The Fear of Feminine*. Ed. Erich Neumann. New York: Princeton University Press, 1994.

Neumann 1995 = Erich Neumann. *The Origins and History of Consciousness*. New York: Princeton University Press, 1995.

OCM = *The Oxford Companion to world mythology*. Ed. David Leeming. Oxford University Press, 2009.

PEŽKGK = *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“: variantai grožinėje kūryboje*, I. Vilnius: LLTI, 2013.

Witzel 2012 = Michael Witzel. *The Origins of World's Mythologies*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Афанасьев 1868 = Александр Н. Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу*. Санкт-Петербург, 1868 (1994).

Афанасьев 1957 = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*. Составил Б. Я. Пропп., II. Москва, 1957.

Золотарев 1934 = А. Золотарев. *Пережитки тотемизма у народов Сибирии*. Ленинград: Институт народов севера, 1934.

Кэмпбелл 1997 = Джозеф Кэмпбелл. *Тысячеликий герой*. Москва: Аст, 1997.

Малиновский 2011 = Бронислав Малиновский. *Секс и вытеснение в обществе дикарей*. Москва: Государственный университет высшей школы экономии, 2011.

МНМ II = *Мифы народов мира*, II. Москва: Советская энциклопедия, 1992.

Пропп 2002 = Владимир Яковлевич Пропп. *Фольклор, литература, история*. Москва: Лабиринт, 2002.

СлМ = *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Москва: Эллис Лак, 1995.

Eglė, the Queen of Serpents: origins of the motif of dragon and maiden

Eugenijus ŽMUIDA

The end. New beginning in No 5.

This article offers an explanation to the origin of the motif of dragon and maiden. At the centre of attention – variations of the story *Eglė žalčių karalienė* (Eglė, the Queen of Serpents), where the supernatural creature (a grass snake, serpent) is treated negatively. A couple development trends of this unusual storyline are notable – the interpretation of two rituals, referring to a woman's access to a supernatural being's dominion and return from there, is changing. It is presumed that they had common roots – an earlier ritual, the explication of which is a respective mythical story – which enabled the appearance of the story-myth "Eglė, the Queen of Serpents". The main attention in the article is focused on the link between a woman and a supernatural being ("serpent"), as well as the attempts of men ("brothers") to separate them. This is how the motif of the battle with the serpent-dragon appeared. Its spread throughout the mythologies of Europe is overviewed (mostly in Greek and Christian mythology), within the context of which the singularity of "Eglė, the Queen of Serpents" is highlighted. The story's transformation, reinterpretation allows us to hypothetically reconstruct the genesis of some of the other motifs widespread throughout Europe.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius
E.paštas: *eugenijus_zmuida@hotmail.com*

Gauta 2015 07 24, įteikta spaudai 2016 11 21

Linksmoji magija tradicinėje lietuvių kultūroje: pokštaujantis burtininkas

Jūratė ŠLEKONYTĖ

Straipsnyje gilinamasi į nepaprastų žmonių kategoriją – burtininkus, jų vaizdinį tradicinėje lietuvių kultūroje. Pasitelkiami pasakojimai apie burtininkus, paprastai priskiriami mitologinėms sakmėms, taip pat kalbinė ir etnografinė medžiaga. Autorės dėmesį patraukė specifinė burtininkų veikla – pokštavimas pasitelkus magiją. Aiškinamasi, kokius maginius veiksmus burtininkas atlieka, kodėl ir kaip veikia jo magija. Pastebima, kad sakmėse burtininkai neretai pavadinami monininkais. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) monininku buvo vadinamas burtininkas, žynys, o XIX a. pabaigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje – burtininkas, gebantis sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Monininkais neretai buvo pavadinami ir savotiški keliaujantys aktoriai, už tam tikrą atlygį rodantys iliuzinius triukus. Jų pasirodymai artimi dabartiniams iliuzionistų pasirodymams ir veikiausiai yra jų pirmtakas.Tyrime naudojami analitinis aprašomasis bei interpretacinis metodai.

Prasminiai žodžiai: burtininkas, monininkas, magija, optinė apgaulė, pokštauti.

Įvadas

Norbertas Vėlius veikale „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ išskyrė nepaprastų žmonių kategoriją, į kurią įtraukė raganas, burtininkus, žmones blogomis akimis, užkalbėtojus, dvasregius, vilktakius (Vėlius 1977: 199–279). Šį kartą rūpės burtininko vaizdinys. Kadangi bendrais bruožais jis jau aptartas minėtoje publikacijoje, tai gilinsimės į jo specifinę veiklą ir tos veiklos kontekstą.

Burtininkas apibrėžiamas kaip asmuo, kuris „buria, burtais gydo, spėja ateitį, yra būrėjas, žavėtojas“ (LKŽe: *burtininkas*). Taip aprėpiamos jo veiklos sritys, tačiau nedetalizuojami antgamtiniai gebėjimai bei jų panaudojimas įvairiose gyvenimo situacijose.

Etnologas Jonas Balys pateikė išsamesnį apibrėžimą: „Burtininkas, asmuo, turįs ypatingą žinojimą ir galėjimą santykiauti su antgamtinėmis jėgomis ir jas palenkti norima kryptimi. Tuo jis išsiskiria iš aplinkos žmonių ir savo sugebėjimus gali panaudoti kitiems žmonėms pagelbėdamas arba jiems pakenkdamas“ (Brš 2: 102). Mokslininkas išskyrė dvi šių nepaprastomis savybėmis pasižyminčių žmonių grupes: 1) burtininkas – žmogaus pagalbininkas, patarėjas ir gydytojas; 2) monininkas, arba raganius, kuris pikta darydavęs (ten pat). N. Vėlius pagal veiklos pobūdį burtininkus taip pat skirstė į burtininkus, kurie padeda žmonėms, ir raganius, kurie kenkia. Tyrėjo nuomone, „sakmėse ir tikėjimuose abi šios kategorijos taip sumišusios, jog neįmanoma jų atskirti“, t. y. tokie žmonės vienu atveju gali kenkti, o kitu – padėti (Vėlius 1977: 233–234). Burtininkas savo valia pasirenka, kaip panaudos turimą galią, tai priklauso ir nuo susiklosčiusių aplinkybių. Įdomu, kad žodžiui „monininkas“ J. Balys suteikė neigiamą konotaciją, atskirdamas jį nuo gera darančio burtininko. Galima pastebėti, kad lietuvių sakmių raganos, kitaip nei burtininkai, suvokiamos kaip perdėm neigiamas personažas (Vėlius 1977: 218–233).

Burtininko veiklos spektras gana platus. Apžvelgęs lietuvių mitologines sakmes, N. Vėlius pastebėjo, kad, padėdami žmonėms, burtininkai nubaudžia vestuvėse kenkiančią raganą (ar burtininką), gydo žmones ir gy-

vulius, išveda kenkėjus, suranda pavogtus daiktus, nurodo vagį, spėja ateitį. O kenkdami jie paverčia žmones gyvuliais (paukščiais) arba susargdina. Prie neigiamos burtininkų veiklos tyrėjas skyrė ir šaipymąsi iš žmonių, kito pajuokimą. Tokiu atveju „burtininkai nesiekia žmogui pakenkti fiziškai, o tik nori jį pašiepti“ (Vėlius 1977: 240–241). Tačiau neretai dėl tokio pasišaipymo žmogus patiria nemenkų materialinių nuostolių ir nemalonių išgyvenimų. Būtent šis burtininkų veiklos aspektas – pokštaujančio burtininko vaizdinys lietuvių mitologinėse sakmėse – tapo šio tyrimo taikiniu. Daugiausia dėmesio bus skiriama vaizdinėms apgaulėms, aiškinamasi, kokius maginius veiksmus burtininkas atlieka, kaip veikia jo magija.

Burtininkai minimi, jų maginė veikla aprašyta daugelyje seniausių baltų religijos ir mitologijos šaltinių (maždaug nuo XIII a.). Jie gali būti pristatomi kaip ypatingi žmonės, atliekantys senąsias apeigas, kartais save kildinantys iš senųjų žynių luomo (Vėlius 1996: 45–46). Užuominų apie jų pokštavimus (ar panašią veiklą) galime aptikti, pavyzdžiui, Mato Pretorijaus veikale „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ (*Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubűhne*, XVII a. II pusė). Čia rašoma, kad prūsai labai gerbė tuos, kurie „žyniaudami mokėjo rodyti visokius keistus pokštus, labiausiai stebinusius neišmanėlius“ (BRMŠ 3: 236). Sunku pasakyti, kas turėta omeny, tačiau remiantis gerokai vėlesne folkloro medžiaga galima daryti prielaidą, kad užsimenama apie burtininkus, magiją pasitelkiančius pramogai. XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje užrašytuose folkloro tekstuose tokie burtininkai kaimo bendruomenėje vadinti komediantais, fokusininkais. Pasakojimų apie pokštaujančius burtininkus lauko tyrimuose galima užrašyti iki šiol. Todėl straipsnyje remsimės ir XXI a. pradžios užrašymais, kuriuose atsimenami XIX a. pabaigos–XX a. pradžios įvykiai.

J. Balys leidinyje „Lietuvių mitologiškos sakmės“ (1956) išskyrė naratyvų grupę „Burtininkai išdarinėja pokštus“ (BLMS 181–185). Tokiose sakmėse pasakojama, kaip burtininkai, pasitelkdami magiją, nutraukia merginoms sijonus, sukelia žmonėms vaizdines apgaules, sukeičia objektus vietomis ir kt., dėl to visi patiria nepatogumų. Visuose šiuose pasakojimuose burtininkai turi komiškų bruožų. Sakmių apie besilinksminantį burtininką gana daug ir jos įvairios. Bronislavos Kerbelytės sudaryto „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ trečiajame tome, skyriuje „Maginių savybių ir priemonių turintys žmonės“, yra apibendrinti duomenys ir apie burtininkų pokštavimus: kaip jie krečia eibes per vestuves, pokštauja supykdyti ar šiaip sumano pajuokauti arba tiesiog nori pademonstruoti savo galias, sugluminti žmones (KbLPTK 3: 227–229).

Galima pastebėti, kad burtininkai įvairių tautų kultūrose mėgsta juokauti, krėsti pokštus, demonstruoti sunkiai paaiškinamus triukus ir savo nepaprastus gebėjimus. Apie tai užsimenama ir viduramžiais visoje Europoje paplitusiose legendose: štai XIV a. legendoje pasakojama, kaip burtininkas Mišelis Skotas (Michael Scot) svečiams parodė prinokusių vynuogių kekes, o kai šie siekė jų nusiskinti, pamatė, kad laiko vienas kito rankoves – tai tebuvo iliuzija (MF 2000: 1056). Mitologinių sakmių apie pokštaujančius burtininkus užfiksuota rusų (СД 2: 532), suomių (FBLM: 175–177), švedų (TSFL: 244–247), olandų (KNML 679, 684) ir kt. tautų liaudies tradicijose. Tad tai visoje Europoje egzistavęs reiškinys.

Burtininko asmenybė ir tikrovė

Dėl sugebėjimo gydyti, kerėti, atlikti nepaprastus veiksmus burtininkas vietinėje bendruomenėje buvo įsimintina asmenybė. Mitologinėse sakmėse tokie asmenys neretai išlieka anonimais – prisimenami tik jų neįtikėtini, aplinkiniams žmonėms nepaaiškinami maginiai gebėjimai. Vis dėlto sakmėse yra paminėta ir keleto burtininkų pavardės, o kartais ir profesija ar tautybė, pavyzdžiui: latvis Riškus (LTR 4636/4/), Jankauskis (LTR 4650/328/), kalvis Šimkus (LTR 5012/31/), Varanauskis (LTR 5036/7/), muzikantas Čeikauskas (LTR 4813/127/), Partunatas Luskauskis (LTR 4058/253/), Jezdauskis (BLMS 184). Yra išlikę pasakojimų ir apie itin spalvingas asmenybes, kurios apipintos gausiais amžininkų atsiminimais, kurie jungiasi į ciklus. Šiuose pasakojimuose gyvenimiškos detalės kartojasi arba pastebimos tam tikros jų variacijos. Lietuvių pasakojimuose apie burtininkus naratyvų gausa išsiskiria du asmenys: Žemaitijoje žinomas burtininkas Kazragys ir Šimutis iš Gervėčių krašto. Pastarajam N. Vėlius yra skyręs straipsnį „Tautosakinis personažas ir jo prototipas“, atskleidžiantį, kaip konkretus asmuo tampa folkloriniu personažu (Vėlius 1989: 346–356). Pirmieji pasakojimai apie Pelegrindos kaimo ūkininką, muzikantą Šimą (Simoną) Augulį buvo užrašyti dar XX a. pr., o per 1970 metų ekspediciją Gervėčių kraš-

te užfiksuota daugiau nei šimtas sakmių, pasakojimų ir atsiminimų. Tokie naratyvai buvo populiarūs ne tik Gervėčių apylinkėje, bet ir tolimesnėse vietovėse, ten dažniau buvo prisimenami Šimučio, kaip burtininko, gebėjimai, ir tik retkarčiais šmėkštelėdavo vienas kitas žmogiškas jo bruožas (Vėlius 1989: 347). Liudininkų atmintyje tai buvęs galingas burtininkas Šimas (Šimutis), kuris padėdavęs žmonėms, tačiau mėgdavęs iš jų ir pasišaipyti, kartais net kenkdavęs. Sugretinus atsiminimus su šio žmogaus gyvenimo faktais paaiškėjo, kad bėgant metams pasakojimai apie jį transformavosi, ir, paklusdami sakytinės tradicijos dėsniams, virto folkloro naratyvais, turinčiais daug bendra ir su kitur užrašytais pasakojimais apie burtininkus.

Atsiminimų apie Šimutį pavyko užrašyti ir 2011 metų ekspedicijoje Gervėčių krašte. Lauko tyrimų metu vietinių žmonių pasiteiravus apie burtininką Šimutį gervėtiškiai pasakojo jau tautosakinius naratyvus apie jo gebėjimą burtininkauti, pokštauti, muzikuoti (LTRF cd 581/03/, 582/01-8/, 583/02-6/, 584/01-9/, 585/02-2/, 587/16-25/, 590/20-28/)[1]. Bet į pasakojimus kartkartėmis įsiterpdavo ir realių faktų: prisimindavo jo šeimą (dukrą Julytę ir jos santykius su tėvu), Šimučio, kaip užkalbėtojo, veiklą (LTRF cd 585/05-16/, 586/02-4/, 591/09-12, 10-13/, 594/06-7/). Šie duomenys leido atkurti ir realaus asmens – Šimo Augulio – paveikslą (Vaitkevičienė 2011: 17–18).

Savą garsų burtininką Kazragį turėjo ir Žemaitija, tačiau apie šį asmenį sakmių užrašyta gerokai mažiau (LTR 4728/110, 111/, 4732/131/). Kita vertus, atsiminimai apie šį asmenį nebuvo kryptingai renkami, jie fiksuoti tik atsitiktinai. Iš turimų sakmių sužinome, kad Kazragys buvo kalvis, mokėjęs krėsti pokštus (LTR 4728/111/, 4732/131/). 2011 m. užrašyta, kad Kazragys buvo šiaučius (batsiuvys), kuris eidavo per kaimus siūdamas batus (LTRF cd 663/5/). Tiksli jo gyvenamoji vieta nežinoma, užsimenama, kad jis gyveno Giliogiryje (Rietavo sav.) (LTR 4732/131/), Vatušių, o paskui Budrikių kaimuose (Rietavo sav.) (LTR 4728/110/), netoli Stalgėnų (Plungės raj.) (LTRF cd 663/5/). Galbūt Kazragys ne kartą keitė gyvenamą vietą, tad išties buvo keliaujantis batsiuvys, o ne kalvis. Burtininkas veikiausiai vadinamas pavarde (tuose kraštuose ji gana paplitusi), jo vardas niekur neminimas. Pasakojama, kad jis „turėjęs knygas kokias ten“ (LTR 4728/110/) („Juodoji knyga“, iš kurios neva buvo mokomasi burtų, – įprastas folklorinio burtininko atributas). 2011 metais Rietavo apylinkėse buvo užrašyta pasakojimų apie burtininko triukus ir jo šeimą: turėjo sūnų, bet šis tėvo galių nepaveldėjęs (LTRF cd 663/5/)[2]. Kita pateikėja vaizdingai prisiminė burtininko eibes ir kad jis palaidotas vietos kapinėse:

> „Kazragys apčierydavo dar Oginskį, o Jėzau... Toks buvo burtininkas. Kaip mūsų Žemaitijos turgus dabar kad yra, priešais gyveno. O tada su šešiais arkliais veždavo tą Oginskį pas brolį. Sako, parvažiuoja tas Oginskis, sustojo arkliai – ir viskas, nejuda. Kas čia darosi?! Ir vienaip žiūri, ir kitaip – nepavažiuoja, ir viskas. Sako, tikriausiai Kazragys [sustabdė]. Sako, neškit jau kiek ten tų pinigų jam. Paleisk, sako, tu mūsų arklius. Nu, jį gaudydavo. Vietinis Kazragys buvo, guli mūsų kapinėse <...>“ (LTRF cd 528/13/)[3].

Kas yra monininkas

Kaip jau minėta, burtininkai vertinti dvejopai – kaip teigiami ir kaip neigiami asmenys. Tikriausiai remdamasis sakmių informacija, J. Balys būtent kenkiantį burtininką įvardino monininku. Bevardis burtininkas dar pavadinamas „čėrauninku“, „šposininku“, „štukoriumi“ ar „pokusininku“, „komedijantu“, mat krėsdamas eibes žmonėms, jis elgiasi tarsi komikas.

Žodis „monininkas“ ir jo vediniai minimi senojoje lietuvių raštijoje. Pirmą kartą ši leksema aptinkama „Lietuviškame žodyne“ (*Lexicon Lithuanicum* – rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, XVII a. vidurys): *Zauberer – ʒinnys, monininks* bei *Gauckeley – monai* (BRMŠ 3: 78). Frydrichas Pretorijus Vyresnysis „Vokiečių–lietuvių žodyne“ (*Clavis Germanico–Lithvana*, ~1680) žodį *Beʒauberer* vertė „apmonininkas“ (BRMŠ 3: 93). Čia paminėti ir žodžiai *Gauckeln – Můnyti*, *Gauckel=Werk – Monai* (BRMŠ 3: 94). Trikalbiame žodyne „Lenkiškų, lotyniškų ir lietuviškų žodžių aruodas“ (*Prompt[u]arium dictionum polonicarum, latinarum et lituanicarum*, ~1620) žodį *monyti* (žodyne *moniiu*) bei *monai* (žodyne *monay*) užfiksavo ir Konstantinas Sirvydas (BRMŠ 3: 474).

1. Užrašyta straipsnio autorės ir Pojautos Vilkauskaitės Gervėčių ekspedicijoje 2011 m.
2. Užrašyta straipsnio autorės ir Andželikos Jakubynienės Užpelių k., Medingėnų sen., Rietavo r. 2011 m.
3. Iš rietaviškės Zofijos Ruškienės užrašė Vita Ivanauskaitė-Šeibutienė. Rietavo ekspedicija, 2011 m..

Tuo tarpu XVII a. II pusėje M. Pretorijus monininku (*Monininks*) pavadino vaidilą (*Weydeler*). Šis asmuo mokėjęs sukviesti gyvates ir žalčius bei juos užkeikti, kad nedarytų žmonėms žalos. M. Pretorijus mėgino aiškinti ir žodžio „monininkas“ kilmę iš žodžių *Moniu* arba *Maniu* „suprantu, žinau“ (BRMŠ 3: 263). Tikėtina, kad šis žodis kildintinas iš *mono* – „burto, vyliaus“ (Beresnevičius 2001: 115). Tad senojoje lietuvių raštijoje „monininkas“ suprastas kaip burtininkas, magijai pasitelkiantis monus. Gerokai pakitusią žodžio „monininkas“ prasmę randame „Lietuvių kalbos žodyne“. Čia jis praradęs ezoterinį atspalvį:

> *Mõnininkas, -inykas* „fokusininkas“. *Apstojo žmonių būrys, veiza į tą mõnininką* Mžk.[4] *Mõnininkai keistumus rodo* J. *Tiems visiems matant, monininkai, įvairiai apsidarę, guviai guvesniai terliojos, o stebantys tuo džiaugės ir vypsojo* M.Valanč. *Tie mõnininkai turbūt tikrai žmonims akis apmonija* Lž. (LKŽe: *monininkas*)

O „Lietuvių enciklopedijoje“: „Monininkas – žmogus, kuris rankų judrumu ar kitomis priemonėmis apgaudinėja žmones“ (LE 19: 193). Lietuvininko Martino Tydeko atmintyje žodis „monyti“ siejamas su „įmantriu tyčiojimusi, šaipymusi iš žmonių“ (MLE 3: 161).

Daugiau informacijos suteikia šio žodžio sinonimas „monėlninkas, -nykas“, siejamas su asmens gebėjimu manipuliuoti aplinkiniais žmonėmis:

> *Monėlninkas, -nykas.* 1. „apgavikas, suvedžiotojas, sukčius“. *Et, monelnykas: nei anas serga, nei ką, tik tingi* Dgl. *Seniau kermošiuos visokių monėlnykų privažiuodavo* Sv. *Ko tu to monėlninko klausai!* Brs. *Svieto monėlnykas* Dglš.; 2. „viliotojas“. *Monėlnykas pinigų* Dglš.; 3. „fokusininkas“. *Monėlninkas monija visaip, t. y. dirba visokius monus* J.; 4. „burtininkas, hipnotizuotojas“. (LKŽe: *monėlninkas*)

Taigi ilgainiui „monininkas, monelninkas“ pradėti sieti nebe su antgamtinėmis galiomis, bet su rankų miklumu, įgudimu manipuliuoti žmonėmis, tad priartėjo prie šiuolaikinio fokusininko sampratos. Beje, skirtis tarp „tikrosios“ magijos ir rankų miklumo įžvelgta dar XVII a. minėtame F. Pretorijaus Vyresniojo žodyne, kur pateikiamas žodis *Gauckeler* verčiamas „Mettelnikas. Můnininkas“ (BRMŠ 3: 94). O „Lietuvių kalbos žodyne“ žodis „metelninkas“ aiškinamas taip:

> *Metėlninkas, -nykas, -ė* (l. *mietelnik*). 1. „juokdarys, cirko artistas“. *Kai eidavo vengrai, tai nors turėjome metėlninkų: jie ir štukų, ir juoko pridarydavo* PnmA. *Metelnykas iš to vaiko, jis be baikų nieko nepadarys* Vv. (LKŽe: *metėlninkas*).

Pateikiami ir šio žodžio vediniai: *metelninkáuti, -áuja, -ãvo*. Skr „būti metelninku, juokus krėsti“; *metelninkỹstė* „juokdario, cirkininko darbas“. (LKŽe: *metelninkáuti, metelninkỹstė*). Galbūt tai lenkų kalbos įtaka. XIX a. pradžios žodyne žodis *mietelnictwo* iš šios kalbos verčiamas „šokinėjimo ant virvių ar lynų amatas“ (SJP: 92) arba siejamas su linksmybėmis, verčiamas „juokdarystė, juokavimai“ (SPRN: 253). Į lietuvių kalbą šis žodis veikiausiai atkeliavo kartu su pramogų kultūra – akrobatiniais pasirodymais, įvairių maginių triukų demonstravimu miestelių aikštėse.

Šis žodis susieja magiją, kaip antgamtinę galią, su magija, kaip įvairių triukų rodymo menu. Įdomu, kad tokią dviprasmybę jautė ir kalbinti pateikėjai. Antai viename žemaitiškame XX a. viduryje užrašytame tekste pokštaujantis burtininkas vadinamas „menininku“: „...Ateji tuoks menininks... ruoda, kaip žmogus per medi lend...“ O pasakojimą išklausiusi žmona savo vyrą pataisė: „Tu negera pasake, ne menininks, uo muonininks, kur akes taip žmuonims apmuony“ (LTR 5031/68/).

Taigi galime teigti, kad magija, kaip antgamtinė galia, ir žmonių triukai, kuriems atlikti reikia rankų miklumo bei psichologijos išmanymo, paprastam žmogui buvo vienodai sunkiai suvokiami, gaubiami paslapties ir sukeldavo panašų įspūdį.

Vienas folkloro rinkėjas, specialiai domėjęsis tokių burtininkų veikla, yra užrašęs tokią pastabą:

> „Neretai į kaimus užklysta magikų, vadinamų liaudies „monelnykais“, kurie parodo visiems įdomių fokusų. Įdomu, kaip senesnieji, seneliai supranta magikų veiksmus. Esą monelninkai savo stebuklus darą „su velnio pagelba“. Bet ši nuomonė tai tik daugiausia senų prietaringų moterėlių ar šiaip silpno mąstymo žmonių nuomonė. Šiaip daugiau paplitusi nuomonė, kad monelninkai tik apgaudinėja, leidžia monus į akis“ (LTR 1200c/14/).

4. Vietovardžių ir asmenvardžių santrumpos aiškinamos „Lietuvių kalbos žodyne“ (žr. http://www.lkz.lt/dzl.php?11).

Tai patvirtina ir monininko sampratos istorinė kaita. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) šis asmuo suvoktas kaip burtininkas, atliekantis tam tikras apeigas, turintis maginių galių. O štai XIX a. pabaigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje monininkas tiesiog geba rodyti monus – stebėtojams sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Neretai ši veikla virsta tik pramoga: magiški triukai tampa pasipelnymo būdu, o monininkas – aktoriumi-fokusininku.

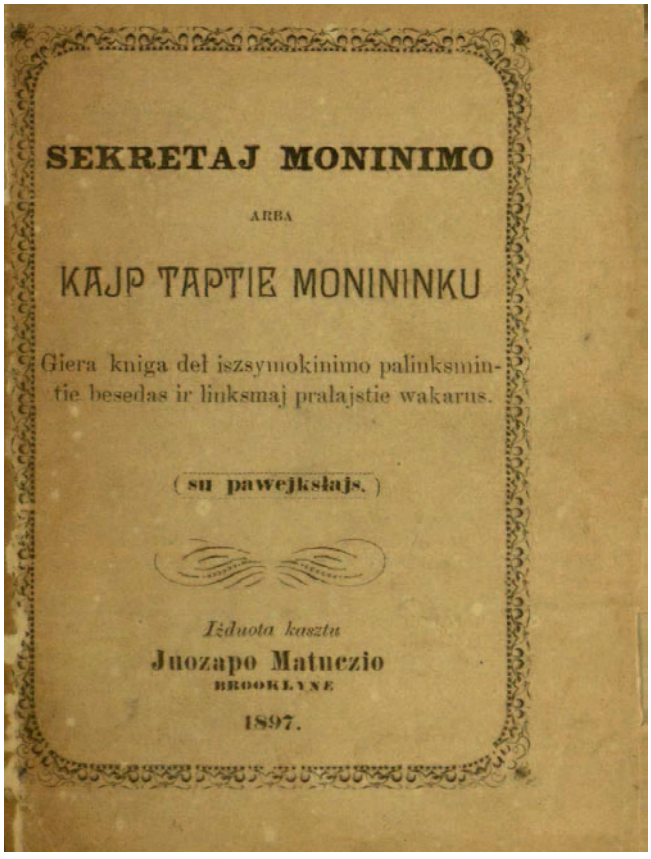
SEKRETAJ MONINIMO

ARBA

KAJP TAPTIE MONININKU

Giera kniga del iszsymokinimo palinksmintie besedas ir linksmaj pralajstie wakarus.

(su pawejkslajs.)

Iżduota kasztu

Juozapo Matuczio

BROOKLYNE

1897.

XIX a. pab. skirtis tarp kaimo burtininko ir artisto-fokusininko buvo įvardinta Amerikoje išleistoje ir Lietuvą pasiekusioje knygelėje „Juozapo Matuczio, Sekretaj moninimo arba Kajp taptie monininku: Giera kniga del iszsymokinimo palinksmintie besedas ir linksmaj pralajstie wakarus“ (1897 m.), skaitytoją supažindinančioje su magija kaip scenos meno rūšimi. Knygos autorius atskyrė liaudišką monų sampratą ir pramoginio meno rūšį: „Žmones pirmiau myslidavo, kad žmogus rodidamas wysokias bajkas, apwilkdavo akis žmogaus su pamacze wialnio arba negieraje dwase. Da ir szia diena mias rasime Lietuwoje tokių žmonių kurie pamatia bajkas sziandieniniu monininku kriaczenczes, pradetu žegnotie ir prie wysu szwentu szauktis. Bet czionaj Amerikoje žmones budamy daug kitrasny, jau žino kad tos bajkos ner kriaczemos su pagiałba jokios negieros dwasios, ale tyktaj per sukruma ir wysokies prietajsas to kuris kriacze tas bajkas“ (*Sekretaj moninimo* 1897: 4).

Kaip tampama monininku

Kalbėti apie tiesiogines sąsajas tarp XVII a. ir XIX–XX a. monininkų neturime pagrindo. Iš mitologinių sakmių matyti, kad monininkais galėjo būti kaimynystėje gyvenę valstiečiai – jiems monai nebuvo pragyvenimo šaltinis. Kita vertus, ketvirtadalyje sakmių apie burtininkus minimas kitoks jų statusas – tai kareiviai, muzikantai, elgetos, meistrai, malūninkai (Vėlius 1977: 237), t. y. žmonės, nutolę nuo žemdirbiškos kasdienybės, daug keliaujantys (kareiviai, elgetos), profesionalūs amatininkai (kalvis, siuvėjas) arba žmonės, išlavinę tam tikrą gebėjimą (muzikantai). Pavyzdžiui, muzikantas kaimo bendruomenėje gana dažnai buvo suvokiamas kaip išskirtinis asmuo, jo net prisibijota, kita vertus, be muzikantų neįsivaizduojamas joks vakarėlis. Dar XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje Dzūkijoje ir Suvalkijoje tikėta, kad griežti smuiku galima išmokti padedant magijai, griežti išmoko velnias (Kirdienė 2002: 119–120). Muzikantai magijos dažniausiai griebdavosi per vestuves (ten pat: 121–122). Ir slavų pasaulyje burtininkas įvardijamas pagal profesiją, pavyzdžiui, juo gali būti *guslininkas* („kanklininkas“) (lenk. *guślarz*, *guślnik*, *guśnik*, slovak. *gušl'až*) (СД 2: 529). Burtininku pavadinamas ir kalvis (ček. *kouzelník*, morav. *kuzlíř*) (СД 2: 529). Tikėta, kad muzikantus ar dailides profesijos paslapčių išmoko velnias, tad jie yra sudarę sutartį su nelabuoju (СД 2: 530). Tad žmonės, įvaldę tam tikrą amatą, gebėję atlikti paprastam žmogui nesuprantamus veiksmus, buvo siejami su mitinėmis, „anapusinėmis“ jėgomis.

Lietuvoje paslaptingi žmogaus gebėjimai taip pat suteikdavo pagrindą įtarimams, kad jis susijęs ryšiais su piktosiomis jėgomis, plg. „jis buvo pusiau su biesu“ (LTR 5012/31/). Prisimenama, kad burtininko Šimučio niekas nėra sutikęs bažnyčioje, tad tikėta, kad jis buvo susidėjęs su velniais ir turėjo *čiornaknyžką* (LTR 4232/551/). Mitologinėse sakmėse būtent velnias sugeba apgauti žmogų. Gerai žinomos sakmės apie tai, kaip velnias siūlo žmogui ką nors mainyti: keistis šautuvais, pypkėmis, tabakinėmis, arkliais, armonikomis arba velnias žmogui padovanoja kokį nors daiktą. Žmogus mielai mainosi, nes velnio daiktai atrodo geresni, gražesni, brangesni. Po kurio laiko velnio žmogui duoti daiktai virsta medžio gabalais, arklys – dvėseliena (KbLPTK 3: 274–275). Akivaizdu, kad velnias yra iliuzijų kūrimo meistras, todėl galintis šią galią suteikti ir žmogui. Tad magijos galia yra iš kažko gaunama,

perimama, užsimenama, kad pokštavimo burtų mokomasi už tam tikrą atlygį (LTR 4732/132/). Kita vertus, monininko amato galima išmokti ir tiesiog nusipirkus maginę priemonę (galime prisiminti, kad nusiperkama ir gėrybes nešanti mitinė būtybė aitvaras), pvz.: Partunatas Lukauskis buvo „iš kokio ten tiligento nusipirkęs lazdelę“ (LTR 4058/253/). Sakmėse taip pat užsimenama, kad magijos priemonę galima pasigaminti iš tam tikrų gyvūnų kūno dalių:

„Šimkus pasakojo, kaip galima komedijas dirbti: reikia sugauti šikšnosparnį, apmerkti spiritu ir laikyti, kol nupus mėsa, liks kauliukai“ (LTR 5012/33/).

„<...> Pagauk gyvatį ir ištrauk jo šitų, ito šakutes nutrauk. Nu ir pas'dėjai ir turi sau kišeniuj. Ir vat mergaitė atais su sijonu, tai išves šokt ir nukris jos sijonas, ir stovės. Albo smuikai visi patruks, jeigu anas prikiš tenai...“ (LTR 4159/105e/)

Tiek šikšnosparnis, tiek ir gyvatė dėl savo kūno sandaros ir elgsenos laikyti ypatingais gyvūnais. Šikšnosparnio kūno dalys naudotos meilės magijoje: tikėta, kad su jo kauliukais galima pritraukti ar atstumti mylimą (nemylimą) žmogų (MT 2688–2695). Tikėta, kad ir gyvatės išnara galinti sukelti iliuzinius vaizdus:

„Jei padaryti iš gyvatės išnarų žvakę ir primėtyti šiaudelių, tai, uždegus tą žvakę, viskas atrodo gyvatėmis“ (Upytė). (MŠ 3: 129)

„Jei radęs gyvatės išnarą, uždegsi ją dvyliktą valandą naktį iš smailiojo galo ir jeigu su tavim su daug žmonių, tai visiems pasirodys, kad iš jų rankovių lenda gyvatės“ (Sidabravas). (MŠ 3: 129)

„Jei gyvatės išnarą vidunaktį uždegti, tai uždegusiam žmogui pasirodys, kad kitiems žmonėms iš užančių, nosies ir burnos lenda gyvatės (Sidabravas).“ (MŠ 3: 129)

Minima, kad monams galima naudoti ir įvairius vaistų mišinius (tai racionalesnis monų poveikio aiškinimas), užsimenama ir apie „juodąją magiją“ – monams sukelti reikia žmogaus taukų (LTR 1200c/14/).

Tad pagal pirminį burtininko-monininko galių kilmės aiškinimą, jos įgyjamos iš anapusinio pasaulio atstovų (ir magiškas objektas pasigaminamas padedant šioms jėgoms), o vėlesniuose pasakojimuose magijos priemonę jau galima įsigyti ir tapti fokusininku.

Burtininko pokštai

Vienareikšmio paaiškinimo, kodėl burtininkai pokštaudavo, sakmėse nėra. Matyt, būta įvairių priežasčių. Visų pirma, burtininkas bendruomenėje turėjo ypatingą statusą, su juo reikėjo elgtis pagarbiai, jis kėlė baimingą pagarbą. Jei kas su juo pasielgdavo nepagarbiai, sulaukdavo atpildo, pavyzdžiui, jei į vestuves Šimo nepaprašai, tai arkliai durniuoja, laužo viską; vestuvės ar krikštynos – jį girdė (LTR 4160/181/). Burtininko nebuvo galima ir supykdyti: kas užpykdydavo, tam iškrėsdavo šposą (LTR 1692/90/). Taip pat negalima iš jo šaipytis (LTR 4232/458/).

Kita vertus, burtininkas pademonstruodavo savo galias ir jo paprašius:

„Nu, tai kadu susrinkom par jį [Šimą] jau, išsigerdyc per Kalėdas. Tadu: „Dėd Šimai, padarai kų kalvek.“ „A, aš padaryc galiu (a jau anas išsigėris jau gerai), bet visi pabėgsit iš mana namų.“ „Nu, padarai!“ <...> Ažsidegė Šimas!. Ugnis po visų pirkių laksto! Mes visi: „Dega!“ Kur kas – pro lungus, pro duris! Ugnis! Dega visur! Nu, vėl gi – po liepsnai, ir visakas.“ (LTR 4160/181/)

Burtininkai dažnai pokštaudavo per vestuves. Sakmėse net pasakojama, kaip savo galias rodydavo jaunikio ir jaunosios pusėms priklausantys burtininkai (KbLPTK 3: 224). Pokštauta ir vakarėliuose, karčemose, turguose, kur susirinkdavo daugiau žiūrovų, bet eibių iškrėsdavo ir pavieniams žmonėms. Sakmėse minimi burtininkai, galintys:

1) sukelti tam tikrus vaizdinius (žmonės neva mato vandenį, ugnį, „pasuktus“ objektus);

2) fiziškai paveikti žmones bei aplinkos objektus (moterims nukrenta sijonai, burtininkas padaro, kad vestuvininkų arkliai nepajudėtų iš vietos, nuvirstų vežimas, nukristų vežimo ratai).

Bene dažniausiai minimas burtininkų gebėjimas – sukelti itin realistines iliuzijas. Iliuzija suvokiama kaip „jutimų apgaulė, paklaida, kurią sukelia iškreiptas tikrovės suvokimas“ (LKŽe: *iliuzija*). Akistatoje su burtininku atsidūrę stebėtojai išvysta tam tikrą vaizdą ir neabejoja jo tikrumu. Viena iš būdingesnių optinių iliuzijų – kai žmonės tariasi matantys vandenį:

„Yra tokių kumedninkų, kur pilną trobą vandenio prileidž. Kur ten viens toks teip pridirbęs: vanduo tik ky-

ląs kyląs į aukštą. Daugiaus tie žmonys, kurie ten buvę, lipą ant suolų, ant pečiaus, o čia vis tas vanduo kyląs ir kyląs aukštyn. Viens no pečiaus, mokėdams gerai plaukt, pabūgęs, kad neprigertų, šokęs plaukt – bubt ant žemės ir nukritęs. Mat toj troba kai dūmų prileista buvus, ir gana.“ (SlŠLSA 433)

Šiame Mato Slančiausko XIX a. pabaigoje užrašytame pasakojime remiamasi ne konkrečiu atveju, o girdėtų naratyvų visuma. Tikėtina, kad apie sukeliamus monus (tokio pobūdžio sakmėse burtininkas paveikia ne vieną stebėtoją – liudininkų būna keletas) girdėjo iš kelių pasakotojų. Įdomi sakmės užuomina apie tai, kad vandens iliuzijai sukelti į trobą prileidžiama dūmų.

Burtininkai krečia eibes moterims: sukėlę vandens iliuziją priverčia jas apsinuoginti. Tai ir pasišaipymas, ir savotiškas spektaklis aplinkiniams: atlaidų rytą kalvis Šimkus paklausęs, ar nori žmonės pamatyti moteris plikais užpakaliais; išėjęs, kažką pažavėjęs – atsiradęs upelis; moterys sijonus kėlęsi ir bridę per vandenį (LTR 5012/31/). Arba prisimenama, kaip burtininkas Kazragys pasakęs moteriai, kad ši skęstanti; ši pradėjusi keltis drabužius ir ėjusi aukštai kilnodama kojas; jai buvę užburtos akys (LTR 4732/131/).

Kartais taip moterims kerštaujama: jos pasišaipo iš senuko, ir truputį paėjus ima tekėti per kelią upelis; moterys pradeda kelti sijonus aukštyn ir bristi; iš paskos einantieji juokiasi (VLD: 247). Vandens iliuzija sukeliama ir panoms, kurios nenorinčios kalbėtis – jos taip pat pasikelia sijonus (LTR 4845/67/). Visais šiais atvejais burtininkas manipuliuoja natūralia žmogaus baime sušlapti ar nuskęsti. Kitoje sakmių grupėje vaizduojama, kaip moterys viešoje vietoje apsinuogina, nes pameta drabužį: burtininkas-muzikantas vakarėlio metu dėl kokių nors priežasčių supykęs ant merginos padaro taip, kad šiai šokio metu nukrenta sijonas (KbLPTK 3: 228; 43 variantai). Tiesa, pasitaiko variantų, kai nusmunka kelnės ir vyrams. Netikėtas kūno atidengimas stebėtojams sukelia juoką, o nuogaliui užtraukia gėdą. Tad burtininkas siekia emocinio efekto.

Retesnis pasakojimas, kuriame vandens iliuziją jaunimo susibūrime sukelia kriaučius, iš kurio visi šaiposi (LTR 822/189/). Toks pokštavimas pasitelkiamas ir kaip šantažo priemonė bendraujant su prekybininku žydu. Žydas neduoda cigarečių ar degtinės, todėl nukenčia:

„Aš tau vondenis prilesu. Vun ir aš pats tūriu už durių, už klemkos <...> tas vanduo kyl, kyl, tas žyds un pečiaus užsilipo. <...> Paskiau un tuo pečiau kap šuoks uns <...> un tų grindų, nuosį nusibalnuoji.“ (LTR 4732/132/)

Panašiai burtininkas geba sukurti ugnies iliuziją, pavyzdžiui, kalvis Šimkus pas žydą paima tabokos ar papirosų. Jei žydas paklaus, kada sumokės – veizėk, jau krautuvė bedeganti. Žydas neša glėbiais prekes į gatvę, o vaikai gaudo. Tas velnias Šimkus vėl sužavėjo (LTR 5012/31/). Kerštaudamas žmogui burtininkas pasako, kad dega jo vežimas, o šis puola gelbėti savo gėrybių – nupjausto pavalkus ar vežimą įstumia į balą bei ant jo turinio gausiai pila vandenį.

Degančio vežimo motyvas įterpiamas ir į ilgesnį pasakojimą, kurio centre – burtininko surengtas viešas pasirodymas. Žiūrovai regi nepaprastą dalyką – kaip jis neva lenda išilgai rąsto:

„Kitą kartą važiuoją žmonys į kelionę su linais į Rygą. Matą, kad pas vieną karčemą daug žmonių sustoję teip juokias, teip juokias. Tie privažiavę sustoję ir klausią: – Tai ko jūs čia juokiatės? Ką jūs čia matote?

– Gi, – sako, – ans kumedants lend par balkį.

O šie kai žiūrią, tik tas einąs ropa pasilenkęs pagal balkį, ir gana. Šie visiems pasakę, kad jis pagal balkį pasilenkęs ein, ir tie visi pamatę. Tas kumedants sakąs:

– Gi žiūrėkit visi – jūsų vežimai deg.

Šie pasižiūrią – kad viena liepsna. Supuolę išdraskė. Gi paskui žiūrią, kad nė svilte neapsvilę – nė ugnies, nė nieko. Akis apmoniję, ir gana.“ (SlŠLSA 417)

Tai tipiškas aktoriaus (fokusininko) pasirodymas žiūrovams, po kurio su kepure prisirenkama pinigų (LTR 2171/13/), klausiama, kiek už tai žiūrovai sumokės (LTR 5036/6/). Arba karčemoje už triuką prašoma šnapso išgerti (LTR 3984/155/, 5012/34/). Tad tai vieši pasirodymai su triukų atlikėju ir publika, į kuriuos netikėtai įsiterpia naujas žiūrovas, kuris nėra paveiktas iliuzijos ir demaskuoja pokštininką, o už tai taip pat yra baudžiamas – pajuokiamas, pavyzdžiui, simboliškai užrakinant jo burną ar analogiškoje situacijoje sukuriant kitą iliuziją:

„Prieiną kur ten žmonys prė būrio žmonių, visi žiūrią ir juokęsis. Šie klausią:

– Kas čia yra, ko jūs juokiatės?

Anie saką:

– Ar nematote, kad gaidys balkį (sienojų) velk?

Šie saką:

– Tas gaidys šiaudą prikabintą trauk, ne balkį.

Visi ir pamatę, kad ne balkis, bet šiauds tam gaidžiui prikabytas. Tas štukorius išgirdęs tuoj tam vienam sakytojui kapt į lūpą ir įkabinęs tokią didelę spyną. Daugiau ir labai jo prašęs, kol ją, tą spyną, išėmė iš lūpos.“ (SlŠLSA 431)

„Puodžius važiavo su puodais. Pokusnykai lindo per medį. Puodžius mato, kad ropoja per viršų ir pasakė. Vienas sako: „tavo puodus kapoja“. Žiūri – juodvarniai puola. Pribėgęs su lazda pradėjo mušt ir sudaužė puodus.“ (LTR 5179/161/)

Tokie pasakojimai plito žodinėje kultūroje, o kartais net patekdavo į spaudos puslapius. Antai JAV lietuvių laikraštyje skelbiami autoriaus tėvo prisiminimai („Pasaka ne pasaka iš Šilutės apskrities“) apie turgaus dieną Šilutės karčemoje vykusį monininkų pasirodymą. Iš pasakojimo galima suprasti, kad veiksmas vyko tik įvedus litą, maždaug 1922–1923 metais. Monininkai per stalą paleido juodą gaidį, kuris ėjęs, po sparnu pasibrukęs ilgą rąstą. Vėliau prie žiūrovų prisijungęs puodžius Raudys, kuris pasakęs, kad iš tiesų gaidys tempia šiaudą. Prie vežimo grįžęs puodžius vietoj puodų jame radęs daugybę šunų, kuriuos išmušęs botagu, o iš tikrųjų – sudaužęs savo puodus. Taip sukčiai jį nubaudę už klastos demaskavimą (MŠ: 5). Šiame pasakojime monininkas apibūdinamas kaip „besarabo išvaizdos žmogus“, todėl tikėtina, kad pasirodymą surengęs čigonas. Šios tautos atstovai buvo vertinami neigiamai dėl sukčiavimo, galbūt čigonai buvo įvaldę ir akių dūmimo meną.

Kartais vaizdinės iliuzijos sukeliamos ne siekiant pasipelnyti ar įbauginti, o tiesiog dėl juoko. Pavyzdžiui, šeimininkei namuose ruošiantis kepti duoną, burtininkas „pasuka“ krosnį:

„Šposininkas ir burtininkas Jonas Jezdauskis. Kartą viena gaspadinė kepė duoną. Tuo tarpu atėjo Jezdauskis. Kadangi daugiau nieko namuose nebuvo, tai ji paprašė, kad padėtų duoną nunešti prie pečiaus angos. Jezdauskis sako: „Ką čia mes nešime, geriau aš pečių antraip atsuksiu.“ Paėmė ir atsuko pečiaus angą. Gaspadinė pakepė duoną. Jezdauskiui išėjus, pareina vyras ir mato, kad visose trobos kertėse besanti pakepta duona.“ (BLMS 184)

Dažnu atveju nelabai aišku, koks tokio burtininko elgesio motyvas, nes jis net savo veiklos rezultato paprastai nepamato – jau būna išėjęs, o apgavystės padarinius patiria duonos kepėja. Regis, burtininkas tiesiog nori pasipuikuoti savo gebėjimu ir pasišaipyti iš moters. Tiesa, vienu atveju burtininkas taip pasielgia kerštaudamas savo žmonai (LTR 4650/328/).

Šiuo gebėjimu pasinaudojama ir kitomis aplinkybėmis, o žmogui pavyksta įteigti tai, ko nėra:

„Žmogus vedas pri vežima pririšįs karvį į turgų parduot`. Ji [Varanauskis] išiej ir saka, kiek tu, saka, nuor‘ už tun sava, saka, palšikį karvį. O ta karvė grynai juodmargė buvo. Tas žmogus atsisuk, žiūri, kad ta karvė yra palša, tuoke nu, rauduona karvė.“ (LTR 5036/5/)

Sakmiškų pasakojimų apie burtininkų manipuliavimą ir įtaigą yra ir daugiau, pavyzdžiui, jis rodo gyvatę, o ten – pantis (LTR 1993/4/), karves melžti einančiomis merginoms pasako, kad ganykloje karvių nėra, ten jaučiai; nuėjusios merginos iš tiesų randa jaučius (LTRF cd 663/5/).

Apie meistriškai kuriamas iliuzijas pasakojama ir stebuklinėje pasakoje „Kareivis užhipnotizuoja smuklininką“ (ATU 664*/AT 664A*, B*). Pasaka žinoma daliai Europos tautų, užfiksuota ir Sibire (ATU 664*). Lietuvoje šis naratyvas skiriamas prie mitologinių sakmių masyvo. Žinomi du jo tipai. Siužetas AT 664 A*(6 var.) yra gana artimas aptartosioms sakmėms. Čia pasakojama, kaip karalius leidžia kareiviui pajuokauti. Karalius vietoj kareivių pamato nudegusius stuobrius (pajunta, kad rūmus semia vanduo, pamato krepšyje nešąs žmogaus galvą). Pabunda – sėdi, kaip sėdėjęs (KbLPTK 3: 229).

Kas yra monai ir kaip jie veikia

Remdamasis mitologinėmis sakmėmis, N. Vėlius monininkus yra taikliai įvardijęs akių apgaudinėtojais (Vėlius 1977: 241). Tai žmonės, turintys galių paveikti aplinkinių asmenų regimų vaizdų suvokimą. Atidžiau pažvelgus į tekstus apie monininkų triukus galima mėginti atsakyti į klausimą, kas tai yra monai ir kaip jie veikia. Tarp magijos ir pramoginių triukų yra gana trapi riba, tai liudija ne tik monininko samprata, bet jam artimo žodžio „monas“ suvokimas:

Mõnas (brus. *мана, ман*): 1. „šmėkla, vaiduoklis, žmogų klaidinanti dvasia“; 2. „apgavikas“; 3. „burtai, kerai, magija“; 4. „apgaulė“; 5. „akių dūmimas, fokusas“. (LKŽe: *monas*)

Sakmėse pasakojama, kad žmonės yra paveikiami kažkokios paslaptingos jėgos, kuri, kaip įsivaizduota, turi ir materialią išraišką – garų, rūko pavidalą, kuris gali būti suvaldomas išmanančio žmogaus. Prisiminkime jau cituotą tautosakos užrašinėtojo pastabą: „Pirm darant veiksmus, monininkai prileidžia kambarį monų (lyg kokių nemalonių ūkų, dūmų ar pan.) ir truputį palaukus daro savo veiksmus“ (LTR 1200c/14/). Toliau pateikiamas toks sakmiškas pavyzdys:

„Į vieną miestelį buvo atvykęs „monelnykas“ ir rodė tokį stebuklą. Pasistatė gatvėj stulpą, kuriame buvo skylė <...> apdūmė akis iš kokios tai bonkutės su vaistais ir ėmė lįsti per tą stulpo skylę. <...> Gi atvažiuoja žmogus su šieno vežimu. O kad tas žmogus tik ką buvo atvažiavęs, tai jo akys nebuvo „apsimonijusios“ ir jis tik pamatė, kad „monelnykas“ šliaužia pamažu pro stulpą.“ (LTR 1200c/15/)

„Bonkutėje su vaistais“ slypintys dūmai primena narkotizuojančias medžiagas. Panašus pavyzdys užrašytas ir iš kito pateikėjo (LTR 4845/67/). Iliuzijas sukeliančią medžiagą galima ir pačiam pasigaminti, tik reikia žinoti, kaip:

„Asančios tokios žolės. Sako, reikią tų vabuoliukų, kur ant alksnių vasarą pūkais apsivelią. Tų reikią buteliuką prikišti, su korkiu užkorkavoti, į žemę įkasti ir čielus metus laikyti, tai kai atkiši, ir eis kai vanduo iš to buteliuko toks rūks. Kiti kitus vabuoliukus sakę.“ (SlŠLSA 433)

Monininko kerų poveikis aplinkiniams apibūdinamas labai panašiai: vyrams pučiami monai į akis, o vėliau pasirodžiusiam žmogui jų kliūna, kai prieina arčiau prie burtininko (LTR 1315/171/), sakoma, kad žmonėms buvo apdumtos akys (LTR 3984/155/), monai į akis įleisti (LTR 4575/348/). Apie anksčiau minėto Pelegrindos Šimučio triukus prisiminta, kad jis „žmonėms migla akis užtraukdavo, o tam žmogui, kur vėliau atvažiavo, nebuvo užtraukęs...“ LTR 4232/551/. Tas pats faktas patvirtinamas ir dar vienoje sakmėje:

„Mat vis tai akis apmonij ir gana. Kits ten vaikščiojęs aukštai ištemptu lynu, tą daugybė žmonių apstoję žiūri, juokiasi. Vienas priėjo, mato, kad ant šešėlio to lyno ant žemės vaikščioja. „Ką tie kumedininkai apmato, tai tiem ir apmonij akis, o kad kas iš šalies priein, dą jų nepamatyts, tai tas ir mato, ką jie daro.“ (SlŠLSA 432) (Išretinta mano – J. Š.).

Tad būtina monų veikimo sąlyga yra artimas kontaktas su burtininku – kitaip žmogus nepatiria jo poveikio. Burtininkas „apdumia“ akis. Žodyne *apdùmti* aiškinama taip: 1. „aprūkyti dūmais, apdūmyti“; 2. „apnešti, apipustyti“; 5. *prk*. „apgauti“. (LKŽe: apdumti). Pirmosios žodžio reikšmės nurodo, kad objektas apgaubiamas lakios konsistencijos medžiaga, t. y. dūmais. Antra reikšmė nurodo į objekto uždengimą kita materija. Tad ir vienu, ir kitu atveju kažkas yra užklojama, paslepiama. Gal taip atsiranda penktoji perkeltinė reikšmė „apgauti“, nurodanti, kad kažkas yra nuslepiama, idant būtų pasiektas tam tikras tikslas. Turime daug frazeologizmų, kuriuose miglos, dūmų leidimas į akis ir reiškia apgaudinėjimą:

Akis užpilti migla „niekų pripasakoti“ (FŽ: 39); *Akis užpūsti dūmais* „apgauti, primeluoti“ (FŽ: 40); *Dūmus leisti į akis* „meluoti“; *Dulkes pūsti į akis* „meluoti“ (FŽ: 164); *Miglą/-as pūsti į akis* „meluoti“; *Miglų pripūsti* „meluoti“; *Miglą leisti į akis* „meluoti“ (FŽ: 426).

Su akimis visada siejami ir monai. Dauguma atvejų monai pučiami, leidžiami į akis arba sakoma, kad kam nors monų į akis nepakliuvo. Apie glaudų monų ir akių ryšį liudija ir gausybė frazeologizmų, nusakančių apgavystės, melavimo procesą: *Monus leisti į akis* „apgaudinėti“; *Monų privaryti į akis* „primeluoti, prifantazuoti“ (FŽ: 430). Ir daugybė kitų:

Akių apdūmimas 1. „apgaulė“, 2. „klaidumas“; *Akių apmonijimas* „apgaulė“: *Akių apmuilinimas* „apgavimas. *Akių apvilkimas* „apgaudinėjimas“; *Akių dūmikas* „apgavikas“ (FŽ: 5); *Akis apmonyti* „apgauti“; *Akis apmuilinti* „apgauti“; *Akis apmulkinti* „apgauti“ (FŽ: 11); *Akis miglinti* „apgaudinėti“; *Akis monyti* „meluoti, apgaudinėti“; *Akis muilinti* „meluoti norint apgauti, apgaudinėti“ (FŽ: 23); *Akis uždenginėti* „apgaudinėti“; *Akis užglostyti* „apgauti meiliai kalbant“; *Akis užknisti* „apgauti (FŽ: 38); *Akis užmonyti* „apgauti“ (FŽ: 39).

Panašią mitinę leksiką aptinkame ir senojoje lietuvių raštijoje. Jokūbo Brodovskio „Vokiečių–lie-

tuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodyne“ (*Lexicon Germanico=Lithvanicvm et Lithvanico=Germanicvm*, ~1740) rasime pavyzdžius: *Wejus pranéſzti*, *apmoniti* bei *Akis důti kům apmoniti* (BRMŠ 4: 21). F. Pretorijaus Vyresniojo žodyne monai siejami su kvapu, garu: *Dunſt. garas, Kwapas. Einen blauen Dunſt machen. Apmoniju. Monai.* (BRMŠ 3: 94). O antai Johano Richterio „Vokiečių–lietuvių kalbų žodyne“ (1728) žodžiui „monai“ siūlomas vokiškas atitikmuo *Augen Verblendung* (BRMŠ 4: 48), t. y. „apakinimas“. Tad šis vaizdinys yra tikrai senas. Ir sakmėse monai turi materialią išraišką: yra lakios konsistencijos – dūmų, rūko, miglos. Šią materiją suvaldyti gali burtininkas.

Minėti pavyzdžiai žodynuose ir gyvosios kalbos pavyzdžiai – frazeologizmai vaizdžiai parodo, kad melavimo, apgavystės veiksmas įsivaizduojamas kaip regėjimo aštrumo praradimas, panardinimas migloje, rūke, dūmuose, akių uždengimas, dėl kurio išsikreipia tikroviškas vaizdas. Įdomu, kad kartais panašiais frazeologizmais apibūdinamas ir alkoholio poveikis: *Akis uždumti* „apgauti, pasigerti“ (FŽ: 38); *Akis užpilti* „nugirdyti, nusigerti“ (FŽ: 39). Ir girtumas, ir apgaulė keičia žmogaus realybės suvokimą, sukelia regėjimus. Liaudies frazeologija atskleidžia ir kaip grįžtama į realybę. Tai vėlgi susiję su akių – regėjimo lauko – atvėrimu:

> *Akis atsikrapštyti* „pasidaryti akylam, pastabiam“; *Akys atsivėrė* „suprato, paaiškėjo“; *Akis atverti* „padėti suprasti“ (FŽ: 13); *Miglos nuslinko nuo akių* „pamatė tikrovę“ (FŽ: 426).

Ir susiorientavus neatpažįstamoje vietovėje sakoma: *Kaip kokia valktis nu akių nukrito* („Kaip tiktai arčiau priejau, mun kaip kokia vaĩktis nu akių nukrito – atpažinau vietą“) (LKŽe: *valktis*).

Tad kaip galima būtų paaiškinti monų veikimą? Galbūt čia susiduriame su įtaigos reiškiniu. Jis apibrėžiamas kaip „poveikis žmogaus psichikai, mažinantis jo sąmoningumą ir kritiškumą kuriam nors dalykui. Įtaiga gali sukelti tam tikrus pojūčius, emocines būsenas, vaizdinius, ja galima paskatinti tam tikriems veiksmams“ (PTŽe: *įtaiga*). Iš tekstų matome, kad burtininkas žmonėms pasako, ką jis darys ar ką jie matys, t. y. tiesiog nurodo, ką jie turi matyti. Juk vėliau prie būrio prisijungęs stebėtojas nieko ypatingo nebepamato – jis tiesiog negirdėjo tokio paliepimo. Pokštaujantis burtininkas sugeba savo valiai pajungti kito žmogaus sąmonę, turi hipnotizuotojo savybių. Taip racionaliai burtininko galias mėgina paaiškinti ir patys pasakotojai. Pastarųjų metų lauko tyrimų metu užrašyti prisiminimai apie per rąstą lendantį burtininką tiksliai atkartoja seniau užrašytų sakmių detales, bet atsiranda naujas komentaras:

> „<...> I žmogus, skaitai, sako, vot aš per ito balkių perlįsiu. *Gipnozninkas*, nežino žmonės kas, kaimynas, skaityk. <...> Išėjo iš galo, tį daugiau buvo kaimynų, kap kartų, saka, galvų pridėjo, skaitai, galan balkio šito ir unlindo! Balkis net, sako, judėt pradėjęs. <...> Tas gi girdi, i anas, gi, skaitai, *hipnozę padarė*, kad, skaitai, šliaužė <...>.“ (LTRF cd 438/4/)

Tas pats pateikėjas paaiškino ir vieno žmogaus žvilgsnio poveikį kitam: „Žmonės aina iš dviejų pusių, pasižiūri vienas į kitą, ir kai praeina, traukia atsisukt tą, „kurio silpnesnis hipnozas“ (LTRF cd 438/3/)[5]. Kitas pateikėjas burtininką Kazragį įvardina ekstrasensu (LTRF cd 663/5/).

Baigiamosios pastabos

Aptartose mitologinėse sakmėse išskirtinės asmenybės – burtininkai, neretai pavadinami monininkais, – užsiima ne įprasta veikla (gydyti žmones, teikti kitas paslaugas), o pokštauja. Gretinant kalbinę, tautosakinę medžiagą, galima stebėti, kaip keitėsi monininko samprata. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) tai burtininkas, žynys, bendruomenėje atliekantis tam tikras apeigas, mokantis pasitelkti magiją. O XIX a. pabaigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje monininkas suprantamas kaip burtininkas, gebantis rodyti monus – stebėtojams sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Vienas iš jo veiklos tikslų yra nepaprastų galių demonstravimas, siekiant įbauginti arba pralinksminti aplinkinius. Taip elgdavosi vietiniai, gerai pažįstami burtininkai.

Monininkais neretai pavadinami ir žmonės, rengiantys pasirodymus žiūrovams ir demonstruojantys iliuzinius triukus. Tai asmenys, turintys hipnotinių gebėjimų, savotiški keliaujantys aktoriai. Iš žmonių prisiminimų galime atkurti tokių pasirodymų vaizdą. Jis artimas dabartiniams iliuzionistų pasirodymams ir veikiausiai yra jų pirmtakas.

5. Už šią medžiagą dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.

ŠALTINIAI

AT = The Types of Folktale: A Classification and Bibliography, Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, translated and enlarged by Stith Thompson. Iš: *FF Communications*, 1964, No. 184.

ATU = Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, part I: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious tales and Realistic Tales, with an Introduction, part* II: *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales, part III: Appendices*, (*FF Communications*, 2004, No. 284–286), Helsinki.

BLMS = Balys Jonas. *Lietuvių mitologiškos sakmės*. [London]: Nida, 1956.

BRMŠ = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Sudarė N. Vėlius, t. 3: *XVII amžius*. Vilnius, Mokslo ir enkciklopedijų leidybos institutas,1996; t. 4: *XVIII amžius*. Vilnius, 2005.

Brš 2 = Jonas Balys. *Raštai*. Parengė R. Repšienė , t. 2. Vilnius: LLTI, 2002.

FBLM = Marjata Jauhiainen. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- and Motivverzeichnis der finnishen mythischen Sagen (FFC 182). Iš: *FF Communications*, No. 267, Helsinki, 1998.

FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Vilnius: LKI, 2001.

KbLPTK 3 = Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legend*os. Vilnius: LLTI, 2002.

KNML = J. R. W. Sinnighe. Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten. Iš: *FF Communications*, No. 132, Helsinki, 1943.

LE – *Lietuvių enciklopedija*, t. 19: *Mintis-Naronowicz*. Vilnius: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1959.

LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XIX. Vilnius, 1941–1999. Prieiga per internetą: <www.lkz.lt>.

LTR = Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

LTRF = Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka.

MF 2000 = *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*, vol. 1: *A–K*. Ed. C. Lindhal, J. McNamara, J. Lindow, Santa Barbara–Denver–Oxford, 2000.

MT = Elisonas Jurgis. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje. Iš: *Mūsų tautosaka*, t. 5, 1932.

MLE = *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 3: Mec-Rag. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2006.

MŠ = Elisonas Jurgis. Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje. IŠ: *Mūsų tautosaka*, t. 3, 1931 p. 81–180.

PTŽe = *Psichologijos terminų žodynas*. Paruošė R. Augis, R. Kočiūnas, B. Abraitienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. Prieiga per internetą:
< www.xn--ratija-ckb.lt/apie/i%C5%A1tekliai/6188?did=74>

SJP = *Słownik języka polskiego.* M. Samuel Bogumił Linde, T. 3: M-O Warszawa: Gutenberg-Print, 1994 (pirmasis leidimas 1809).

SPRN = *Słownik polsko-rossyisko-niemiecki–Slovar' pol'sko-rossijsko-něměckij* przez J. A. E. Szmidta. Korn, 1834.

TSFL = Bengt af Klintberg. The Types of the Swedish Folk Legend. Iš: *FF Communications*, No. 300, Helsinki, 2010.

ŠM = Šilainis E. Monininkai. Iš: *Keleivis*. 1957, nr.11–12.

VLD = *Laumių dovanos*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius, 1979.

СД 2 = *Славянские древности:* этнолингвистический словарь в пяти томах, под редакцией Н. И. Толстого, Москва, т. 2: *Д–К,* 1999.

LITERATŪRA

Beresnevičius 2001 = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.

Kirdienė 2002 = Gaila Kirdienė. *Smuikas ir smuikavimas lietuvių etninėje kultūroje*. Vilnius, 2002.

Sekretaj moninimo 1897 = Juozapo Matuczio, Sekretaj moninimo arba Kajp taptie monininku: Giera kniga del iszsymokinimo palinksmintie besedas ir linksmaj pralajstie wakarus, 1897 Brooklyne.

Vaitkevičienė 2011= Daiva Vaitkevičienė. Užkalbėjimas kaip komunikacijos procesas: Šimo Augulio (1880–1935) maginė praktika Gervėčių sociokultūriniame kontekste. Iš: *Gervėčiai: istorinė atmintis ir kultūrinis tapatumas,* pranešimų tezės, 2011 lapkričio 7–8 d., Vilnius: VU.

Vėlius 1977 = Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*. Vilnius: Vaga, 1977.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.

Vėlius 1989 = Norbertas Vėlius. Tautosakinis personažas ir jo prototipas. Iš: *Gervėčiai.* Monografija. Vilnius: Mintis, 1989, p. 346–356.

Vėlius 1996 = Norbertas Vėlius. Baltų religijos ir mitologijos šaltinių pobūdis. Iš: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996, t. 1, Vilnius, p. 22–49.

Merry magic in traditional Lithuanian culture: the joking wizard

Jūratė ŠLEKONYTĖ

At the centre of attention are Lithuanian mythological stories and the extraordinary people they tell of – wizards, who use their magical powers for entertainment. They were often called *monininkas* (illusionist). In old Lithuanian writings (17th–18th c.), such persons were called by the community magicians, wizards, wise men – they would perform certain rituals and knew how to use magic. Meanwhile, at the end of the 19th–first half of the 20th c., in oral and folkloric material these *monininkai* were understood as being magicians who could perform *monai* – optical illusions to trick their audience, move objects from a distance, convince people that they can see water, fire, that non-living things are moving or turning into living beings. At the end of the 19th–mid 20th c. and in the 21st c. the following individuals were described in mythological stories — peasants or musicians, beggars, craftsmen, millers, but they are usually anonymous, while there are famous wizards, who are remembered to this day, such as the wizard Kazragys of Samogitia, or Šimutis from the Gervėčiai region. It was believed that they had a connection with mythical, "otherworldly" powers, which is why they could perform magic.

Travelling illusionists were also known as *monininkai*, demonstrating optical illusions for a fee. Their abilities are thought of as a certain "hocus-pocus" (Lit. *akių dūmimas*, literally translated as "blowing smoke into one's eyes"), i.e. a visual disturbance using volatile substances (smoke, mist, fog, etc.). This is also reflected in the phraseology of the Lithuanian language.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius
E. paštas: *jurates@llti.lt*

Gauta 2016 10 15, įteikta spaudai 2016 11 21

„...Ir bėga protėviai artyn“[1]

Pokalbis su dailininke Viktorija DANILIAUSKAITE

Viktorija Daniliauskaitė Vilniaus „Šanchajuje“. *Inos Budrytės nuotrauka, daryta prieš 10 metų.*

Ten buvo 7-oji vidurinė mokykla, kurią lankiau, nes tuo metu tai buvo vienintelė mokykla Vilniuje, kur mokė prancūzų kalbos. Vėliau (apie 1975–1978 m.) ten nuomojausi kambariuką darbui. Aplink gyveno daug čigonų, su kuriais labai gerai sutariau, ypač su vaikais. Jie labai noriai pozuodavo, o aš juos paišydavau. Čigonai turi nerašytą taisyklę – neliesti savų. O mane laikė sava, išsikraustant padėjo nešioti daiktus, po to radau atsisveikinimui jų sukurtą piešinį ant „fanieros“.

Papasakokite apie savo šeimą.

Taip jau susiklostė, kad po 1940 m. įvykių mūsų giminė iš Tėčio ir Mamos[2] pusės buvo deportuoti (daugiau kaip 10 artimų giminių mirė lageriuose ar tremtyje, kiti buvo priversti pasitraukti iš Lietuvos). O prieškario Lietuvoje tokių šeimų kaip mano Tėčio ir Mamos buvo labai daug. Tėtis buvo iš inteligentų mokytojų šeimos, o Mama – iš dvarininkų. Jos tėvai turėjo bajorystės titulą – žemaičių bajorai nuo Vytauto laikų. Mama su broliu ir seserim jau buvo septinta karta, gimusi Šilo Pavėžupio dvare.

Prosenelis iš Tėčio pusės buvo Suvalkijos valstietis, paskui kiek prasigyvenęs Sintautuose. Tiksliau, šalia esančiame Santakų kaime. Jis stengėsi, kad jo vaikai baigtų mokslus, tad išsilavinimą gavo ir mano senelis Antanas Daniliauskas. Jo istorija labai sudėtinga, nes du sykius dėl savo švietėjiškos veiklos buvo Sibire. Pirmą kartą caro laikais dėl knygnešystės, be teisės grįžti į Lietuvą... Jis ten išbuvo aštuoniolika metų ir grįžo čia jau būdamas keturiasdešimties. Kadangi tai jau buvo 1918 m., kai Lietuva tapo laisva, tai nedelsdamas įsijungė į švietimo sistemos kūrimą, steigė mokytojų seminarijas. 1925 m. vedė savo buvusią mokinę – mano būsimą senelę, kuri vėliau tremtyje mirė iš bado... Ilgai dirbo Marijampolės gimnazijos direktoriumi. Kaune ėjo švietimo departamento direktoriaus pareigas, paskui vėl grįžo į Marijampolę, kur jau sovietai suėmė ir antrą kartą ištrėmė... Norėčiau, kad istorikai daugiau pasidomėtų ir parašytų. Aš viską tik iš pasakojimų žinau.

Ar šeimoje kas nors kalbėjo apie tai, kaip gyventa iki karo?

Mūsų sąmonės formavimasis buvo paliktas savieigai. Tačiau bendrais bruožais praeitį žinojome. Ir kad buvome Sibire, ir už ką buvome ten išvežti...

1. Jonas Strielkūnas „Naktiniai sodai 19“.
2. Tėvas Antanas Daniliauskas buvo istorijos mokytojas, apsigynęs disertaciją, dirbo MA Istorijos institute. Mama Julija Daniliauskienė buvo menininkė, tautodailininkė, karpinių kūrėja.

Putvinskiai dvarą valdė nuo XVIII a. vidurio iki pat nacionalizacijos. Rapolas Putvinskis per 1863 metų sukilimą savo lėšomis apginklavo ir apmokė visus sukilėlius. Už tai buvo ištremtas į Sibirą. Grįžęs apsigyveno Rygoje, ten vedė Idaliją Plater Broel. Jo sūnus Vladas Putvinskis vadinamas garsiausiu savo giminės atstovu. Jis vienas pirmųjų Lietuvoje užsiėmė tvenkinių žuvininkyste, pradėjo auginti iki tol šiame krašte nežinomus lubinus, nusausino pelkes, įvedė sėjomainą, pastatė garinę pieninę. Lietuviškos spaudos draudimo metais Šilo Pavėžupio dvaras tapo pasipriešinimo kultūrinei priespaudai centru. 1899-aisiais čia pradėjo veikti slapta lietuviška mokykla, iš čia buvo organizuojamas lietuviškų knygų gabenimas iš Tilžės į Šiaulius. Kurį laiką šiame dvare buvo slepiamas Vinco Kudirkos redaguoto „Varpo“ archyvas. 1905-aisiais Šilo Pavėžupyje gyveno rašytoja Žemaitė. Paskelbus nepriklausomą Lietuvą V. Putvinskis ėmė kurti Šaulių sąjungą. Nuo 1924 m. iki 1935 m. Šilo Pavėžupio dvare ūkininkavo Vlado Putvinskio sūnus Stasys. 1935–1938 m. jis Juozo Tūbelio vyriausybėje ėjo žemės ūkio ministro pareigas. Nuo 1938-iųjų S. Putvinskis, Šilo Pavėžupyje palikęs tvarkytis ūkvedį, su šeima apsigyveno Bubių dvare. Tais metais Putvinskiai susigrąžino savo senąją lietuvišką Pūtvių pavardę Pagal: http://www.krpd.lt/puslapis/silo-pavezupio-dvaras.361.

Viktorija Daniliauskaitė. Šilo Pavėžupio svirnas ir sodas. Piešinys 1995 m.

Mama pasakodavo apie savo Šilo Pavėžupį, kaip prarastą rojų, apie ten praėjusią vaikystę, sodą, gamtą, žmones. Taip pat daug kalbėdavo ir apie Sibirą, apie tą tikrąją Šiaurę prie Laptevų jūros. Tėvai susitiko Kiusiūro internatinėje mokykloje 1947 m., o mes, trys seserys, gimėme jau Jakutske ir Ogonioke. Tėvų žodžiais tariant, tai jau buvo „ne Šiaurė“.

Apie ką pasakodavo?

Man ir mano seseriai Giedrei atrodo, kad mūsų vaikystė buvo užpildyta pasakojimų apie Šilo Pavėžupio rojų ir Sibirą. Yra išlikę išsamūs mamos prisiminimai – „Prisiminimai apie Šilo Pavėžupį“ ir „Iš Šiaurės prisiminimų“. Jie tokie vaizdingi, kaip dokumentiniai kino kadrai. Mama daug pasakojo apie praeitį, o Tėtis labai mažai, ypač apie gyvenimą Marijampolėje ir Kaune. Tiesa, kai su juo vaikščiojau po Kauną, parodė, kur gyveno. Sakė, kad pieną gaudavo iš Maironio karvės, prie Vytauto bažnyčios nuvedė... Be to, jų pasakojimai buvo spalvingi, kaip dabar sakytumėm – dramatiški, atrodė truputį nerealūs, egzotiški. O mūsų vaikystė, lyginant su jų, buvo pilkoka.

Senoji auklė Leščiauskienė su Julyte (Mama) ant rankų. Šilo Pavėžupis. Apie 1928 m.

Apsirengimai labai paprasti, bet koks judesys tos moters ypatingas...

Man ryškiai įsiminė jų gyvenimas Šiaurėje. Kaip jie žemines statydavo, kaip tą žuvį gaudė. Bet pasakojama buvo be jokių užuominų, kad ten būta blogai, kad ten juos skriaudė, kad vilties buvo mažai... Jie tiesiog pasakojo apie visokius įvykius ir dargi romantikos pridėdavo. Tos pašvaistės, tas žvaigždėtas dangus jiems buvo didžiulė atgaiva.

Bet apie tai, kad Mamos nepriėmė į Muzikos technikumą dėl to, kad ji buvo tremtyje – apie tai nešnekėjo. Arba apie savo mamos žūtį iš bado Tėtis nieko nepasakojo. Tik jam mirus 1983 m., užsienio laikrašty buvo parašytas nekrologas, iš kurio mes sužinojome apie šią tragediją. Apie šiuos dalykus jie nepasakojo ne dėl to, kad mus saugotų, bet tiesiog buvo per sunku... Tylėjo ne dėl politinių, o dėl moralinių dalykų... Juk dažnai žmonės to, kas jiems yra sunkiausia ir intymiausia, nepasakoja...

Visam gyvenimui išliko izoliacijos jausmas. Apie šeimos istoriją su bendraklasiais ir bendramoksliais negalėjau šnekėti, tai buvo laikoma netaktu. Pasijusdavau visiškoje tyloje... Ta tyla mane visą gyvenimą persekioja. Turiu labai daug pažįstamų su labai sunkiomis biografijomis, bet „tai“ ir liko *tabu*. Gal aš tą praeitį per daug sureikšminu ar žiūriu į ją sunkiu žvilgsniu?

Ar būta šeimoje tokio virsmo, kuris paskatintų atviriau dalintis sunkiais išgyvenimais?

Po nepriklausomybės atgavimo ta Sibiro istorija atsivėrė per Dalios Grinkevičiūtės knygas. Mano tėvai su ja mokėsi Kiusiūre (Jakutija, Rusijos federacija). Kai į dienos šviesą išėjo tos knygos ir kūriniai, apie kuriuos anksčiau nežinojome, daug ką ištiko šokas. Kai pašnibždomis aptariami dalykai staiga tampa vieši, tai sukelia jausmus. Pamenu, pirmą kartą D. Grinkevičiūtės darbai į mūsų namus atėjo apie 1988 m. Bet, nepaisant tokių sukrėtimų, mūsų namuose nebuvo tokio virsmo iš tylos į kalbėjimą ir atsivėrimą. Daugelis tremtinių iš tiesų labai gražiai paaiškina, kad jie niekad nejautė pykčio, nuoskaudos ar pavydo dėl savo lemties. Tiesiog toks buvo mūsų gyvenimas. Nėra ką ten daug šnekėti. O Mama per savo darbus (karpinius) „išsikalbėjo“, sukurdama darbų ciklą „Atmintis“. Tai buvo tarsi paminklas visiems – ne tik Sibirą iškentusiems, bet ir tiems, kurie Lietuvoje buvo nužudyti, fiziškai ir dvasiškai sužaloti. Aš pati sau dažnai sakau, kad kol nepradėsime kalbėti apie tai, kas vyko čia, Lietuvoje, tol nesuprasime, kas atsitiko mūsų šaliai. Manau, kad čia likusių gyvenimai dažnai yra daug tragiškesni, daug

Stasys Pūtvis po ančių medžioklės. Šilo Pavėžupis. Apie 1932 m.

Jis buvo aistringas medžiotojas, turėjo gerų išdresiruotų medžioklinių šunų. Su Tadu Ivanausku bendraudavo.

Stasys Pūtvis, Vlado, g. 1989 m., Šiaulių kalėjime. 1940–1941 m.

Man tas jo žvilgsnis ypatingas. Eina tokia jėga. Aš dėl tos nuotraukos dar kažką dirbu. Kai į ją pasižiūriu, tai suprantu, kad turiu išlaikyti iki galo, turiu būti stipri...

labiau sulaužyti. Mums, tremtiniams, daug kas sakė, kad galime jaustis laimingi vien dėl to, kad morališkai esame švarūs, kankiniai. O kai čia vienas ėjo į mišką, o kitas į miestelį reikalų tvarkyti – buvo labai sudėtinga. Visiems, ir sau, kurie išlikome, kurie gimėme, augame (ir senstame), noriu palinkėti ištvermės ir susiklausymo, kalbėti ne monologais, o dialogais.

Iš tiesų tenka išgirsti iš tų, kurie buvo Sibire, gražių atsiminimų – apie gamtą, žmones. Minėjote, kad ir Jūsų tėvai dalinosi tokiais atsiminimais.

Kai išvežė mano Mamą, jai buvo penkiolika metų. Ir kelionę iš Altajaus į Šiaurę ji prisimindavo kažkaip netgi romantiškai. Kartais dėl to net pykdavau, kad tuose Mamos pasakojimuose viskas buvo piešiama taip, tarsi nieko labai blogo nebūtų įvykę... O tėvas prisimindavo, kaip jis su savo draugu Arvydu Vilkaičiu Sasylache tarp ledų statėsi palapinę – šėtrą tokią. Buvo bendras barakas, bet jie tiesiog norėjo turėti *savo* būstą. Realiai vertinant, tai buvo šiurpi situacija: du jauni, dar beūsiai vaikinai, likę be tėvų, vienui vieni ant ledo statėsi pastogę. O tėtis pasakojo ne apie siaubą ar neviltį, o apie mėnulio pilnaties šviesą ir apie lapes, kurios visos baltos ir tik jų uodegų galiukai juodi. Vėlgi kažkaip romantiškai. O iš tikrųjų tai buvo absoliuti kova už būvį. Bet tėvui, matyt, stiprybės teikė suvokimas, kad jie patys gali išgyventi, pasistatyti būstą, nepražūti... Ir šį rudenį mirusi laptevietė Rytė Merkytė sakė, kad jų pagrindinė mintis ir tikslas buvo išgyventi. O juk žmonės buvo nuvežti mirčiai. Niekas gal nesitikėjo, kad jie išgyvens. Tik buvo pasakyta, kad reikia tą žuvį žvejoti. Iš pradžių jie pradėjo statytis būstus iš amerikoniškų maišų nuo miltų, vėliau statė jurtas iš velėnų... Būtent žmonių atsiminimuose yra daugiausiai tos etnografinės medžiagos, apie tai, kaip viskas buvo. Juose daugiau ne emocijų, o faktų. Jei nėra žuvies – jie badauja, nėra medžio – negali pasikurti ugnies...

Išvis nesuprantu, kokia prasmė ten buvo nugrūsti žmones... Gal kad tauta greičiau išnyktų. Čia juk buvo genocidas. Kaip kitaip? Kokia nepakeliama kančia, kai atimami namai ir žemė, kurioje gimei, kai akyse matai lėtai gęstančius savo tėvus ir vaikus... Žmonės neprarado žmogiškumo, padėdavo vieni kitiems. Ir dabar likę gyvi jaučiasi kaip šeima.

Sakėte, kad Šilo Pavėžupyje agava pražydo prieš tas nelaimes...

Čia tokia mistika, tarsi gamtos dovana, kad toji mūsų Šilo Pavėžupio agava ėmė ir sužydėjo 1939

Žydinti agava. Šilo Pavėžupis.
1939 m. Julija, Rimantas ir
Aleksandra Pūtviai.

Šilo Pavėžupio dvaro sode prie agavos.
Iš kairės: auklė Zosė, Julija Pūtvytė, Emilija Pūtvytė, Aleksandra Pūtvytė, Rimantas Pūtvys, Darija Pūtvienė ir Stasys Pūtvys. Šuo. 1930 m

Aleksandra Pūtvytė, Dalia Sruogaitė ir Julija Pūtvyte.
Apie 1938 m.

metais. Labai aukštas buvo tas žiedo stiebas – 6 metrų. Žmonės pradėjo kalbėti, kad čia ne prieš gera... Bet kadangi tai buvo labai retas atvejis Lietuvoje, tai atvažiuodavo ekskursijos pažiūrėti, laikraštyje apie tai rašė. Mamai ta agava buvo lyg stebuklas, kaip šventas daiktas. Sode ypatingų medžių – tulpmedžių ar kitokių parko retenybių – tėvai neaugino. Buvo tik toji agava. Taip įdomiai kiekvieną rudenį įnešdavo ją į *triobą*, į *salioną*, o pavasarį išnešdavo laukan. Per tą vazoną būdavo tokios kartys perveriamos ir mažiausiai keturi vyrai nešdavo. Nes ji buvo labai sunki... Ta agava buvo tarsi sodo, namų globėja...

Baldų Putvinskiai ypatingų neturėjo, jie nemėgo tokio parodomojo dvarininkiškumo, nelabai rūpinosi išoriniais efektais. Mamos tėvas buvo geras medžiotojas. Labai mylėjo arklius, turėjo daug šunų. Kai buvo Žemės ūkio ministru, nekreipė dėmesio į buitį, jam nerūpėjo aukštuomenės mados. Atvirkščiai, jis labai stengėsi bendrauti su žmonėmis taip, kad nesijaustų luominiai skirtumai. Pasakodavo, kad Stasys Pūtvis džiaugdavosi, kai jam einant kiemu darbininkų pokalbis nenutrūkdavo, kai jie kalbėdavo apie savo reikalus, juokaudavo. Jis tą vertindavo kaip didelį pasiekimą, kad jo nesivaržo.

Ogoniokas (kaimas Jakutijoje, Rusija). Antanas Daniliauskas su dukra Viktorija. Matosi Džiug Džiuro kalnai. 1953 m.

Vienas pirmųjų prisiminimų iš Ogonioko, kai į kišenes buvau prisirinkusi mėlynių, jos iškežo ir ištepliojo paltuką.

Nuotraukos iš asmeninio archyvo.

Toks demokratas...

Nuostabu, kad jam pavyko išugdyti tokius santykius. Greta to, jis nuoširdžiai rūpinosi darbininkais, savo dvare rūpinosi dar tėvo Vlado Putvinskio įsteigtomis net dviem mokyklomis – Graužikuose ir Keršinėjė. Pastarajai po Atgimimo buvo suteikę Vlado Pūtvio-Putvinskio vardą. Tai mūrinė raudonų plytų mokykla, kuri dabar stovi tuščia. Jo vardas vėliau suteiktas Šaukėnų gimnazijai. O pats Šilo Pavėžupis buvo eilinis medinis dvarelis, kokių daug Lietuvoje būta. Su sodu, varteliais, alėja... Namai buvo mediniai. Ir senelis jau buvo suruošęs medieną perstatymui, bet užėjo karas, ir nieko nebereikėjo. O tas senas namas net iki 1983 metų išstovėjo, kol galiausiai sudegė nuo neprižiūrimų *pečių*.

Šilo Pavėžupis buvo mėgiamas ir kitų žinomų prieškario žmonių.

Taip, čia dažnai būdavo Antanas Žmuidzinavičius, mano senelio sesers vyras. Mes jį vadinome *Dieduliu*. Jis šį dvarą yra pavaizdavęs keliuose savo tapybos darbuose. Čia lankėsi ir profesorius Levas Karsavinas, Marija ir Juozas Nemeikšos, Jadvyga Čiurlionytė su dukra, Balys Sruoga. Mano Mama ir jo dukra Dalia buvo artimos sielos draugės iki pat mirties... Nenutrūko ir mano bei sesers ryšys su Šilo Pavėžupiu... Aplankome sodybą, Šaukėnų mokyklą. Esu piešusi buvusią dvarvietę ir jos apylinkes... Man tėvų praeities prisiminimai neatsiejami nuo mūsų – vaikų – patirties. Vis dar negaliu pabėgti nuo praeities, nuo mirusiųjų šešėlių ar jų sielų artumos. Juk yra pripažįstama „šventųjų bendrystė“...

Kalbino Lina LEPARSKIENĖ

“...and the ancestors come closer”

Conversation with artist Viktorija DANILIAUSKAITĖ

The artist talks about her parents and grandparents’ past. Her father, Antanas Daniliauskas, was from an intellectual family of teachers, while her mother, Julija Pūtvytė – descended from landowners. The home of her mother, Šilo Pavėžupis manor, where much of her childhood was spent, is remembered as a sort of heaven, while the agave that bloomed there in 1939 – almost like a harbinger of disaster. In 1914, the families of both of her parents were exiled to the Laptev Sea. There her parents met and created their own family.

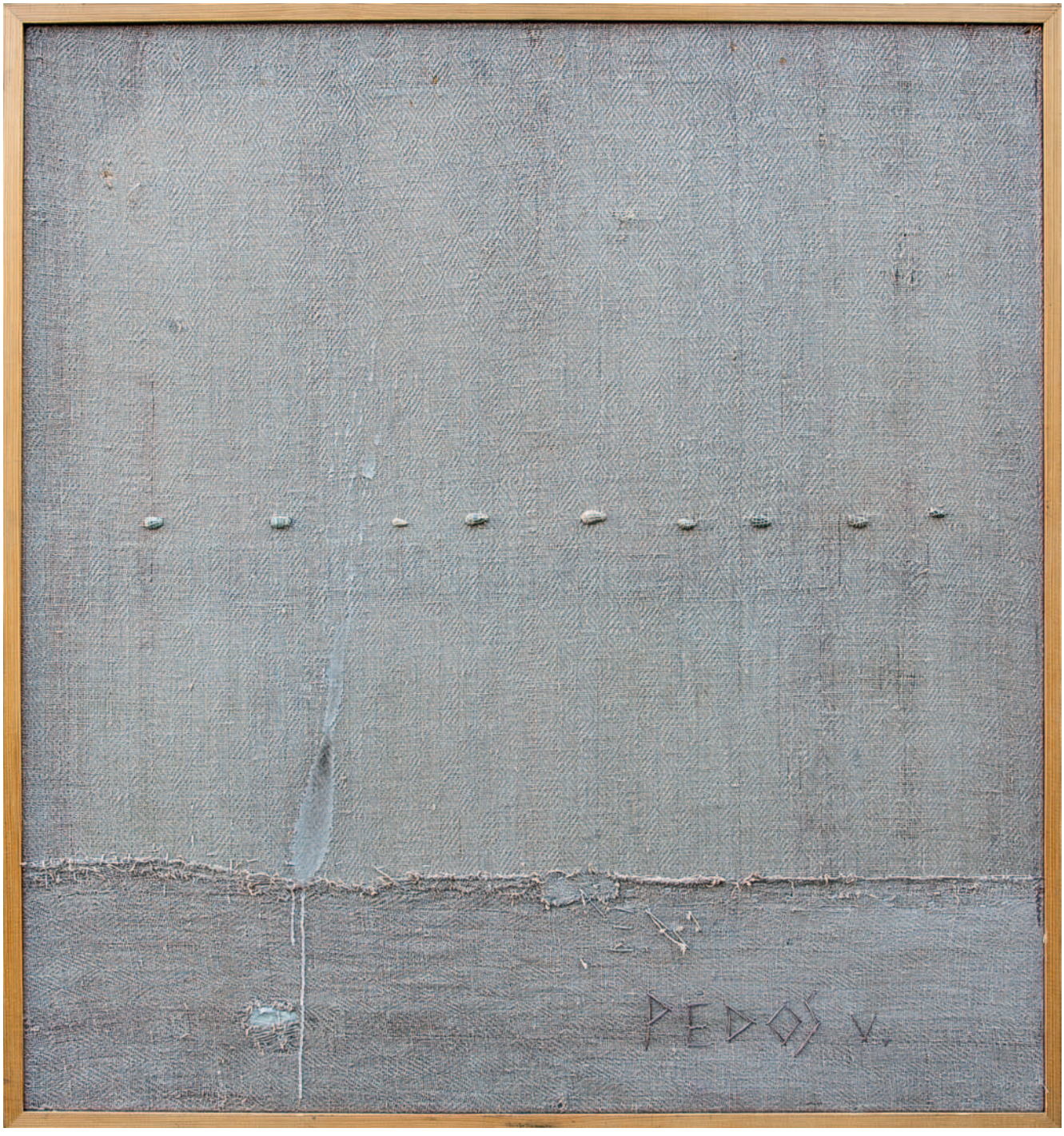

Viktorija Daniliauskaitė. Pėdos V. 2006. Drobė, akmuo, siūlai. 800 x 750

„Dirbti savo darbus“

Viktorija DAUJOTYTĖ

Ne visiems tokia laimė – dirbti savo darbus. Reikia žinoti, kas tavo ir kad tikrai tavo. Reikia, kad būtų patvirtinta, autoritetingai pasakyta, kaip Viktorijai Daniliauskaitei, tarnavusios Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Grafikos kabinete, ištarė Saulė Kisarauskienė: neleisti laiko vėjais, o dirbti savo darbus. Juk ištarta ir tai, kad gali dirbti, tad privalai. 1976–1981 metai; kas tuo laiku lietuvių kultūroje, mene, apskritai gyvenime buvo padaryta tikro, išliekamo, padaryta iš to imperatyvo, tylaus ir nedeklaruojamo: gali, tad privalai.

Tarsi iš Grafikos kabineto prasideda Viktorijos Daniliauskaitės – grafikės – kelias. Bet, kaip asmenybės Kelias, jis prasidėjęs kur kas anksčiau: skaudi giminės biografija istorijos pervartose, gyvenimo pradžia Jakutske jaunų, talentingų ir atkaklių tremtinių šeimoje. Mergaitė su skaudžiomis tėvo akimis – našlaičio svetimybėje, internato auklėtinio, istorijos mokytojo, dailės mėgėjo. Kelio vaizdiniai ir simboliai, linoraižinių triptikas „Kelias“ (1981). Jono Strielkūno pasirodymas: „Apšviesk mane – Juodų vagų šviesa, / Artojų žeme, amžinas paveiksle...“ Suskaldytos žemės plokštumos, tarsi „už kadro“ skambantys, vaizdą persunkę poeto žodžiai apie žemės paveikslo skeldėjimą mūsų širdyse. Atrodo, kad tai Viktorijos principas dirbant su knyga: poezija, eilėraštis leidžia pradėti, tarsi palaiko ranką, raiškiu šriftu išrašančią frazę, žodžius, o toliau – tik laisva vaizdinė interpretacija, savo ir kito žvilgsnio suderinimas.

Taip, *žvilgsnio*, paukščio ar žalčio (gal ir gyvybės gyvatės) galvos, akys, šviesios tamsiame ir tamsios šviesiame, tie paukščiai virš jūros, taip pavadintas ir spalvotų linoraižinių ciklas, tie gyvi, besikeičiantys siluetai, lengvos transformacijos: šakelė, pėdelės, sparnų siluetai. Visa iš to paties gyvybės prado. Ir ta *juodų vagų šviesa.* Lyg vagos (labiau rudens nei pavasario arimo, tos, kurias apkrenta baltas sniegas) Viktorijos Daniliauskaitės horizontalės, suskaldytos, lyg mažų laukelių. Vertikalės – šviesos iš viršaus, iš matančiojo akių. Atrodo, kad geriau mato ne konkrečios akys, ne žmonės, o abstraktūs žvilgsniai, lyg išaugantys paveikslo erdvėje, vieni kitus pagilinantys. „Skridimas naktį“ – kažkas, jei pats ir neskrenda, turi palaikyti skrendantį, papildyti jo energiją. Tamsūs ir šviesūs pavidalai, jų kaita iš estetikos abėcėlės; tokia yra ir žmogiškoji atmintis. Per „Atmintį“ (I, 1986) šliaužiantis žaltys, medžių ar medžiais virtusių žmonių (gal ir pajūrio krikštų) formos, linijos, brėžiai, pėdsakai. Reljefai – balta baltame, o jau tarsi kitos dimensijos; baugieji patirties krešuliai, iš savo, iš artimiausių gyvenimų. „Proceso“ ciklas – grėslios juodos plokštumos, figūrų užuominos, moterų siluetai: balta šviesa, ir tamsoje išliekanti. Devintojo dešimtmečio pabaigos Viktorijos Daniliauskaitės grafika turi ryškią rezistencinę dvasią. Bet jai neleista skleistis paviršiuje, gramzdinama gilyn.

Įspūdingas spalvotas linoraižinys „Žemė“ (1987) – laikyčiau jį programiniu ir lietuvių kultūrai. Apie 1951 metus Juzefa Čeičytė sukūrė didelį tapybos darbą, taip pat „Žemę“; žemė jame lyg kruvina žaizda, lyg žaizdos lizdas, skausmo lizdas. Tuo pat metu išeivijoje pasirodė *žemininkai.* Formavosi stipri ir savita lietuvių *žemės* programa. Ir išeivijoje, ir Lietuvoje ji reiškė atramos ieškojimą prigimtinėje kultūroje. Viktorijos Daniliauskaitės *žemę* siečiau su poetine Jono Strielkūno pasaulėjauta – su Geležiais, bendru kraštu, su metaforiniu geležies, atsparos jutimu.

Natūraliai Viktorijos grafikoje pasirodo ir Kristijonas Donelaitis, mūsų žemiškiausias. Puikus darbas „Peizažas Kristijonui Donelaičiui“: graži frazė, natūrali simbolika, kartu tikroviškumo įspūdis, šriftas lyg augalėliai ištiesintose arimų vagose. Viktorijos Daniliauskaitės žemė tarsi globiama mitinių paukščių-žalčių žvilgsnių, paties buvimo: būti, vadinasi, matyti, matyti, vadinasi, globoti. Mitinių ir aiškesnių religinių simbolių jungtys nėra tokios paveikios; gal ir dėl to, kad erdvė pernelyg užpildoma – *erdvės atsidarymas* (toks ir ciklo pavadinimas) lyg reikalautų didesnio išgryninimo.

Viktorija Daniliauskaitė. Mano tėvas žiūri į žemę. 1991. Spalvotas linoraižinys, 200 x 285

Viktorijos Daniliauskaitės darbas, prie kurio esu atskirai prisirišusi, – spalvotas linoraižinys „Mano tėvas žiūri į žemę“ (1991). Jau kitas laikas, jau nepriklausomas, o grafikės darbai nekeičia stilistikos, tik ją gilina, ieškoma tik didesnių apibendrinimų. Strielkūnas, Donelaitis, tėvas, žiūrintis į žemę, žvilgsnių trajektorijos, susikirtimai, *susitikimai.* „Baltai“ (1989–1992) – įspūdinga ne tik tema, iš pirmo žvilgsnio labai bendra, įspūdingas kūrėjos atkaklumas: kokiais būdais galima taip ilgai išlaikyti nepavargstantį meninį interesą, nuo senų daiktų, figūrų, pavidalų, muziejinių, archyvinių, jei ir tik virtualių, atsigaunantį, atsigaivinantį žvilgsnį. Manyčiau, kad „Baltų“ ciklas Viktorijos Daniliauskaitės kūryboje yra pamatinis, sutelktinis: į jį daug kas sueina ir iš jo išeina, išsišakoja. Brangu ir patikima, ką pati dailininkė liudija apie ciklo genezę, o ir bendriau apie savo pasaulėvoką: „Iki šiol nežinau, kas tie baltai, nenoriu jų idealizuoti, bet kartais girdžiu luotą, plaukiantį mariomis arba lagūna. Tie visi mediniai, moliniai, gintariniai žmonių rankų kūriniai tokie šilti ir tobuli. Kai kurių padarymo technologija ir dabar nežinoma. Visa tai kažkaip rado kertelę sąmonėje ar jos gilesniuose kloduose. Ir dar – man labai daug reiškia jūros krantas – riba, toks siauras ruoželis žemės, kur mes stovime, o toliau – begalybė.“ Viktorijos kalba taupi, apskritai jos pasaulėvoka asketiška, bet šiais žodžiais ji pasakė esminius dalykus: idealizavimo (kaip ir bet kokio ideologizavimo) vengimą, pasitikėjimą menine intuicija, gilia empatija saviesiems, kilčiai, genčiai, kraujui, iš kurios dar kai ką pamatome, išgirstame – luotą, plaukiantį į lagūną, delne suspaustą gintarinį amuletą. Senosios pasaulėvokos įdaiktinimas, įmanomas tik menui. Arba įprasminimas vaizdinėmis būsenomis. „Tylos klausymasis“ (I, II, 1992) – mūsų prigimtinėje kultūroje slypi gilūs tylos klodai, patirti tylą, tylos būseną reiškia ir galėjimą atsiverti kitaip nepatiriamai, nepasiekiamai, neprieinamai būčiai. O ir tai, kas materialu, apčiuopiama, turi savyje ir neapčiuopiamų būsenų, nuotaikų substancijos, kartais lemtingos. Įsižiūrėkime į „Kolonų“ ciklą (spalvotas linoraižinys, 1994). Kelio ar tako linijos – iš horizontalių į vertikalias, kilimas žodžiais-kreipiniais – iki šventumo, knygos po kolonos pamatu. Šventumo jutimas – žmogaus sielą gaivina ir kelia tai, kas šventa: svarbiosios mūsų dvasios kolonos yra ir Lietuvos kolonos. Dievdirbiai, dievdirbystė, Vinco Svirskio atminimo įamžinimas. „Moters“ ciklas – mito atgarsiai, jų perėjimai į istoriją, jos tragiškumas, motinystė, kuri tiesias, aštrias būties linijas verčia gaubiančiomis, apgaubiančiomis. Viktorija Daniliauskaitė yra gera pasakotoja, bet nemėgsta iliustracijos, net savo pačios minčių. Vaizdinį pasakojimą reikia mokėti skaityti, nemoku gerai tos kalbos, gal ir perskaitau,

bet galiu ir klysti. Lengviau pasakoti-interpretuoti, kur daugiau lengviau atpažįstamų pavidalų – tiesiog gražios „Pakalnutės“ (2002), toks savaiminis ir kartu toks ekspresyvus lapų, žiedų, reginčių galvelių susipynimas medžių pašaknyse, pasakos-mito, prigimtinio pasaulio malonė. Ir lyg kitas polius – erdvinės struktūros, linijos, *jūros pakraštys*, atsiveriantis ir juoda, pilka ir balta ornamentika. Ta *siaura linija* – juk ir metafora-simbolis. Labai siaura, labai trapi linija teskiria mus nuo bedugnės. Dirbti erdvėje, su erdve, ne vien matyti erdvę, bet ir jausti ją po kojomis, virš galvos. Atrodo, kad Viktorijos Daniliauskaitės darbų kompozicija labiausiai ir yra priklausoma nuo tų pagrindinių linijų, nuo *po* ir *virš.* Dar – *į.* Darbų jutimiškumas: linoraižinys yra tokia technika, kad lyg išlieka rankų judesiai – švelnūs, labiau paviršiniai ir gilūs, sunkūs, šiurkštūs.

Meninės pasaulėvokos vientisumą Viktorijos Daniliauskaitės darbams teikia *prigimtinės kultūros* jutimas, ji yra *virš* ir *po,* ji duoda kryptį – *į.* Mamos Julijos Daniliauskienės karpinių meistrystė; retai kada galima vienu kartu jausti pasaulio prigimtinį jutimiškumą ir jo persidavimą rankoms, rankų judesiams. Tas persidavimas juk būdingas ir mūsų senajai grafikai – nuo liaudies raižinių iki Viktoro Petravičiaus. Viktorija Daniliauskaitė yra šioje tradicijoje. Gabioms, tvirtoms ir jautrioms rankoms lyg siūlyte siūlosi maži daiktai, akmenų, vandens ir vėjo nusvidinti medžio gabalėliai, – tai, kas lyg užbaigta, bet ir neužbaigta, daiktai, kurie gali būti pasitelkti kokiam naujam kūrybiniam tikslingumui. Didelį įspūdį yra palikusi Viktorijos Daniliauskaitės paroda, vykusi Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje. (Dėkinga muziejui, išleidusiam ir albumą „Viktorija Daniliauskaitė“, 2011). Parodoje labiausiai akis traukė *objektai* – tai, kas *padaryta rankomis,* tikrąja tų žodžių prasme. Išsiuvinėta, išnerta, susiūta, prisiūta. Dar pirmiau – pamatyta, išskirta, surinkta, atrinkta, parinkta. Audeklo atraiža, siūlai, akmenukai. Dabartinių žmonių rankos vis mažiau besugeba, jos spaudo tik mygtukus. Gabios rankos vis labiau kels nuostabą. Viktorijos Daniliauskaitės darbuose mačiau žvaigždynus iš prisiūtų akmenukų, *kryžių kalnus* su stebuklingomis šviesos properšomis, koloritų dermes, kompozicijas. Savaimingumo ir didelio profesionalumo dermė.

Tikrai, kaip pasakyta Tojanos Račiūnaitės, tai *dvasios archeologija*, kasinėjama prigimtinės kultūros dvasia (tą yra daręs ir Marcelijus Martinaitis), ji praturtinama kuriančios dvasios profesionalumu – ir žvilgsniu, ir jautriomis, darbščiomis rankomis, tarsi žinančiomis, ką daryti, mokančiomis „dirbti savo darbus“.

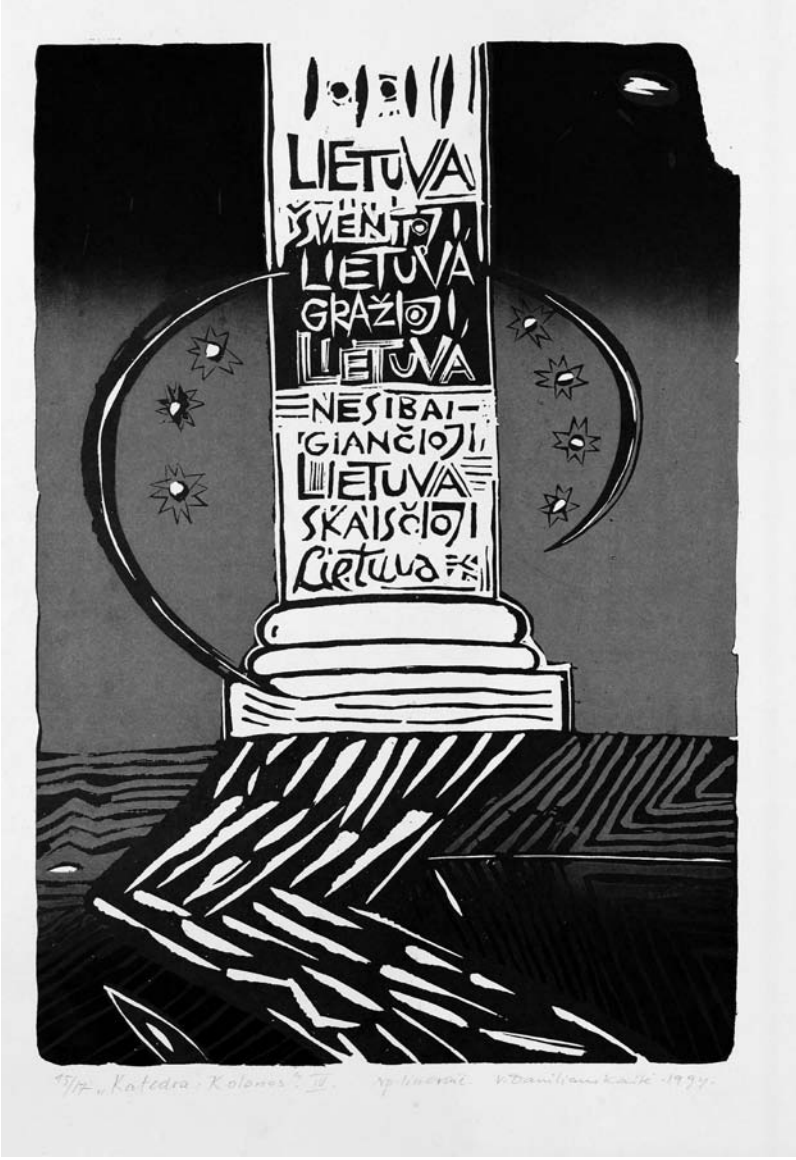

Viktorija Daniliauskaitė. Katedra. Kolonos IV. 1994.
Spalvotas linoraižinys, 425 x 290
Ramūno Virkučio reprodukcijos.

“To work your work”

Viktorija DAUJOTYTĖ

The creative journey and artistic world view of graphic artist Viktorija Daniliauskaitė is overviewed. At the end of the 1980s, Viktorija Daniliauskaitė’s graphics had a clear spirit of resistance. The integrity of artistic world view is given to the work through sensitivity to indigenous culture, connections between religious and mythical symbols. Materialisation of the old world view or its visual actualisation – this is the archaeology of the soup, enriched by the professionalism of the creative spirit.

Oi did lado ir analogai

Anatolijus ŽURAVLIOVAS

Anatolijus Žuravliovas (Анатолий Федорович Журавлев) – vienas ryškiausių šiuolaikinių Rusijos mitologų-kalbininkų, išleidęs bent tris stambias šios srities knygas: „Naminiai gyvuliai rytų slavų tikėjimuose ir magijoje“ (Домашний скот в поверьях и магии восточных славян: Этнографические и этнолингвистические очерки. Москва, 1994.), „Kalba ir mitas: lingvistinis komentaras A. Afanasjevo veikalui ‘Slavų poetinės pažiūros į gamtą’“ (Язык и миф: Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу». Москва, 2005) ir visai neseniai – „Prasmių evoliucija“ (Эволюция смыслов. Москва, 2016). Pastarojoje knygoje esama straipsnio, skirto rusų dainų priedainiams Ой дид-ладо, *lietuviškai būtų* Oi did lado, *o podraug nagrinėjamas ir mitinio personažo, vardu Lado, klausimas. Kadangi šis personažas ne mažiau aktualus ir lietuvių mitologijai, tai pateikiame skaitytojui šio A. Žuravliovo straipsnio vertimą į lietuvių kalbą.*

Kalbėdamas apie rytų slavų dievus ir įvertindamas jų (ir jų vardų) patikimumą, priklausymą neginčijamam rytų slavų panteonui, Vladimiras Toporovas pažymi: „Tarp slavų mitinių vardų esama ir tokių, kurie mena neabejotinus kitų tradicijų dieviškuosius personažus, nors slavų mitologijos sistemoje jie nėra dievai. Tokiais atvejais kyla klausimas, ar ši situacija paaiškinama tuo, kad nagrinėjamasis personažas tarp slavų patyrė degradaciją, susijusią su ‘deteizacija’, ar atvirkščiai – jis nespėjo įgyti dievybės rango ir, vadinasi, fiksuoja tiktai ‘priešdieviškąjį’ lygmenį“ (Топоров 1996: 163).

Viena iš dingsčių, gal net pagrindinė, išskirti *Lado* kaip ypatingos pagonių dievybės vardą (Michailui Čulkovui, Aleksandrui Afanasjevui ir kitiems), be abejonės, buvo gausūs, nors prasmės (o kitąsyk ir sintaksės) požiūriu nelabai skaidrūs rytų slavų dainų refrenai, tiek nekalendorinių – „lyrinių“, „vaikų“ (pagal adresatą) ir t. t., – tiek ir kalendorinių-apeiginių dainų (Kalėdų ciklo, Užgavėnių, Velykų, Kupolių, Petrinių ir kt.). Tarp jų ir tas, kuris iškeltas šio straipsnio antraštėn. Šaknies *Лад-* vardo rytų slavų dievus (*Лад*, *Ладо*, *Лада*) esant prasimanytus, kabinetinės prigimties, kaip gerai žinoma, įrodinėjo Aleksandras Potebnia (Потебня 1883–1887).

A. Afanasjevo veikale „Poetinės slavų pažiūros į gamtą“ (*Поэтические воззрения славян на природу*) slavų Lado ir Lada vaisingumo dievų teisėmis pagal funkcijas prilyginami skandinavų Frėjui ir Frėjai, romėnų Liberui ir Liberai. Tačiau tuo Afanasjevas nepasitenkina ir bando aptikti sąlyčio taškų tarp Lado ir griausmasvaidžio Peruno: „Dainų priedainiuose Ladas pramintas seneliu (*дед*), o taip paprastai vadintas Perunas…: *ой Дид-Ладо*“ (Афанасьев ПВСП I: 439).

Fonetinio komplekso *(-)did(i)-*, aptinkamo tokiuose junginiuose kaip *did lado*, *didi lado*, aiškinimas reiškiant ‘senelį’ (slavų **dědъ*), kaip siūlė A. Afanasjevas, neatrodo visai vykęs.[1]

Tiesa, senus Olego Trubačiovo svarstymus, esą junginyje **dědъ lada* dėmuo „*dědъ* – tai vyresnio giminaičio pavadinimas, o *lada* – jo vardinis apibrėžimas“ (Трубачев 1959: 101; pastarąjį autorius laiko ide. **al-dho-s* ‘suaugęs, brandus’ paradigmine forma), tarsi patvirtintų tokie slavų dainų (paprastai kalendorinių) refrenai kaip *Ах и ляле, ладо мое*; *Ах и лелё, ладо мое* (СРНГ XVI: 236, 343), su sąlyga, jeigu šių junginių pirmuosius dėmenis suprasime reiškiant ‘(bet kokį) vyresnio amžiaus giminaitį’ – plg. *лёля* (СРНГ XVI: 346); **lel'a* (ЭССЯ XIV: 103, 104) ir kt., žr. toliau.

1. Jis, pavyzdžiui, buvo gretinamas netgi su „indų *didhi* ‘šviesa’, ‘grožis’“ (Сумцов 1996: 45). Žinoma, neliko nutylėta ir jo galima tapatybė su lie. *didis* (Potkański 1924; cituotas Gieysztor 1982: 146).

Vis dėlto – pirma – O. Trubačiovas paskui atsisakė savo ankstesnės žodžio **lada* etimologijos ir pasirinko sprendimą, pagal kurį etimologiškai tapati vyriškosios giminės lytis *ladъ* laikoma dūriniu iš parodomojo įvardžio ide. **ol-* (sl. **olni*, ru. *лоню* ‘pernai’, lo. *uls* ‘anapus’, *ultra* ‘daugiau, toliau’, *olim* ‘kitąsyk, kitados, kadaise’, sen. lo. *ollus* ‘anas, tas’) ir ide. **dhē-* ‘dėti’ redukuotojo pavidalo **-dh-* (žr. ЭССЯ 14: 11). Antra – dainų refrenai *леле*, *ляле*, *(ай-)люли* ir pan. veikiausiai yra šūksnio *аллилуйя!* ‘aleliuja!’ (per graikų kalbą atėjusio iš senovės hebrajų *hallelū jah!* ‘šlovinkite Viešpatį!’) liaudiškos modifikacijos, prasiskverbusios į sakytinę liaudies kultūrą iš bažnytinio ritualo (žr. Толстой 1995: 100–102; Виноградова 1982: 110–112). Ieškant šios versijos patvirtinimo, atsižvelgtinas ukrainiečių dainų refrenas *гелело-гелело* (Чебанюк 1987: 23). Kirtis šiame žodyje šaltinio nenurodytas, tačiau rimas (*Жеб зиму одмелó…*) verčia manyti, kad kirčiuotas yra paskutinis skiemuo – *гелелó*, o tai tik sutvirtina argumentus kildinimo iš *аллилýйя!* naudai (kad ir per kur šis būtų patekęs: plg. le. *halleluja*, lo. *(h)allelūia(h)*, vok. *Hallelujah*).

Atitinkami fonetiniai, sintaksiniai, tikėtina – ir pragmatiniai bei kitokie šūksnio *(оў) дид-ладо* bei kitų, į jį panašių, požymiai verčia manyti esant iš esmės įmanomą ir jų atitinkamą kilmę. Nors vėlesni jų atspindžiai yra itin supainioti – plg. bulgarų lietui prišaukti skirtų dainų refreno priebalsinį karkasą, sutampantį su rytų slavų, skiriantis vokalizmui: *Оў додоле!*; pažymėtini ir bulg. dial. *дóда* ‘vyresnioji sesuo’, kreipinys į vyresnio amžiaus moterį *дóдо* (žr. БЕР I: 406). Todėl išaiškinti šių šūksnių pirminį šaltinį yra ganėtinai keblu[2].

Kompleksų **did(i)-* ir **lel(e)-* jungtį aptinkame ir abejotinos lenkų deivės *Dzydzilelya* varde – XV a. krokuvietis metraštininkas Jonas Dlugošas ją tapatino su romėnų Venera. Abejotinas čia ne pats deivės vardas, išlikęs kalendorinėje tautosakoje, o tai, kad blankus ir, matyt, palyginti vėlyvas folklorinis personažas iškeltas į senos pagoniškos dievybės rangą. Fonetiškai artimas ir deivės vardas *Didila* Jozefo Jungmano (Jungmann) „Čekų–vokiečių kalbų žodyne“, jo paimtas iš Jano Kolaro (Ján Kollár) raštų ir kvalifikuotas kaip „būtent čekų, o ne kaip nors kitaip pažymėtos kilmės“ (Стемковская 1993: 44, 45, 49).

Šiaip ar taip, siūlant etimologijas tokiems, su desemantizuotais šūksniais susijusiems, mitiniams vardams, būtina pagrečiui atsižvelgti į atitinkamą neslavų medžiagą, kuri yra gana gausi ir, svarbiausia, ne pernelyg įvairi.

Pradžiai plg. graikų pjūties arba vynuogių rinkimo metu dainuotos dainos refreną *αἴ Λίνε!* ‘o, Linai!’, kuris „ilgainiui v i r t o pačios d a i n o s pavadinimu ir joje minimo v e i k ė j o v a r d u“ (Веселовский 1989: 166). Pati daina taip ir vadinama – *αἰλίνος*. Linas, kurio kilmę iš dainos teksto fragmento konstatuoja Aleksandras Veselovskis, – tai apverktino likimo graikų mitologijos personažas, Apolono ir Argo karalaitės sūnus, kurio likimas ir tapo priežastimi atsirasti daugybei jo vardą mininčių gedulingų dainų (apie jį žr. МНМ II: 55–56). Toliau dar gražiau: „Freizeris daro prielaidą, nors ir nepateikia pavyzdžių, esą Linas – tai neteisingai suprastas finikiečių *ai lanu* ‘apraudokite mus’“ (Грейвс 1992: 427). Panašiai aiškinamas Jakcho (Bakcho orgiastinė apraiška) vardas *῎Ιακχος* ir jo kilmė – iš misterijų šūksnio *῎Ιακχ', ὦ ῎Ιακχε* (plg. *ἰά* ‘garsas, balsas, šūksnis’).

Plačiai pagarsėjusį tokios mitinių pseudopersonažų kilmės pavyzdį sudaro latvių *Līgo*, paskelbtas „džiaugsmo dievybe“. Iš tikrųjų šis kabinetinis mitonimas yra ne kas kita, kaip kupolinės dainos refrenas, tapęs vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimu (Šmits 1926: 66–68). Gramatiškai šūksnis *līgo* yra veiksmažodžio *līgot(ies)* ‘linguoti ką (linguoti pačiam)’ liepiamoji nuosaka (Šmits 1926: 89, 91). Kaip dievybė Lyguo pradeda rodytis tik XVIII a. pabaigos–XIX a. pradžios latvių raštijoje. Latvių veiksmažodis *līgot* semantiškai palygintinas su slavų **lelějati* ‘supti, sūpuoti, liūliuoti vaiką’, kuris savo ruožtu yra artimas **lel(e)-* tipo refrenams.

Savo ruožtu adygų dainų priedainis *ou rededе* (*uereddede*), sudarytas tiesiog iš aliteruojančių sąskambių (Климов 1967: 300; Шагиров 1973: 368–371) ir, vadinasi, asemantiškas, atgaline data gali būti – ir kai kurių tyrinėtojų netgi yra – suvokiamas kaip adygų didvyrio Rededės pašlovinimas (šis tapatinamas su metraščiuose minimu adygų protėvių kasogų kunigaikščiu, žuvusiu dvikovoje su „tmutarakanės“ kunigaikščiu Mstislavu Vladimirovičiumi: *… и вынзе ножь [и] зарѣза Редедю* „ir smeigė peilį [ir] papjovė Rededę“ Laurentijaus metraštyje, taip pat užuomina „Sakmėje apie Igorio žygį“ *… храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожскыми* „… narsiajam Mstislavui, kuris papjovė Rededę priešais kasogų pulkus“). Tačiau palikime Rededę nuošalyje[3].

2. Apie tokio tipo deetimologizuotų fragmentų reintegraciją pastoviuose ritualiniuose tekstuose žr. Иванов, Топоров 1965: 54.

3. Jo vardo etimologijos ieškoma tiurkų dūrinyje *är* „vyras“ + *dädä* „senelis, tėvas“, jis lyginamas su vengrų pavarde *Erdödi* (žr. O. Trubačiovo pastabas: Фасмер III: 458).

Be adygų, Kaukaze panašūs priedainiai girdėti gruzinų (*warada*, *warajda*), abchazų bei abazinų (*urada*, *uraida*), osetinų (*uraida*, *varaida*, *wærædjdæ*), balkarų (*oraida*) dainose (Шагиров 1973: 370; Абаев ИЭСОЯ IV: 90). Analogiškas priedainis *u-rededi-da-rededia* fiksuojamas Altajaus tautelių dainose (Марков 1899: 345, 346). Nikolajus Trubeckojus adygų vestuvinių dainų priedainius *ueredede*, *uorede* ir pan. gretina su rusų vestuviniais refrenais *уредеди*, *уряди*, *ойряди*, *ой-редиди* ir altajiečių *ойрыд*, o jų bendru šaltiniu nustato esant kaip tik šiaurės Kaukazo apeiginius tekstus (Трубецкой 1911: 233–237), nepernelyg griežtai prieštaraudamas A. Markovui, spėjusiam, esą rusai galėję šį refreną išgirsti Ivano Rūsčiojo vestuvėse su čerkesų kunigaikštyte Marija Temriukovna, kuriose dalyvavo daug čerkesų svečių (pats Trubeckojus manė adygų priedainį paplitus per kazokus, nors atitinkamų kazokų dainų tekstų nepateikė). Kaip būdingą paralelę antikiniam Linui, aptartam Veselovskio, reikia paminėti šio priedainio sąsają su ‘dainą’ reiškiančiais žodžiais (kabardinų *wäräd*, ubychų *wärädä*, abazinų *warad*). Nagrinėdamas santykį tarp kabardinų žodžio *ŷэрэд* (*wäräd*) ‘daina’ ir refreno *ŷэрэдэ* (taip pat *ŷэредэ*), Aminas Šagyrovas neigia galimybę antrąjį kildinti iš pirmojo: „Reikia konstatuoti priešingą priklausomybę: *ŷэрэд* (*ŷэред*) ‘daina’ atsirado iš refreno“ (Шагиров 1977 II: 92). Aptardamas galimas priedainio kilmės versijas Vasilijus Abajevas skeptiškai pažymi: „Priedainio etimologija neaiški. Abejotina, ar tokius priedainius išvis dera etimologizuoti“ (Абаев ИЭСОЯ IV: 90). Šagirovo išvadą priedainį esant „jaustukinio pobūdžio dariniu“, matyt, reikia suprasti kaip pritarimą.

Negali nepatraukti dėmesio tai, kad mus čia dominantys refrenai fonetiškai remiasi sklandžiųjų priebalsių – pirmiausia *l(’)*, rečiau *r(’)* – aidėjimu, kaip ukrainiečių kalendorinių dainų priedainis *Льон, льон, льон*, primenantis tiek graikų šūksnį *αἴ Λίνε!*, tiek rusų *Ляля ли…*, *Ой ли, ли да да…*, *Доли-лёли-лёли-лё…*, *Лало́й-лало́й…*, *Лалье-лальё…*, *Да лё, лё, лелё…*, *Лелем-ю…*, *Ле́лим мой, ле́лим!…*, *Ой ли лелёшеньки…*, *Диво ули ляду…*, *То та люли…*, *Ох, люба, люба, люба…*, *Ре́ле, ре́ле, ре́ле…*, *О-редиди…*, *Ой, ради-ради…* ir pan. (žr. СРНГ XVI: 252, 343; Бернштам 1986: 87, 88). Čia ir marių *aida-ra-ara-ra* (pagal šventinės dainos melodiją), ir čiuvašų priedainiško pobūdžio šūksnis *ai-jar-ra-ara-ra-ra-ra*, ir kirgizų moterų atliekamos vestuvinės dainos priedainis *jar-jar-jar*, kalboje vartojamas reikšme ‘vestuvinė daina’ (Гордеев I: 127), ir Mesopotamijos pjūties dainų priedainis *alala* / *alalu* drauge su huritų dievybės vardu ^{D}*Alala* (Нерознак 1978: 150). O tai vėlgi tiksli Lino paralelė, nors autorius, priešingai nei A. Veselovskis ir P. Krečmeris, čia linkęs įžvelgti ne perprasmintą šūksnį, o atvirkščiai – priedainyje minimą dievybės vardą. Iš jų sudaromi metakalbos (metafolkloriniai, „liaudies menotyrininkų“) terminai atitinkamai dainavimo manierai, atitinkamam dainų žanrui ir jų atlikėjams įvardyti: *лалыкать*, *лелёкать*, *лелюкать*, *лялёкать*, daina *лелёшная*, kalėdautoja(s) *лалыльщик,-ица*, *лалынщик,-ица* ir pan. (СРНГ XVI: 252, 343, 345; 17: 245, 246, 273; žr. Бернштам 1986), lietuvių *lalauninkas*, latvių *līgot* ‘dainuoti kupolines dainas’ ir t. t.

Sklandžiųjų priebalsių artikuliacija užkrečiama: žaidimų ir kalendorinėje poezijoje žodžiai bei jų lytys, savaime visai ne garsažodžiai, tyčia parenkami taip (jei veiksmažodžiai, tai paprastai būtojo laiko, daugiausia moteriškosios giminės arba daugiskaitos, arba liepiamosios nuosakos), kad jų kartojimas fonetiškai itin priartėja prie nagrinėjamų asemantiškų priedainių: *Ой там наши* ***орали, орали*** *– ой, Лели, Ладо, –* ***орали, орали!*** „Oi ten mūsiškiai rėkavo, rėkavo – oi, Leli, Lado, – rėkavo, rėkavo!“; *Мы* ***пололи, пололи*** *ленок* „Mes ravėjom, ravėjom linelius“; *Де ти, дівчино, бувала, / Як дуброва* ***палала, палала****?* „Kur, mergužėle, buvai, / Kai giraitė liepsnojo?“; *По подарку* ***дарили****, / По подарку* ***дарили****, / Дарили, дарили, / Дарили, дарили* „Po dovaną dovanojo, / Po dovaną dovanojo, / Dovanojo, dovanojo, / Dovanojo, dovanojo“; *Ты* ***ори, ори, ори****, мещанский сын* „Tu ark, ark, ark, miesčionio sūnau“; *Ой,* ***рано-рано*** *солнышко всходэ* „Oi anksti anksti saulelė teka“. Toliau dainoje šis žodžių junginys, beje, praranda laiko reikšmę ir iš tikrųjų virsta refreniška atbalsiu: *А хай нашу кудельку медведь прядеть, / Ай,* ***рано, рано****, медведь прядеть. / А мы бы, девочки, да людей глядеть, / Ай,* ***рано, рано****, да людей глядеть* „Tegu mūsų kuodelį meška verpia, / Oi anksti anksti, meška verpia. / O mes, mergužėlės, – žmonių žiūrėti, / Oi anksti anksti, žmonių žiūrėti“. Ir pats laiko prieveiksmis *рано* ‘anksti’ čia, matyt, bus antrinis – semantizuotas asemantiškas garsažodis, artimas vartojamam vestuvinės dainos iš Padonės priedainyje: *Хмель молод!* ***Урано́****!* ***Урано́****!* ***Урано́*** *мое!* „Apiny jaunasai! Urano! Urano! Urano mano!“ (СРНГ XLVII: 318).

Su takiu, plaukiančiu sklandžiųjų priebalsių skambesiu ryškiai kontrastuoja pasikartojantys sprogstamieji (dažniau už kitus – skardus kietasis *d* ar minkštasis *d’*), sukeliantys stabčiojimo, kliuvimo įspūdį. Kartojimas sustiprina ir sklandųjį priebalsį, tuo galima įsitikinti, pavyzdžiui, iš aliteracijų, aptinkamų „Sakmėje apie Igo-

rio žygį“: ***Възлелѣй**… мою **ладу** къ мнѣ…* „Išauklėk… mano mylimąją man…“, kurios savo skambesiu įkyriai primena priedainį *леле ладо*. Žaidimo garsų deriniu *l(')…d* esama ir paskesniame „Sakmės…“ fragmente su lygiagrečiomis ir sinonimiškomis, sintaksės požiūriu, etimologinėmis figūromis: *Уже намъ своих милых **лад**ъ ни мысл**и**ю смысл**и**ти, ни **д**умою с**д**умати, ни очима съгл**яд**ати* „Jau mums savo mielų mylimųjų nei mintyte sumintyti, nei manyte sumanyti, nei akimis sužvelgti“ (nepaisant ne mažiau pastebimų šiame fragmente *т* pasikartojimų). Gali būti, kad šūksnis *ладо*, kaip asemantiško refreno *леле ладо* dėmuo, perprasmintas (per anagramą paslėptas?) glūdi ir dainos tekste: *Ой лелю, молод**а**я, о Лелю! …на красном бл**юд**е, о Лелю! При **д**обрых **люд**ях, о Лелю!* (Терещенко 1848 V: 17).

Štai ukrainiečių tarminės šaknies *lad-* pavadinimai, susiję su vestuvinėmis dainomis (jų sąvadą žr. ЕСУМ III: 180): *ладо́вні пісні* ‘ladavimo dainos’, *ладувати* ‘laduoti’, *ла́дкати* ‘ladauti’, *ла́дканка* ‘ladautinė’, *ладка́льниця* ‘ladautoja’. Kartais sprogstamojo priebalsio pasikartojimai valdo visą refreną: *дидáй-дидáй, диди-диди-дудай* (Onegos apylinkų dainose). Palyginimui – teritoriškai tolimas (Penzos apylinkių) „liaudies menotyrininkų“ terminas *дидúкать* ‘šokti ratelį, dainuojant dainą su priedainiu *ой дидú, ой ладó*’ (СРНГ VIII: 53). O už rytų slavų ribų – bulgarų dial. **дидюкам* ‘groti dūdele’, ‘švilpauti’, susijęs su skoliniu iš turkų *düdük* ‘dūdelė’ (БЕР I: 406, 467), tačiau keliantis asociacijas ir su nagrinėjamuoju slavų komplesu **did-*.

Kitas dalykas, nuolat aptinkamas mėginant išaiškinti tokių šūksnių ištakas, – nereta jų kitakalbė kilmė: rusų *ай-люли!*, *леле-леле!*, ukrainiečių *гелело!* – graikiška; graikų *αἴ Λίνε!* – finikietiška; altajiečių *ойрыд*, rusų *ойреди* – iš šiaurės Kaukazo (adygų?). Darybos bei semantikos neskaidrumas kaip tik ir skatina juos atitinkamai perprasminti. Robertas Greivsas (Robert Graves – Грейвс 1992: 31), paminėjęs graikų stūgavimus Atėnės garbei *ὀλολυ, ὀλολυ* (iš jų – graikų veiksmažodinis vedinys *ὀλολύζω* ‘kaukti, staugti, klykti’, ‘džiūgauti’, etimologiškai tikriausiai tapatus lotyniškajam *ululo* ‘kaukti, staugti, klykti, šauktis aimanomis, raudomis’), remiasi Herodotu, spėjusiu juos esant kilusius iš Libijos („Istorija“ IV.189): „Man atrodo, kad ir moterų raudojimas šventyklose čia bus pirmiausia atsiradęs, nes libės yra nuostabios raudotojos“ (Herodotas 1988: 266). Kalbėdamas apie maginio folkloro ištakas, Eleazaras Meletinskis pažymi, kad „archajiškoje, t. y. sinkretinėje, mitopoetinėje stadijoje“ neretai „dainose pavartojami genties kaimynės žodžiai, skambantys kaip nesuprantamas veblenimas“ (Мелетинский 1994: 88).

Tokios paralelės daro gana pateisinamą kitakalbio šaltinio paiešką ir rytų slavų dainų refrenams *(ой) дид(и)-ладо!*

Dėl to derėtų atidžiai įsiklausyti į Norberto Vėliaus mintis apie lietuvių sutartinių (darbo, šeimos, vestuvinių, karinių ir kt.) refrenus. Po mirties paskelbtas jo straipsnis „Apie priedainio *lado* lietuvių sutartinėse semantiką“ (Велюс 2000), remiantis publikacijos rengėjo įžangoje pateiktais duomenimis, autoriaus buvo pateiktas „ne kaip užbaigtas darbas, o kaip medžiaga, raginanti šią temą tyrinėti baltų–slavų sąsajų plotmėje“ (Велюс 2000: 189, išnaša). Iš tikrųjų, lietuvių priedainiai labai panašūs į rytų slavų (plg. lie. *Lado, lado, lado didis mūsų dieve!* ir ru. Penzos apylinkų *ой дидu, ой ладо*), kitąsyk tokie panašūs, kad atrodo kone kaip vertimas: plg. lie. *Lado, lado ir mano lado* Stryjkovskio kronikoje greta ru. Oriolo apylinkių *Ах и лелё, ладо мое*, abiem atvejais reikiamoje vietoje net įterpiant semantiškai susilpnintą jungtuką / dalelytę ‘ir’. Vis dėlto „transliavimo“ kryptis lieka neaiški, juolab kad rusų šio pobūdžio tekstai sutinkami itin toli nuo Lietuvos ir net nuo ankstesnės plačios baltų gyventos teritorijos. Pietų slavų analogijos mažiau panašios į lietuvių refrenus, bet tai ir suprantama. Išaiškintų tekstinių sankirtų stoką ir lingvogeografinės informacijos, kuri, mūsų nuomone, galėtų padėti atskleisti įtakos vektorius, ribotumą turėtų atsverti kryptingi tyrimai. Įsitraukęs į Lado vaizdinio mitinių ištakų paieškas N. Vėlius nesiėmė lietuvių dainų medžiagos lyginti su rytų slavų ir net neiškėlė tokios problemos, galimas daiktas, tikėdamasis jos imtis vėliau. Tačiau, kaip minėjau, darbui nebuvo lemta tapti užbaigtam.

Šiaip ar taip, aišku, kad *ой дид-ладо* tipo refrenų kilmės tyrimai, kuriuose neatsižvelgiama į baltiškąsias paraleles, neturi perspektyvų.

O pradžioje cituotas A. Afanasjevo teiginys, esą Perunas paprastai vadintas „seneliu“, deja, nepagrįstas pavyzdžiais. Vis dėlto galima pateikti nagrinėtiesiems refrenams artimų folkloro tekstų, kuriuose šauksminiankai *Ладо* ‘Lado’ ir *Перуне* ‘Perune’ eina pagrečiui su griaustinio dievą lydinčiu šauksmininku *отче* ‘tėve’. Antai: *Гей, Ладо, гей! А ты, Перуне, Отче над Ладом, гей ты, Перуне…* „Ei, Lado, ei! O tu, Perune, Lado tėve, ei tu, Perune…“ (Дей 1963: 379). Sutrūkinėjusi šaukiamoji sintaksė, pabrėžtinai jaustukinis jos pobūdis, skurdus kontekstas ir kitos aplinkybės verčia pripažinti smarkią semantinę eroziją. Teksto prasminis nepa-

kankamumas neleidžia nustatyti užtikrinto giminystės santykio tarp Peruno ir Lado, juolab kad pastarasis – kaip pagoniška slavų dievybė – kuo toliau, tuo labiau ima atrodyti tesąs pernelyg audringos kabinetinės vaizduotės vaisius.

SANTRUMPOS:

Gieysztor 1982 = Aleksander Gieysztor. *Mitologia Słowian*. Warszawa, 1982.

Herodotas 1988 = Herodotas. *Istorija*. Iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius. Vilnius: Mintis, 1988.

Potkański 1924 = Karol Potkański. Wiadomości Długosza o polskiej mitilogii — święto wiosenne Stado. Iš: Karol Potkański. *Pisma pośmiertne*, II. Kraków, 1924.

Šmits 1926 = Pēters Šmits. *Latviešu mitoloģija*. Rīgā, 1926.

Абаев ИЭСОЯ IV = Василий Иванович Абаев. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, IV. Ленинград, 1989.

Афанасьев ПВСП I = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, I. Москва, 1994 (фототипическое воспроизведение издания 1865 г.).

БЕР I = *Български етимологичен речник*, I. София, 1971.

Бернштам 1986 = Татьяна Александровна Бернштам. Свадебный плач в обрядовой культуре восточных славян (XIX–начало XX в.). Iš: *Русский Север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики*. Ленинград, 1986.

Велюс 2000 = Норбертас Велюс. О семантике припева *lado* в литовских сутартинес. Iš: *Балто-славянские исследования 1998–1999* (XIV). Москва, 2000.

Веселовский 1989 = Александр Николаевич Веселовский. Три главы из исторической поэтики. Iš: Александр Николаевич Веселовский. *Историческая поэтика*. Москва, 1989.

Виноградова 1982 = Людмила Николаевна Виноградова. *Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования*. Москва, 1982.

Гордеев I = Федор Иванович Гордеев. *Этимологический словарь марийского языка*, I. Йошкар-Ола, 1979.

Грейвс 1992 = Роберт Грейвс. *Мифы Древней Греции*. Москва, 1992.

Дей 1963 = *Ігри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року*. Упоряд. О. І. Дей. Київ, 1963.

ЕСУМ = *Етимологічний словник української мови*, I–. Київ, 1982–.

Иванов, Топоров 1965 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период)*. Москва, 1965.

Климов 1967 = Георгий Андреевич Климов. Абхазско-адыгские этимологии I (исконный фонд). Iš: *Этимология 1965*. Москва, 1967.

Марков 1899 = Андрей Марков. Заметка о припеве *у-рededи-да-рededя*. Iš: *Этнографическое обозрение*, 1899, Nr.1–2.

Мелетинский 1994 = Елеазар Мойсеевич Мелетинский. Поэтическое слово в архаике. Iš: *Историко-этнографические исследования по фольклору: Сборник статей памяти Сергея Александровича Токарева*. Москва, 1994.

МНМ II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*, II. Москва, 1982.

Нерознак 1978 = Владимир Петрович Нерознак. *Палеобалканские языки*. Москва, 1978.

Потебня 1883–1887 = Александр Афанасьевич Потебня. *Объяснения малорусских и сродных народных песен*, I–II. Варшава, 1883–1887.

СРНГ = *Словарь русских народных говоров*, I–. Ленинград–Санкт-Петербург, 1965–.

Стемковская 1993 = Ю. Е. Стемковская. Лексика Яна Коллара в «Чешско-немецком словаре» Й. Юнгмана. Iš: *Ян Коллар – поэт, патриот, гуманист: к 200-летию со дня рождения*. Москва, 1993.

Сумцов 1996 = Николай Федорович Сумцов. О свадебных обрядах, преимущественно русских. Iš: Николай Федорович Сумцов. *Символика славянских обрядов: Избранные труды*. Москва, 1996.

Терещенко 1848 = Александр Васильевич Терещенко. *Быт русского народа*, I–VII. Санкт-Петербург, 1848.

Толстой 1995 = Никита Ильич Толстой. Аллилуйя. Iš: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, I. Москва, 1995.

Топоров 1996 = Владимир Николаевич Топоров. Боги древних славян. Iš: *Очерки истории культуры славян*. Москва, 1996.

Трубачев 1959 = Олег Николаевич Трубачев. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва, 1959.

Трубецкой 1911 = Николай Сергеевич Трубецкой. Редедя на Кавказе. Iš: *Этнографическое обозрение*, 1911, Nr. 1–2.

Фасмер = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Москва, 1964–1973.

Чебанюк 1987 = *Календарно-обрядові пісні*. Упоряд. О. Ю. Чебанюк. Київ, 1987.

Шагиров 1973 = Амин Кабцуевич Шагиров. Этимологический разбор кабардинской песенной фразы уэрейдэ рейдэ оу (или у-э-э) редэдэ махуэ. Iš: *Этимология 1971*. Москва, 1973.

Шагиров 1977 II = Амин Кабцуевич Шагиров. *Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков*, II: П–I. Москва, 1977.

ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, I–. Москва, 1974–.

Versta iš: Анатолий Федорович Журавлев. *Эволюции смыслов*. Москва, Издательский дом ЯСК, 2016, p. 337–343.

Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

Oi did lado and analogues

Anatolīĭ ZHURAVLEV

This is a translation of modern Russian linguist and mythologist Anatolīĭ Zhyravlev's article about the Russian folk song refrain "*Oi did lado*". The article deals in more detail with the issue of the mythical Slavic deity Lado. In truth, it isn't entirely clear whether, on the one hand, it is a Slavic deity (as it is known also in Lithuania) and, on the other hand, whether such a deity even existed at all, that maybe it is a creature of "office mythology". Through a broad range of tradition parallels, the article examines in more detail the relation of the sung folklore's refrain to other language parts, including metonymy.

Grigo bitės po Grįžulo (Grigo) Ratais

Vilniaus universiteto fizikos profesorių emeritą, Lietuvos mokslų akademijos tikrąjį narį Joną GRIGĄ iš Kabelių kalbina Juozas ŠORYS

Prašyčiau trumpai apibūdinti Kabelių ir Musteikos apylinkes nuo seniausiųjų laikų iš jų geologinės, kraštovaizdžio ir istorinės raidos perspektyvos.

Mano gimtasis Marcinkonių ir Kabelių apylinkių kraštas ilgai buvo tarsi Dievo užmirštas. Musteikos kaimas, kurio vienoje iš sodybų (seniau priklausiusioje Miškiniams, Vilčinskams, dabar – vilniečiams Stepuliams) šiuo metu kalbamės, glaudžiasi prie vietinių vadinamos Gudo šalies, arba Gudo girios, o jos dalis yra Čepkelių raistas. Kažkada šiose vietose tyvuliavo jūra, vėliau ji palaipsniui pasitraukė, užžėlė, į jos dugną nusileido daugybė įvairiausių augalų ir susidarė apie penkių šešių metrų storio durpynai. Pavyzdžiui, važiuodami vieškeliu nuo Kabelių link Musteikos matome plytinčius nusausintus laukus, bet dar palyginti visai neseniai ten buvo durpėtos pievos, o dar anksčiau ten buvo pelkynas, priaugęs medžių ir krūmokšnių, kurį sovietmečiu numelioravo. Šiose apylinkėse vykusios Vilniaus universiteto geografų ir geologų ekspedicijos parodė, kad ne taip seniai čia irgi tyvuliavo vandenys. Mano gimtoji sodyba Kabeliuose, vadinamojoje Užuraistėje (nes žvelgiant iš šiaurės rytų ir buvo už šio raisto), stovi ant jų kranto už beveik šimto metrų. Bet tai jau tolimi laikai. Vėliau tose vietose buvo žemyninės kopos, pušynai, kuriuose seniai gyveno žmonės. Į Ašašninkus, kurie yra visai netoli Kabelių ir atsiremia į sieną su Baltarusija, regis, Vytautas ar Jogaila buvo atsiuntę savo tarną iššvalgyti girias ir nustatyti, kiek jos galėtų būti tinkamos visavertei karališkai medžioklei. Ir po to kelis šimtmečius šiose giriose medžiojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai ir lenkų ponai. Turbūt paskutinis šiais miškais domėjosi ir juose dar mokydamasis Varšuvos universitete tetervinus, kurtinius, kitus paukščius ir žvėris medžiojo Tadas Ivanauskas, kurio gimtinė Lebiodka (dabar Varanavo r., Baltarusija) buvo maždaug apie keturiasdešimt kilometrų nutolusi nuo Musteikos. Ir iš tiesų – buvodamas (vėliau ir dažniau lankydamasis) šiuose gražiuose miškuose ir susidūręs su tik lietuviškai kalbančiais kaimiečiais arba miškiniais, jis, galima sakyti, „atsivertė“ į lietuvybę, ėmė mokytis kalbėti lietuviškai. Beje, apsistodavo pas Averkas, mūsų giminaičius. Vienoje iš savo knygų T. Ivanauskas vėliau stebėjosi, kad tada nė vienas iš musteikiškių nemokėjo lenkiškai, o jis nemokėjo lietuviškai... Kai jis su žmona, lenkiškai kalbėjusia mokytoja, 1918 m. sumanė Musteikoje įsteigti mokyklą, tai iš tėvų namų Lebiodkos dvarelyje arklio traukiamu vežimu važiavo visą dieną. Neaišku, koks buvo tas pasiryžėlių švietėjų mokytojavimas nemokant kalbos, bet faktas reikšmingas – vietinio gyventojo Jono Miškinio namų antrame gale buvo įsteigta pirmoji lietuviška Musteikos mokykla.

Sakėte, kad buvote užsukęs į vadinamąjį Averkų galą (tokie istoriniai Musteikos „mikrorajonai“). Trumpai prisiminkime Musteikos Averkų giminę, juolab kad ir pats su ja esate susijęs.

Taigi, XIX a. pirmoje pusėje (tiksliai dabar negaliu pasakyti, mano tėvas tai gerai žinojo) iš Ukrainos persekiojama čia atvažiavo gana turtinga šeima, kurių pavardė buvo Overko. Tėvas su keturiais sūnumis. Pasakojama, kad jie buvo labai darbštūs. Tada anoje Musteikos pusėje buvo visai nedaug žmonių, tad jie įsigijo gana daug žemės. Ir iš jų, kaip dzūkai sako, išsivystė krūmas – visa giminė. Vėliau jie tapo Averkomis ir pasklido po mūsų kraštą; dabar galima sutikti nemaža žmonių tokia pavarde. Jau atvažiavę jie buvo gana išsilavinę – mokėjo daugybę dalykų, kurių vietiniai žmonės nemokėjo. O tada žmonės vertėsi senaisiais verslais, bitininkyste (drevininkyste), medžiokle, žvejyba, žemdirbyste...

Kelių kartų protėvius žinote ir galite apytiksliai įvardyti bei pristatyti?

Genealoginio giminės medžio taip ir nesusidariau, kadangi seniau visos žinios buvo Marcinkonių bažnyčios, įsteigtos 1770 m., knygose. Kabelių kaimas

Jono Grigo bobutė Juzė (1887–1948), senelis Jonas (1877–1966) su dukra Ona (J. Grigo mama) ir sūnumi. 1913 m.

istoriniuose šaltiniuose paminėtas 1637 m., o bažnyčia jame buvo įkurta tik 1904 m., tad duomenų iš senesnių laikų buvo sunku gauti, matyt, užsiimant paieškomis tektų kreiptis į Gardino archyvus (seniau buvo Gardino gubernija ir kiti administraciniai dariniai, per Musteikos kaimą ėjo Vilniaus ir Gardino gubernijų skiriamoji riba). Gal tam ir laiko gailėjau, bet iki šiol nebuvau rimtai užsiėmęs. Savo giminaičius žinau tik nuo 1864 m., nuo savo senelių iš tėvo (Alesė Averkaitė-Grigienė (1870–1942) ir Jonas Grigas (1864–1936)) ir motinos (Juzė Miškinytė-Valentukevičienė (1887–1948) ir Jonas Valentukevičius (1877–1966)) pusės. Tik tėvai pasakojo apie savo tėvus. Jie gyveno Kabeliuose, buvo seni kabeliškiai. Tad man žinomos tos giminės žymės nuo XIX a. vidurio. Daug apie giminės raidą pasakojo ir tėvas, ir motina. Vieną senelį atsimenu, o kito ne – mirė, kai buvau dar negimęs. Bet kaimas tada gyveno visapusišką gyvenimą: žmonės sėjo rugius, linus, sodino bulves, audė visus drabužius, iš kanapių vijo virves... Dar atsimenu, kaip per kaimą vaikščiojo virvininkai, kurie užeidavo į namus ir siūlydavo žmonėms nuvyti virvių. Visiems jų reikėjo – kokią savaitę pasėdėdavo ir nuvydavo, kokių tik jų reikėdavo ir paprašydavo. Ir tėvas, ir senelis pasakojo, kad taip tęsėsi daug metų. Dar senelė pasakojo, kad būdama dar visai vaikas, su mama ir kitomis kaimo moterimis rovė grikius laukuose, kur dabar miškai užsodinti. Ji pasakojo, kaip šlubuodama link jų atėjo meška. Moterys išsigando, nežinojo, ką daryti, o meška priėjo ir parodė leteną, kurioje buvo didelė rakštis. Moterys iš pradžių meškos bijojo, bet ji ištiesusi leteną rodė, ir jos tą rakštį ištraukė. Meška miškan nuėjo. Po kurio laiko ji vėl atėjo ir ant beržo žievės atnešė korį medaus. Kas žino, gal pasakojimas kiek ir pagražintas, bet meškų anais laikais išties buvo. Kaip žinia, paskutinę mešką šiuose miškuose nušovė musteikiškis Miškinis 1876 m., apie tai rašė ir T. Ivanauskas. Be kitų darbų, mano seneliai Ašašninkų (Grūdos) ežere ir iš jo ištekančioje Grūdos upėje žvejojo žuvis, buvo medžiotojai. Manau, kad jie Lietuvoje apie XIX a. vidurį gyveno panašų gyvenimą, kaip ir kai kurios archajinės Afrikos rinkėjų gentys.

Jie gyveno taip, kaip diktavo gamtinė aplinka ir išgyvenimo būtinybė...

Miškuose buvo pilna žvėrių, ežere ir upėse – gausybė žuvų. Grūda buvo gili ir labai žuvinga. Namuose tebeturiu po stogu pakištus tėvo žeberklus. Jie nuolat būdavo valtyje; kai tėvas plaukiodamas ežere su degančiu deglu pamatydavo ant dugno gulintį lydį, jį nusmeigdavo žeberklu. Kaskart po žvejybos parsinešdavo po pusmaišį šviežių didelių žuvų. Tai dar vyko mano vaikystės metais, o anksčiau, pasakodavo, ir žymiai daugiau žuvies buvo. Kiek reikėdavo, tiek pasigaudavo, bet ne daugiau, pertekliaus nekaupdavo, nes žinodavo, kad visada galės pasigauti, žmonėms tai buvo įprasta, niekas nebadavo. Viską užsiaugindavo patys. Žinoma, dirbdavo nuo aušros iki sutemų, nes viską reikėdavo pasidaryti savo jėgomis. Ir įrankius, ir vežimus, ir roges, ir kubilus... Ir viską išsiauginti, ir pasigaminti maisto, ir pasisiūti drabužius, patalynę. Dirbo žmonės labai daug.

Ar buvo pasidalinti ir kokie buvo vyriškieji ir moteriškieji ūkio darbai?

Taip, jie buvo gana griežtai paskirstyti. Kadangi šio krašto žemės visiškai nederlingos, mano vaikystės laikais Marcinkonių kaime buvęs pustomas smėlis, aplink buvo miškais neapaugusių smėlio kopų, net sunku dabar suvokti, kaip tokioje žemėje žmonės sugebėdavo išauginti rugius (tiesa, kviečių nesėdavo), lubinus (juos apardavo ir taip patręšdavo žemę, tada sodindavo bulves), grikius. Ant stalo grikių netrūkdavo, gausiau nei kitų grūdinių kultūrų būdavo grikių kruopų

košės, grikinės „babkos“, ją valgydavo daugelis žmonių kartų – ne tik tėvai, bet ir seneliai, proseneliai. Nors ir nederlingoje žemėje, bet išsiaugindavo tokius grūdus, kokių reikėdavo.

Dar pasakojot, kaip seniau netoli jūsų sodybos dideliuose laukų plotuose buvo auginami grikiai, bet vėliau tie plotai kažkodėl buvo apsodinti mišku.

Tų laukų buvo tūkstančiai hektarų – žvelgiant nuo mūsų sodybos nesimatydavo horizonto. Nors juose buvo daug visokių akmenų, titnagų, bet žmonės vis tiek arė arkliais, sėjo javus, sodino bulves, bet daugiausia augino grikių, kadangi jie gana neblogai užaugdavo, nors ir ne tokie dideli, kokių gal norėdavosi, bet duodavo normalų, gana maistingą derlių. Grikius nuraudavo, pjautuvais nupjaudavo pėdų galus, surišdavo, sustatydavo gubeles ir išdžiovindavo. Kai grikiai žydėdavo, tai bitėms būdavo nektaro medui nešti... Prinešdavo tada jo gausybę, visi turėdavo, išskyrus, aišku, tinginius. Tėvas turėdavo iki trisdešimties ir daugiau avilių bičių, žodžiu, medaus užtekdavo ir sau, ir kitiems. O rudenimis į tuos laukus prieš išlėkdamos suskrisdavo gervės – dabar retai kur jas Dzūkijoje pamatysi. Jos rinkdavosi palesti ant žemės nubyrėjusių grikių grūdelių. Toks tada buvo kraštovaizdis.

O tie Jūsų tėvo aviliai buvo dreviniai?

Iš pradžių buvo tik dreviniai aviliai. O mano senelis Gudo šalyje turėjo keliasdešimt drevių. Drevė buvo daroma iš apipuvusios, storos pušies. Joje iš pradžių su kaltu iškaldavo, o po to peikena išdroždavo drevę (jie buvo apie metro aukščio ir apie pusmetrio diametro), o bitės pačios ten atskrisdavo ir apsigyvendavo, tada spiečių negaudydavo. Visiškai sveikame medyje drevių nedarydavo, ieškodavo papuvusių.

Regis, T. Ivanauskas yra rašęs, kad rengiant drevę pirmiausia nupjaudavo pušies viršūnę, kad ji daugiau neaugtų, kad storėtų ir tvirtėtų kamienas ir šakos, net stogelį ant nupjautos vietos kai kurie senieji bitininkai uždėdavo.

Kai jau medis būdavo ganėtinai storas, nupjovus viršūnę jis iš tikrųjų neaugdavo aukštyn, bet vis storėdavo. Ir storėjo jis gana sparčiai. O Kabelių, Ašašninkų, Musteikos, Marcinkonių žmonės Gudo šalies miškuose turėjo daugybę tokių drevių. Ir kiekvienas žinodavo, kurios yra jo drevės. Taip tęsėsi iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Sakyčiau, kad tada tarp žmonių vyravo beveik nedrumsčiama santarvė, kone idilė, apie konfliktus niekas nebuvo girdėjęs. Drevinė bartininkystė šiame krašte buvo plačiai paplitusi, ir niekas netrukdė tuo

Jono Grigo būsima mama Ona (dešinėje) su seserimi. 1922 m.

užsiimti, nebent meškos. Jos medžiu užlipdavo aukštai į drevę, dangtį, arba, kaip vietiniai sako, plautą, atkrapštydavo ir letenomis išgriebdavo korius su medumi. Kol meškų bastydavosi po girias, tol jos buvo vienintelės medaus plėšikės. Ir senelis, ir tėvas pasakojo, kaip žmonės buvo sugalvoję nuo jų apsiginti. Virš drevės angos, virš plauto, pakabindavo sunkų pagalį – meškoms tai trukdė drevėse šeimininkauti, o bitėms – ne. Kai meškai pagalys prie galvos trukdydavo darbuotis, tai jį letenomis bandydavo nustumti, stumdavo vis stipriau ir juo vis smarkiau gaudavo per šonus ar galvą, kol meškai taip trenkdavo, kad netekusi pusiausvyros nukrisdavo po medžiu. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, tai vokiečiai, tai rusai po miškus malėsi... Padaugėjo visokių vietiniams nematytų žmonių, ir jie ėmėsi tas dreves plėšti, ėmė nepaisyti pasidalijimų... Neapsikentę žmonės tada savas dreves nusipjovė ir parsivežė namo. Taip padarė ir mano senelis, paskui jos liko mano tėvui, todėl pirmieji jo aviliai ir buvo dreviniai. Keliuose dar gyvena bitės mano gimtojoje sodyboje Kabeliuose, kur

Tėvas Pranas Grigas (1903–1989) ir mama Ona Grigienė (1905–1997) su dukromis Vlada ir Rože (stovi). 1934 m.

įprastai leidžiu vasaras. Tik gal apie 1938 m. tėvas nusipirko dirbtinių varšavinių avilių (kokiuose penkiuose dar gyvena bitės). Likusius drevinius avilius benzopjūklu sovietmečiu supjausčiau. Bitininkavimas, žinoma, nebuvo kaimiečių pragyvenimo šaltinis, bet gyvenimas buvo saldesnis...

Šiuose miškuose aplinkui būdavo didžiuliai viržynai. Tėvo laikais ir kai aš buvau mažas, ganydami karves po mišką vaikščiojome su vyžomis. Jau būdamas Vilniaus universiteto studentas į tas pievas Gudo šalyje su kitais eidavau šienauti su vyžomis, o ne su auliniais batais, nes batus prisemdavome vandens, o vyžų ne. Tie žmonės, kurie buvo šiek tiek didesni tinginiai, vyžas pynė iš karklų žievės, o mano tėvas jas pynė iš jaunų, tvirtų ir ilgaamžių liepų karnų. Nupintos iš karklų, jos greit sutrūkinėdavo. Su vyžomis ir vaikai, ir suaugusieji vaikščiodavo ir žiemą. Aš į mokyklą iki ketvirtos klasės su jomis ėjau. Mano vyžos buvo liepinės, kaip ponaitis vaikščiojau, o kai kurie kaimynai dėvėjo karklines vyžas – jų karnos sutrūkinėdavo, ir kartais jie parbėgdavo namo tik su autais apvyniotomis kojomis. Daugiausia vyžas, ypač prie darbų, nešiojo su autais, bet juos irgi reikia mokėti gerai apvynioti; kartais numegzdavo ir vilnones kojines. Autus darydavosi iš drobės, kuri gerai sugerdavo prakaitą, buvo ekologiška ir sveika, tik žiemą naudodavo vilnonius autus.

Be to, vokiečiai nuo Marcinkonių iki Pogarendos kaimo per šimtmečius stovėjusius gūdžius miškus nutiesė siauruką geležinkelį brandžiai medienai išvežti. Dabar jį jau išardė, tėvas netgi buvo parsivežęs bėgių, kurių prisireikė ūkyje.

Turbūt kai kuriems bitininkams tas užsiėmimas neš-davo ir nemažą pelną?

Negirdėjau, kad mano senelių ir tėvų jaunystės laikais kas nors būtų pirkęs medų. Visi, kas norėjo, savo reikmėms turėdavo savų bičių ir medaus, o kaimynams tiesiog padalindavo. Bet jau vokiečių okupacijos metais ir sovietmečiu medų pardavinėdavo, veždavo į Druskininkų, Merkinės turgus, nes būdavo sunku gauti kokį nors pinigą. Beje, seniau žydai medaus pirkdavo, nes jie supirkinėdavo obuolius, vištas, autus ir kitką, jų daug gyveno Marcinkonyse, Merkinėje, po kelias šeimas gyveno ir Kabeliuose bei Ašašninkuose, pardavinėjo silkes ir kitas prekes. Žydai turėdavo kromelius, iš Pariečės ir Gardino veždavosi prekes, kokių reikėdavo žmonėms, ypač metalines. Žemės jie nedirbdavo, nes jos neturėjo. Nepaisant visų kalbų apie lietuvių ir žydų santykius, apie lietuvius žydšaudžius, vis dėlto iš savo tėvų ir senelių nesu girdėjęs, kad kas nors būtų žydams ką nors blogo padaręs. Kartu žaisdavo vaikai, jaunimas kartu lankė šokius, tiesa, kartais žydams padarydavo išdaigų ir juokelių, bet jos nebūdavo piktavališkos. Pavyzdžiui, gyveno žydų šeima Sara su Joske Kabeliuose. Kartą jaunimas kopėčiomis palipo prie kamino ir jį uždengė stiklu. Ryte Sara su Joske užkūrę pečių pamatė, kad dūmai neina, nors dangus matyti... Arba kaimo bernai po šokių į pirtį įvedė žydo arklį. Ryte žydas negali jo išvesti, nes pirties durelės mažytės. Išvedė arklį atsiklaupusį ant kelių. Arba ant žydų tvarto stogo užtempė vežimą. Tie veiksmai nebuvo piktybiški, paskui patys bernai padėdavo nuimti stiklą ar vežimą. Galima sakyti, kad iki vokiečių atėjimo lietuviai su žydais gyveno gana draugiškai. Juk Marcinkonyse ir Merkinėje gyveno daugybė žydų, ir neiškildavo į viešumą, kad kas būtų susibarę ar rimčiau susipykę. Tuo klausimu panašios buvo lietuvių ir žydų nuostatos, todėl nesu girdėjęs, kad būtų kilę konfliktų. Ir dabar, sulaukus garbaus amžiaus, kelia nuostabą tai, kaip suirus tvarkai, karų metu nustojus galioti įstatymams, į paviršių išlenda

pačios bjauriausios žmonių ydos, kaip drastiškai žmonės pasikeičia, sužvėrėja.

Juk lietuviai, ir ne tik lietuviai, žydus šaudė... Vieni kitus šaudė. Kas iššaudė apie 20 tūkstančių partizanų, kurių buvo pilni miškai? Stribai juk buvo daugiausia lietuviai. Ir trėmė ne vien rusai. Kai buvo likviduota Lietuvos valstybė, lietuviams teko paklusti okupantams – pirma vokiečiams, paskui rusams. Privalėjo daryti tai, ką okupantai įsakydavo – taip pasireikšdavo pragaištingosios ydos. Man nesuprantama tik tai, kad patys žydai apie jų žudynes tuo metu, kai Lietuvos nebuvo, tylėjo ir prisiminė tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę.

Kai kurie, išėję į mišką, suvedinėjo sąskaitas su kaimynais.

Taip, suvedinėjo, šiose apylinkėse tokių buvo daug. Mano pirmąjį mokytoją, kai pradėjau lankyti mokyklą, po mėnesio nušovė partizanai. Už ką? Tarsi už ryšius su valdžia. Atsiuntė kitą mokytoją Poškutę, bet po kelių savaičių ją ištrėmė į Sibirą tarsi už ryšius su partizanais. Nė vienas iš mokytojų nebuvo niekuo kaltas, niekam nieko blogo padaręs, jie nukentėjo už nieką. Pirmasis mokytojas Večkys buvo iš Šklėrių – doras, garbingas kaimo žmogus. Buvo nužudyta ir daugiau kaimo žmonių.

Jonas Grigas su seserimis Vlada (kairėje) ir Rože.
Apie 1948–1950 m.

Mano tėvas po karo apie pusmetį gyveno tvarte, ten buvo pasidaręs kambarį. Kai mama nešdavo ėsti kiaulėms, kibire nunešdavo ir jam. Jis slapstėsi nuo partizanų. Paskui jie suprato, kad jis niekuo nekaltas, tada jau slapstėsi nuo rusų, kad neištremtų. Dažnai naktimis miške nakvodavom. Toks buvo mano vaikystės ir jaunystės laikas. Jaunystė buvo apvogta. Vokiečių okupacinis laikas praėjo santykinai ramiai, nes gyvenome gana dideliame užkampyje, bet žandarų būrys Kabeliuose gyveno. Jie ateidavo ir pasakydavo, kada atiduoti kiaulę, kada karvę, nuolat rinko prievoles, bet jie elgėsi civilizuotai, kitaip, nei vėliau rusai. Mūsų kaimynų (dabar sodyba negyvenama) tvoros buvo šiek tiek apirusios, o arklys – liesas, tai žandarai rėkdavo: „Kaip čia gyvenat, arklį geriau šerkit, kokios jūsų tvoros, pasitaisykit tvoras!“ O kieno arkliai buvo geri, sodyba graži, tuos pagirdavo. Kai vokiečiai išbėgo, atėjo rusai. Kabeliuose buvo vienintelis žmogus Bronius Grigas, kuris nemokėjo nei skaityti, nei rašyti. Naujoji valdžia nutarė, kad jis bus tinkamiausias apylinkės pirmininkas. Jis turėjo septynis vaikus ir gyveno trobelėje su mažu langeliu, panašioje į pirtelę. Tuos, kurių gyvuliai ar tvoros buvo geresni, tuos paskelbė buožėmis ir išvežė į Sibirą, nors niekam nebuvo nusikaltę, jie tiesiog buvo tvarkingesni ūkininkai.

Dar grįžkime prie Jūsų senelių – turbūt puikiai atsimenate, kur ir kokia buvo jų pirkia Kabeliuose?

Dabar kaimas išsiplėtęs, o seniau jis buvo gana kompaktiškas – abu seneliai gyveno maždaug kaimo viduryje. O išsiplėtė kaimas po žemės reformos, kuri vyko panašiu metu, kaip ir Lietuvoje, nors šis kraštas lenkų ir buvo okupuotas. Žemes žmonėms išskirstė į rėžius maždaug 1933–1934 m., ir žmonės persikėlė gyventi prie savos žemės. Vieni žmonės gavo valaką, kiti – pusę, kiti – ketvirtį įvairios kokybės žemės. Valakas šiose vietose buvo maždaug šimtas dvidešimt hektarų. Kadangi žemė buvo nederlinga, todėl ir hektarų daug, į ją įėjo ir pievos, ir miškas. Prieš išsikeliant į vienkiemius, vieni seneliai gyveno netoli dabartinės parduotuvės, o kiti – truputį toliau. Po žemės reformos jie iš kaimo vidurio išsikėlė į vienkiemį ten, kur mano tėvai įsikūrė sodybą. Kitas mano senelis Jonas turėjo valaką, jis patraukė į vakarų pusę, link geležinkelio, link Margionių. Jie gerai gyveno, su broliais buvo išvažiavęs į Ameriką, dirbo anglies kasyklose netoli Bostono, du broliai ten liko, o jauniausiam pasakė važiuoti namo į Lietuvą ir prižiūrėt senus tėvus, kitaip sakant, mano prosenelius. Jau Amerikoje senelis Jonas buvo vedęs

Zoologijos pamoka Kabelių mokykloje. Pirmas iš kairės – Jonas Grigas. 1949 m.

lietuvaitę ir grįžo čia ne tik su ja, bet ir su vienų metų Onyte ant rankų. Ta Nešvilio mieste gimusi Onytė tapo mano mama. Grįžęs senelis dar nusipirko žemės ir viso labo turėjo valaką. Buvo geri, darbštūs ūkininkai, visko turėjo, taip pat ir bičių. Kito senelio vaikams, tarp jų ir mano tėvui, teko tik ketvirtis valako. Šis senelis su senele gyveno kartu su mano tėvais, senelis greit mirė, aš šiek tiek atsimenu tik senelę, bet man mažam būnant ir ji pasimirė.

Jūsų vienkiemis yra Kabeliuose, bet paklausę žmonių sužinome, kad jis yra Užuraistėje.

Taip vadino todėl, kad vienoje kelio pusėje buvo raistas, nors nelabai didelis, bet gilus, klampus, tad Užuraistė – visa, kas už jo. Į raistą buvo galima įeiti su vyžomis, jei nebijojai išsimaudyti, taip pat rinkti uogas. Buvo daug vandens ir kupstų, kurie nuo spanguolių buvo raudoni. O už jo buvo dešimt sodybų. Dabar jas nuo kaimo centro skiria puskilometrio miškas, nes po karo iš ten penki vyrai – šeimų galvos – išėjo į mišką, tai jų sodybas stribai nugriovė ir dabar viskas yra užžėlę mišku. Aplinkui raistų ir spanguolių (ypač apie Musteiką) buvo daugybė, uogų niekam netrūkdavo, jos buvo po langais, ten pat, beveik ranka pasiekiamos. Ir dabar grybai, mėlynės, bruknės ir kitos uogos auga už mano tvoros. Be to, raiste buvo ir daug gyvačių, jau nekalbant apie žalčius. Uogaujant ar ganant karves reikėdavo tinkamai apsirengti ir apsiauti kojas vien todėl, kad jos neįkąstų. Tiesą sakant, niekada nėra įkirtusios.

Kaip apsisaugodavote?

Žinoma, stengiausi, kad jos neįkirstų, nes daug vaikščiodavau po mišką, ganydavau karves, tai beveik kasdien gyvatę matydavau. Atsimenu, kartą su kaimynų berniuku sėdėjom ant kupsto miške, o jis sako: „Žiūrėk, žiūrėk, tu sėdi ant gyvatės!“ O ji gulėjo, galvą iškišusi tarp kojų, ir šildėsi... Kad pašokau... Daug tokių nutikimų buvo, bet gyvatė nėra įkirtusi. Ji kerta tada, kai ją užmini. Šiaip sau ji nekerta. Atsimenu, kartą ganydamas karves prie didelio bruknėmis aplipusio krūmo rinkdamas uogas pastebėjau, kad ant krūmo spirale susisukusi guli ir gyvatė... Marga, ta tikroji... Angis. Kadangi turėjau lazdą, tai ir trinktelėjau jai. Nuostabą visada sukelia tai, ko nesupranti – tada ta gyvatė dar labiau susisuko į spiralę ir atsisukdama atliko nuostabų salto, skrisdama oru vos nepasiekė mano burnos ir nučiuožė krūtine, nors buvau pasitraukęs už poros metrų. Labai gudri – taikė man ne kur nors į koją ar ranką, bet pašoko taip aukštai, kad įkirstų man į burną. Bet jei jos neužmini, jei jos nemuši, tai gyvatė nepuola. Žmonės nuo seno mokėjo su jomis sugyventi. Atsimenu, gyvatės atšliaužda vo į bulvių laukus, bet niekada niekam neįkirsdavo. Jei reikėdavo, žmonės paprastai jas iš laukų išvarydavo, kartais, jei kitaip nebeišeidavo, užmušdavo ar visai neliesdavo.

Kada jau atskirdavote žalčius nuo gyvačių?

Kur žaltys, o kur gyvatė, žinojo jau mažiukai vaikai. Žalčių niekas nebijojo, jie ateidavo į sodybas. Dabar mano tėviškės svirne gal jau kokius penkerius metus gyvena žaltys, gaudo peles, aš nieko blogo jam nedarau. Matau, kaip saulėtą dieną jis iššliuožia pasišildyti. O mano pusseserės sodyboje gretimame Darželių kaime žaltys net į dušą šiemet įšliaužė. Žalčių ir dabar miškuose išliko, o gyvatės beveik išnyko.

Aną kartą susitikę dar diskutavome, ar senovės laikais žmonės kaimuose žalčius lakindavo pienu?

Mano tėvai žalčių pienu nelakino. Jie nemėgo, kad po mūsų namus šliaužiotų žalčiai. Tėvas sakydavo, kad per *blogavieščius* (kovo 25 d.) negalima eiti į mišką parsinešti nei šakų, nei šluotų, nes tada į namus atšliaužia žalčiai. Nežinau, ar tai tiesa, ar ne, bet pastebėdavom, kad kai kuriuos kaimynus žalčiai užplūsta tada, kai jie tą dieną iš miško ko nors parsiveža ar parsineša. Tada žalčių neįmanoma atsikratyti. Lenda į tvartus, į svirnus, net į kambarius, į palovius įšliaužia. Mums taip nėra nutikę, gal todėl, kad tėvas tą dieną tiesiog neidavo į mišką... Ir seneliai tai žinojo, o ar tiesa, ar ne, kas ten žino.

Esu matęs, kaip pavasarį žalčiai išlenda iš dar pašalusios žemės. Jie tada susirenka į dideles krūvas tuoktuvėms, jų ten būna susiviję dešimtys ar daugiau. Man atrodo, kad tas jų susirinkimo laikas ir būdavo apie tą laiką ankstyvą pavasarį, kai geriau ir neiti į mišką. Ne kartą esu matęs tokius sukibusius, susipynusius žalčių guotus. Tai lyg dideli žalčių kamuoliai. Anksčiau tokių būdavo ir angių guotų.

Kuo įsimintini Jūsų vaikystės ganymai? Ir apskritai kokių darbų išmokote iš tėvų ir senelių? Kaip perėmėt sukauptą ūkinę patirtį?

Visų darbų mokiausi iš tėvo – tiesiog buvau įpratęs visur eiti įkandin jo. Pjauna kažką pjūklu – ir aš pjaunu, kirviu kažką kapoja – ir aš kapoju (esu persikirtęs pirštą, ir dabar jis dvilypis), jis važiuodavo šienauti, ir aš, kai jau šiek tiek sutvirtėjo rankos, kartu važiuoju, man pritaikytą dalgį padarė. Iš pradžių man buvo tiesiog įdomu, pavyzdžiui, žiūrėdavau, kaip jis daro kubilus ir bandydavau prisidėti. Todėl ir dabar daug ką galiu pats pasidaryti, tik prasmė tai daryti dingo, nelabai kam ir reikia. Ko reikėjo, esu namie pasidaręs. Iš tėvo išmokau bitininkauti, jis eidavo prie drevinių avilių, ir aš iš paskos... Kai buvau trejų ar ketverių metų, bitės taip sukandžiojo galvą, kai lindau prie tėvo (jis buvo užsidengęs sieteliu, o aš be nieko), tai kol atbėgau į pirkią, kritau be sąmonės; mama sakė, kad keletą dienų gulėjau neatgaudamas sąmonės. Dabar man gali įgelti kokios dešimt bičių ir manęs nepaveikia. Tiesiog turėjau įvairių patirčių, pavyzdžiui, mane išmokė jodinėti arkliu, tiesa, irgi šiek tiek anksčiau, nei reikėjo. Aišku, kad tai daryti mokiausi be balno. Kojas stipriai prispausdavau prie arklio šonų, rankomis į karčius įsikibdavau... Man buvo kokie aštuoneri metai, kai tėvas laikė kumelę ir kumeliuką. Tas kumeliukas jau buvo gerokai paaugęs, bet dar nieko su juo nedarė, nekinkė. Tėvas mane ant jo užsodino, nors niekas ant jo dar nebuvo užlipęs. Ir atidarė vartus. Tas kaip šoko lėkti – išsilaikiau gal kokius penkiasdešimt metrų, o paskui kad trenkė mane į senas pušų šaknis... Vėl apie savaitę be sąmonės gulėjau. Vėliau ir daugiau panašių nuotykių esu turėjęs. Paskui, žinoma, išmokau arti, sėti ir kitų žemės darbų. Sunkiausius darbus aš padėdavau tėvui nudirbti.

Būdamas profesoriumi ir dirbdamas Prancūzijos Meco universitete, kartu su ten mane pakvietusiu profesoriumi, kuris su žmona ir dviem dukterimis priklausė jodinėjimo klubui, dalyvavau jų šventėje. Sakė, kad bus rengiamos šokinėjimo per kliūtis su žirgais varžybos, miesto „grietinėlės“ akivaizdoje reikės įveikti dešimt barjerų. Pakvietė ir mane. Pirmasis ant žirgo parodyti, kokia tvarka reikia šokinėti per kliūtis, sėdo klubo savininkas. Žirgas prie kliūties staigiai sustojo, jojiką numetė ir išmušė dantis... Tada jojo gera žirgininkė vietinė chirurgė, bet žirgas vėl staiga sustojo ir nukritusi ant žemės moteris susilaužė ranką. Paskui kiti žirginio sporto mėgėjai šokinėjo. Profesorius mestelėjo – gal ir tu nori pabandyti? Sakau – norėčiau, bet prieš tai turiu kelias minutes su žirgu pajodinėti, pažiūrėti, kaip jis pasiduoda valdomas, kaip reaguoja į vadžias bėgdamas ir šokdamas per kliūtis. Svarbu suprasti, kaip arklys reaguoja į jojiko judesius. Tai padariau ir klubo varžybose užėmiau antrąją vietą. Sako – tai tu irgi, matyt, kokiam klubui priklausai? Ne, sakau, iki šiol nebuvau sėdėjęs ant balno. Tai kaip tu jodinėjai? Be balno, sakau. Esu išmokęs jodinėti be balno, su balnu jodinėti paprasčiau.

Jau būdamas Vilniaus universiteto dėstytojas, vis tiek atvažiuodavote padirbėti? Ką dirbdavote?

Vienais metais tėvui skaudėjo koja, mama taip pat sirguliavo, o tada visi laikė karves. Iš pradžių po karo žmonės turėdavo po tris ar keturias karves, vėliau, valdžiai draudžiant laikyti karves, žmonės vis mažino jų skaičių, kol paliko po vieną. Visi susitardavo ir ganydavo iš eilės. Kai ateidavo mūsų eilė, aš parvažiuodavau namo ir tą dieną ganydavau. Visiems buvo gana linksma, kad docentas kaime gano karves. Tekdavo pasiderinti, kad ganymas netrukdytų skaityti paskaitas.

Jonas Grigas su mama Ona. 1958 m.

O kaip ganydavote? Dar ir kai vaikas būdavote?

Po karo, 1945–1946 m., mano seserys jau buvo panos, aš dar buvau mažiukas, o ganyti kam nors reikėjo. Tėvas nuvažiavo į netolimą Baltarusijos miestelį Berštus (Biersty) ir parsivežė piemenį. Ganiau kartu su tuo piemeniu – ne tiek dėl reikalo, o daugiau dėl to, kad man buvo įdomu vaikščioti po mišką. Kartą ganydami užsikūrėme laužą ir pasitaikė taip, kad tai padarėme tiesiai ant partizanų bunkerio. Tais laikais visur buvo pilna ginklų ir šaudmenų, prie Margionių buvo sprogęs didelis vokiečių ginklų ešelonas, aplinkui buvo paskleista daugybė karinės amunicijos. Kas ką norėjo, tas tą ir parsinešė. Visi piemenys turėjo pilnas kišenes šovinių, tad ir mes jų pribėrėme į laužą. Ir, aišku, laužas pradėjo šaudyti. Tai išgąsdino partizanus, ir jie iššokę iš bunkerio pradėjo aplinkui pleškinti... Galvojo, kad stribai užpuolė. Kai pamatė, kad tų šaudynių kaltininkai – piemenys, jie tėvo pareikalavo baltarusį piemenį tą pačią naktį kuo greičiau išvežti, jei norėjo, kad jis liktų gyvas... O karvės man liko. O juk buvau visiškas vaikas, dabar ir be karvių tokio amžiaus pyplio į mišką tėvai neleistų. Reikėjo po miškus, po balas (kitur nebuvo kur – užsėti laukai, šienaujamos pievos paimtos kolchozo) ganyti kelias karves ir keliolika avių. O tada miškuose buvo daug vilkų. Jie miškuose susirasdavo net žmogienos. Miškai tada buvo sužvėrėję žmonėmis. Ganant karves kartais rasdavau prie medžio sėdintį žmogų, tiksliau, atremtą į medį nušautą pabėgėlį, kokių daug tada bastėsi po apylinkes.

Iš kur jie buvo atsiradę?

Kai mūsų žmones tremdavo į Sibirą, tais pačiais traukiniais iš Rusijos gilumos atveždavo daugybę išbadėjusių žmonių. Jie vaikščiodavo po kaimus, prašydami duonos, bulvių. Ateidavo ir pas mus, visada juos pasodindavome už stalo, mama įpildavo puodynę kopūstų, įdėdavo gerą gabalą lašinių, pečiuje iškeptų bulvių. Iki šiol negaliu pamiršti, kaip jie valgydavo... Žiauru žiūrėti į išbadėjusį žmogų, kai jis ryja kaip vilkas. Nebejaučia nei skonio, nei soties. Kadangi partizanų šeimos buvo ištremtos, tai jiems kildavo akivaizdžių sugretinimų, kad, va, mūsiškius išvežė, o į jų vietą rusai atvežė savus... Turbūt ir partizanai, ir kiti juos nušaudavo, ir kitaip jie žūdavo – nebūdavo parašyta, kas nušovė. Vilkai juos draskydavo ir grauždavo, jie nebijodavo ne tik vaikų, bet ir suaugusių žmonių. Važiuodavom su tėvu, o vilkas stovi ant kelio ir nesitraukia, nebijojo jie žmonių. Tai tėvas ir kiti kaimynai vežime su savim vežiodavosi šakes, išlipdavo ir nuvydavo vilką. Tai tęsėsi keletą metų po karo, kol galiausiai miške neliko negyvų žmonių. Tada beveik dingo ir vilkai. Bet aš tuo metu turėjau miške ganyti karves. O vilkai nieko nebijodavo – duodi lazda per kuprą, tik atsigręžia, išsišiepia ir daro savo.

Ką daro?

Pavyzdžiui, griebia avį, tu pribėgęs jam tvoji lazda, nori atimti avį, o jis grobio nepaleidžia, tik gąsdindamas šiepiasi ir nešasi avį. Kartais pakėlęs galvą, o kartais užsimetęs ant nugaros. Netoli mūsų namų tekėjo upelis Grūda, gal kokio penketo metrų pločio, tai su avimi ant nugaros jis ją lengvai peršokdavo. Tai buvo kasdieninė kova su vilkais, panašiai, kaip dabar su šunimis. Vilkai prie bandos ateidavo ir po vieną, ir po du, per rujas kartais jų prisirinkdavo pulkai. Kartais alkanas vilkas pasikasdavo ir po tvartu, išsitempdavo avį. Ir po mūsų, ir po kaimynų tvartais buvo pasikasę. Pasikasa, išpjauna avis ir išsitempia kelias. Buvo čia tikra vilkija. O dabar jų labai retai pasimato. Kartais žiemą pavyksta atpažinti pėdsakus. Prieš keletą metų einant miško keliu priešais prabėgo du vilkai. Bet niekada nei iš tėvų, nei iš senelių nesu girdėjęs, kad kur nors vilkai būtų užpuolę ar sudraskę žmogų. Galima sakyti, kad vilkas pagarbiai žiūri į žmogų.

Ko jie bijo?

Vilkai užuodžia paraką, jie bijo ginklų. Turi tokį tarsi instinktyvų pojūtį. Taip pat jie bijo ugnies. Kai buvau jau moksleivis, tada jodavome į arklių naktigones. Žinoma, tada užsikurdavome laužą, nes aplink slampinėdavo vilkai, kartais kokį jaunesnį kumeliuką sudraskydavo.

Dar miškuose būdavo daug briedžių, retai kas juos medžiodavo. Nesu girdėjęs, kad žmonės specialiai eitų miškan medžioti briedžių, gal todėl, kad patys turėdavo daug didelių ir mažesnių naminių gyvulių. Briedžiais pasirūpindavo ,,sanitarai“ vilkai. O elniai, mano stebėjimais, paplito vėliau. Dar visada daug būdavo stirnų, lapių, voverių, begalės kiškių.

Kokias uogas vietiniai laikydavo vertingiausiomis?

Senais laikais žmonės uogaudavo tik sau. Prisirinkdavo statinę spanguolių (spalgenų), jas ypatingai vertindavo, vadindavo gera uoga. Prisirinkdavo kažkiek mėlynių, bruknių, bet uogienių daug iš jų nevirė. Priraugdavo grybų statinę. Pardavinėti grybus pradėjo tik po karo. Anksčiau tėvas pakinkydavo arklį, vežime paklodavo paklodę, nuvažiuodavo į mišką ir su mama bei mano seserimis baravykų prisirinkdavo ir parvežđavo kaip malkų. Rinko tik baravykus, jokių kitokių grybų neėmė. Rudenį dar priraugdavo žaliuokių, kopūstų, burokų, morkų. Toks buvo natūralus maistas. Dabar kartais net pavydas ima, koks jis buvo švarus ir naudingas.

Ar darydavo vietiniai alų, varydavo naminę degtinę – samanę?

Ne, ir nedarydavo, ir negerdavo. Tėvas pasakojo, kai jis buvo jaunas, susirinkę kaimo bernai pasistatydavo *četvertuką* (0,25 l buteliuką), kurio kokiems penkiems ar šešiems vyrams užtekdavo visam vakarui. Daug kalbėdavo, juokaudavo. Degtinės varymas prasidėjo štai kaip. Papasakosiu savo tėvo pavyzdžiu. Kai vaikščiojo stribai, medžiodavo partizanus, tai ateidavo kas kelintą dieną ir sakydavo: ,,Nešk medaus ir degtinės.“ Mama atnešdavo puodynę medaus, o degtinės nebuvo. Tai tėvą suimdavo už apykaklės ir daužydavo per veidą sakydami rusiškai: ,,Ką, tau tarybų valdžia nepatinka?“ Nežinojau, ką tai reiškia, bet kažkaip suprasdavau, kad *советская власть* yra labai susijusi su degtine. Nes tėvą mušdavo dažnai. Kartą tėvas pasakė, kad taip toliau gyventi negalima, reikia mokytis varyti samagoną. Pasidarė degtinės varymo statines, gavo vamzdelių, pasidarė šaldytuvą ir pasakė, kad mokysis varyti degtinę. Ją raugdavo iš pačių geriausių rugių miltų, matydavau, kaip raugdavo raugą, arba brogą. Kildavo sunkumų gauti mielių, bet kažkaip gaudavo. Degtinę varyti reikėdavo važiuoti į mišką naktį, nes jeigu stribai pagaus varant, tai iškart uždarys į kalėjimą. Oficialiai buvo varoma propaganda, kad tai griežtai draudžiama. Technologija buvo gana sudėtinga, nes reikia karštu vandeniu kaitinti vadinamąjį raugą taip, kad jo temperatūra būtų apie 70–77 laipsnius. Jei raugo temperatūra mažesnė, spiritas gerai neišsiskiria, o jei didesnė, skiriasi vandens garai. Reikėdavo tą raugo temperatūrą jausti ir nuolat ragauti tai, kas iš jo bėga. Iš pradžių bėga spiritas, paskui atsiranda vis daugiau vandens. Žinoma, pabaigoje spiritą tekdavo sumaišyti su silpna degtine, nes reikėdavo, kad degtinė būtų apie penkiasdešimties laipsnių. Jei stribams paduosi trisdešimties laipsnių degtinę, tai iškart gausi į ausį, sakys, tu ką, vandenėliu nori mus girdyti? O jei duosi septyniasdešimties laipsnių degtinę, tai sakys, kad nori nunuodyti, per daug stipri. Labai gera degtinė jiems buvo apie penkiasdešimties laipsnių. Darydavom pasitikėdami savo jutimo organais. Ir laužą reikėdavo mokėti kūrenti, kad ugnis būtų tinkama. Žodžiu, tėvui reikėjo rimtai darbuotis naktį. Bet kažkam reikėdavo nuolat ragauti bėgančią degtinę. Jei tėvas visą laiką būtų ragavęs, tai apgirtęs būtų kažką ne taip padaręs. Tad tas degustuotojas buvau aš. Nežinau, nuo kiek metų tai pradėjau daryti – manau, nuo keliolikos. Kai gerai išmoko varyti degtinę, tėvas per vieną kartą padarydavo apie dvylika litrų degtinės, nuo kiekvieno litro reikėdavo bent po dvidešimt gramų nugerti. Jau man dabar po tiek per daug būtų, o tada vaikui... Ir aš taip dariau daugybę metų. Iš pradžių tėvas veždavosi į mišką mamą, bet ji negalėdavo tinkamai degustuoti. Žinoma, dabar nė vienas tėvas savo vaikui

neleistų taip daryti, bet aš supratau, kad turiu padėti tėvui. Paskui, kai baigęs vietinę mokyklą nuvažiavau ir įstojau į Vilniaus universitetą, pats pirmutinis pirkinys mieste buvo spiritometras. Parvežiau tėvui ir pasakiau, kad degtinės daugiau negalėsiu degustuoti, tą prietaisą įkišęs matysi degtinės stiprumą. Aš iki šiol nesuprantu, kaip netapau alkoholiku. Atsitiko atvirkščiai – aš dabar nepakenčiu degtinės. Matyt, tada išnaudojau jos limitą ir išsivystė atmetimo reakcija.

Taip sovietų valdžia kaime ir išmokė gerti. Ir paskui samagono butelis buvo tapęs vertingesnis už bet kokią valiutą. Turėjo žmonės tuos žemės arus prie namų, tai reikėdavo šieno ar ko nors atsivežti ar traktoriumi suarti lauką, nes viskas iš žmonių buvo atimta. Ir jeigu traktorininkui už darbą duosi dešimt rublių, tai savo laukelyje daugiau niekad jo neišvysi. O jei duosi butelį samagono, ir kitąkart tavęs paklausys. Ir buvo jau atėję laikai, kad traktorininkai negirti nebevažinėjo, nes beveik visi važinėdavo kam nors padėti ir užsidirbti degtinės. Ir namo uždirbtos degtinės nesiveždavo, nes ten laukdavo žmona ir savi darbai. Išgerdavo tuoj pat ir važiuodavo, kartais iki pirmojo griovio ar posūkio. Ir taip daugybę metų – tokia buvo atneštinė rusiška, tiksliau, sovietų tvarka kaime.

O Jums ar tėvas sakė, ar pats sugalvojote, kad gyvenime reikia mokytis?

Prieš žmones suvarant į kolchozus (Kabeliuose jis buvo įsteigtas 1952 m.), iš žmonių viską atėmė (karves, arklius, padargus viską, kas vertingiausia), kad žmonės neturėtų iš ko gyventi. Kaimo žmonės man sakė: mokykis, Jonuk, jei nesimokysi, dirbti reikės. *Dirbti* jie turėjo omenyje – taip dirbti, kaip jie dirbo, nuo ryto iki vakaro už nieką, veltui. Jiems atrodė, kad nedirba tik mokyti žmonės, valdininkai, kolchozo pirmininkas ir panašūs į juos... Tokia buvo tuometinė žmonių samprata. O tėvas man pasakė – matai, koks gyvenimas, važiuok iš namų ir mokykis, aš vargsiu vienas. Išvažiavau į Marcinkonių vidurinę mokyklą. Dauguma mano bendraamžių liko vargti kolchoze. Man tie žodžiai įstrigo, jie buvo išmintingi, nes gyvenimo kaime negalėjo būti, ir aš pasiryžau mokytis rimtai. Tada kaime iš esmės buvo tikras pragaras. Dirbdami visus metus prieš Naujuosius kaip atlyginimą žmonės parsinešdavo pusmaišį kokių nors grūdų... Net baudžiavos laikais taip nebuvo. Niekur, nė vienoje Europos šalyje.

Bet žmonės vis dėlto sugebėdavo išgyventi.

Sukdavosi, kaip sugebėdavo, ir išgyveno. Mano tėvai slapčiomis augindavo dar vieną karvę (vėliau privertė pėsčiomis nuvesti ją į Varėną ir atiduoti už neišmokėtus mokesčius). Kadangi pievos neduodavo, tai važiuodavome šienauti į Gudo šalies raistus. O paskui ant pečių kokį kilometrą iš miškų nešdavom žolę karvei

Pranas Grigas veža sūnų Joną į Vilniaus universitetą. 1958 m.

ir arkliui pašerti. Žinoma, išlikti padėdavo savi daržai, grybai, uogos. Pusiau nelegaliai augino kiaules, jas šerdavo miško žolėmis ir išgyveno.

Dar noriu, kad prisimintumėt epizodą, kaip senelis su arkliais važiuodavo kopinėti drevinių avilių.

Kai ateidavo rugsėjis, senelis pasikinkydavo arklį, į vežimą įsidėdavo didelę, paties pasidarytą ąžuolinę statinę, geinį įlipti į drevę ir važiuodavo į Gudo šalies miškus kopti medaus iš savo drevių. Kopinėdavo visą dieną ir vakare parveždavo statinę medaus pilnų korių (Afrikoje iki šiol panašiai pigmėjai laipioja į medžius, bet senelis sėdėdavo drevėje ant lentutės, turėjo mažesnę réčkutę, į kurią pirmiausia susikraudavo korius). Tada senelė juos su kočėlu (stora lazda su išsikišusiais strypeliais) sugrūsdavo – kadangi medus yra sunkesnis (lyginamasis svoris 1,4), tai jis nusėsdavo apatinėje statinės pusėje, o viršutinėje jos dalyje išplaukdavo apysausiai koriai, kuriuos nuimdavo.

O meduotus korius valgyti galima?

Paprastai jie nevalgomi, juos reikia čiulpti ir išspjauti, nes vaškas – nevirškinamas. Taip be jokios centrifugos atskirdavo medų nuo korių. Kitą dieną statinės apačioje nusistovėjusį medų išpildavo ir vėl senelis važiuodavo į mišką. Jei ten turėdavo kokias trisdešimt ar keturiasdešimt drevių, tai darbo užtekdavo visam mėnesiui ar daugiau. Taip ir važinėdavo į mišką medaus parsivežti. Į medžius lipdavo su geiniu, kurį paveldėjo mano tėvas – tas geinys iki šiol yra mano tėviškės sodyboje. Ant geinio būdavo padaryta sėdynė atsisėsti, kai pasikeldavo prie drevės angos ir prisikabindavo kabliu. Geinio virvė labai įdomiai supinta, iš pažiūros ji primena moters kasą, pagal padarymo būdą ji – pintinė, ne vytinė ar suktinė, ją saugau todėl, kad niekur kitur panašios neteko matyti. Turbūt kaip moters kasos nupinta todėl, kad ne taip slystų ir taip lengvai nenusirėžtų.

Kiek toli ir į Gudiją nusitęsdavo Gudo šalis, kurioje buvo kopinėjamos drevės?

Į Gudiją ji nusitęsia gana giliai, iki Berštų, kurie nuo Kabelių yra į pietus už kokių penkiolikos kilometrų. Iš ten išteka Katra, kuri galiausiai ties Krokšliu įteka į Ūlą, o ši – į Merkį. Gudo šalyje yra didžiulės balos, o jose – salos, kuriose auga didžiuliai medžiai, plyti didelės pievos, nors jų žolė gana prasta, bet jose nuo seno žmonės šienavo, uogavo dideliuose spanguolynuose. Į tas salas sovietmečiu šienaudami sunešdavom šieną ir darydavom kūgį. Kai žiemą balos sušaldavo, tada šieną tėvas parsivežđavo. Ten buvo įsikūrę seni nuošalūs kaimai Pogarenda, Ogorodiščė (vokiečiai jį sudegino už „raudonųjų“ partizanų (iš esmės – iš Marcinkonių geto pabėgusių žydų) rėmimą, bet toliau ljsti į Gudo šalį jie nebeišdrjso), anoje pusėje dar plyti atokus dzūkų kaimas Lynežeris. Čepkelių raistas yra tik Gudo šalies dalis.

Kaip vietiniai žmonės ją vadina? Skaičiau, kad kai kurie gamtininkai ir miškininkai ją pavadina ir Gūdžioji giria?

Vietiniai ją vadina Gudo šalimi. Gal kai kas dėl kitokumo ir paįvairuoja su pavadinimais, tai daugiau improvizacijos. Greičiausiai Gudo šalies pavadinimas kilo nuo to, kad vietiniai žmonės baltarusius vadina gudais.

Ar esate girdėjęs posakius „Pasklido kaip Grigo bitės“, „Grigo Ratai“? Su kuo tai Jums asocijuojasi? Gal turite žinių, kad Grigai yra buvę garsūs bitininkai ar savo jėgomis prasikalę „šmukštarai“ – dangaus šviesulių žinovai?

Sunku dabar ką nors konkretaus pasakyti. Iš tikrųjų bitininkai buvo abu mano seneliai, tėvas, tėvo brolis, jo sūnus bitininkauja ir aš bitininkauju... Dar Musteikoje yra bitininkas Grigas, o Gudijoje yra net Grigų kaimas, kuris ten galėtų būti įsikūręs nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų. Yra keletas Grigų Didžiojoje Britanijoje. Amerikoje suskaičiavau per pusantro šimto Grigų. Net danguje Grigas ratais važinėja... Gal Grigai ir nėra išskirtiniai dangaus šviesulių žinovai, bet gaila, kad nepakalbėjome apie fiziką, mokslą, kuris iš Varėnos krašto šilų išvedė mane į pasaulį. O juk mokslas yra viena svarbiausių kultūros medžio šakų.

Grigas' bees under the Grigas wheels

Jonas GRIGAS, a physicist from Kabeliai village (Varėna d.), Vilnius University professor emeritus, full member of the Lithuanian Academy of Sciences, is interviewed by Juozas ŠORYS. This *dzūkas*, with great love, tells stories about this country's prehistory and his family's history. All of the interviewee's ancestors and relatives were Sudovians (Yotvingians), who eventually became *dzūkai*, living in the area that was called *Gudo šalis* by the neighbouring Belarusians (*gudai*). Part of this area was the unique natural-cultural reservation of Čepkeliai Marsh. The old villages of Kabeliai, Ašašninkai, Musteika, Grybaulia and other places nearby were established in the woods or close to it, and since ancient times the people living here were not only farmers, but gatherers of the forest's goods as well – berries, mushrooms, medicinal plants. In the Gudas pine forests, old trees with the tops cut off held in their hollows the hives of wild bees. In Lithuanian phraseology, Prof J. Grigas' name is associated with beekeeping ("lost like Grigas' bees") and celestial objects ("Wheels of Grigas", i.e. the Big Dipper).

Turgūs ir prekymečiai: prekiavimo papročiai

Venantas MAČIEKUS

Tradiciniai turgūs Lietuvoje vykdavo po atviru dangumi vadinamosiose turgaus aikštėse. Prekiaujama buvo iš vežimų. Iki 1795 m. privilegijas miesteliams rengti turgus ir metinius prekymečius suteikdavo Lietuvos didysis kunigaikštis. Privilegijose buvo nurodoma, kurią savaitės dieną leidžiama prekiauti (rengti turgų) ar kokiu metu gali vykti prekymečiai. Taip visoje Lietuvoje paplito sąvoka „turgaus diena“.

Ankstyvosios turgavietės kūrėsi ten, kur susikirsdavo keliai, dažnai prie brastų per upes, t. y. ten, kur susijungdavo sausumos ir vandens keliai. Vilniaus miestui buvo svarbi brasta per Nerį ties Žaliuoju tiltu. Sandas „brasta“ atsirado net kai kurių pasaulio miestų pavadinimuose, pavyzdžiui, Anglijos miestas Oksfordas (angl. *ox* ‘jautis‘ + *ford* ‘brasta‘).

Lietuvos teritorijoje pirmieji miesteliai, gavę privilegijas rengti turgus, buvo Žagarė (1495), Pasvalys (1497), Lioliai (1508), Merkinė (1516), Akmenė (1531). XVIII a. pabaigoje teisę rengti turgus turėjo 89, o po maždaug šimto metų – jau 169 Lietuvos gyvenvietės (VLE 2013: 221). Turgūs vyko vieną–tris kartus per savaitę, priklausomai nuo gyvenvietės dydžio, aplinkinių gyventojų ir pirklių skaičiaus. 1918–1940 m. duomenimis, turgūs Lietuvoje vykdavo 218 vietovių (VLE 2013: 221). Juose buvo prekiaujama žemės ūkio produktais, amatininkų dirbiniais, vyko ir natūriniai mainai. Dažniausiai buvo mainomi arkliai; tokių mainų iniciatoriai paprastai buvo čigonai. Sovietinės okupacijos metais dėl centralizuoto ekonomikos valdymo ir kitų priežasčių tradicinių prekių apyvarta turguose drastiškai sumažėjo.

Mugės, prekymečiai vykdavo kasmet nustatytoje vietoje tam tikromis kalendorinėmis dienomis. Būdavo prekiaujama ilgiau nei dieną. Po 1920 m. Lietuvoje vykdavo net mėnesinės mugės.

Žemaitijoje, Suvalkijoje ir Mažojoje Lietuvoje mugės buvo vadinamos *jomarkais* (vok. *Jahrmarkt*), likusioje Lietuvos dalyje – *kermošiais* (lenk. *kiermasz*; šio žodžio senoji reikšmė „atlaidai“) (LKŽ 1957: 355; 1959: 612). Metinių mugių, kurios paprastai būdavo specializuotos, laikas buvo derinamas prie mieste ar miestelyje vykusių atlaidų. Antai ko gero seniausioje Lietuvoje Kaziuko mugėje Vilniuje (kovo 4 d. vyko nuo 1636 m., o 1827 m. pirkliai išsirūpino privilegiją rengti kelias dienas trunkantį prekymetį) buvo prekiaujama daugiausia medžio dirbiniais. Dideli metiniai prekymečiai vyko Eišiškėse, Kamajuose, Kelmėje, Linkuvoje, Luokėje, Plungėje, Skaudvilėje, Varniuose, Žagarėje ir kitur.

Ruošdamasis prekiauti, ūkininkas stengėsi sužinoti apytikslę savo prekės kainą: lankydavosi kituose turguose, pasiklausinėdavo iš turgaus grįžusių kaimynų, prieš prekiaudamas, išsiaiškindavo kitų pardavėjų kainas. Turguose pradinės kainos būdavo kiek kilstelėtos, kad derantis būtų iš ko nuleisti.

Daugiausia turguose derėtasi dėl gyvulių (arklių, karvių, jaučių, paršelių), grūdų, amatininkų dirbinių kainų. Pardavėjas nutylėdavo parduodamo gyvulio trūkumus ar ligas, tikėdamasis, kad pirkėjas jų nepastebės. Vis dėlto tradicinė etika reikalavo, kad pardavėjas pažįstamą pirkėją apie parduodamo gyvulio trūkumus slapta įspėtų, pavyzdžiui, tokia fraze: „Tamstai, kaip pažįstamam, šito gyvulio neparduosiu.“

Nepatyręs gyvulio pirkėjas į pagalbą kvietėsi daugiau patyrusį giminaitį ar šiaip pažįstamą žmogų, kad tas įvertintų gyvulio vertę (pavyzdžiui, pagal tam tikrus požymius nustatytų karvės pieningumą, pagal dantų nudilimą patikslintų arklio amžių, pastebėtų galimus fizinius trūkumus, ligas ir pan.) ir padėtų derėtis dėl kainos.

Pardavėjai, girdami savo prekes, o pirkėjai, peikdami ir ieškodami trūkumų, dažnai pasitelkdavo vaizdingus posakius, kitos šalies teiginius palydėdavo šmaikščiais komentarais. Tokių derybų pasiklausyti susirinkdavo nemažai smalsuolių. Pasitaikydavo ir savanaudžių pašaliečių, kurie (paprastai vienas) imdavo gyvulį peikti ir taip išardydavo sandorį, kad norimą prekę galėtų įsigyti patys. O pardavėjo draugai, apsimetę pirkėjais, imdavo

Kermošius Kamajuose. 1938 m.

siūlyti didesnę kainą, kurią tikrasis pirkėjas, nenorėdamas prarasti prekės, būdavo priverstas sumokėti. Baigiant derėtis pirkėjas pagal seną paprotį prašydavo nuleisti „dėl rankos“, kad nupirktas gyvulys gerai rankon eitų, duotų ūkiui naudos.

Pirkimo-pardavimo, mainų ar kita sutartis būdavo laikoma sudaryta, kai sukirsdavo rankomis. Kartais žmogus iš šalies, lyg patvirtindamas sutartį, sukirstas rankas perskirdavo. Sukirtus rankomis keisti sprendimą, pavyzdžiui, parduoti prekę pasiūliusiam daugiau, buvo nesąžininga, neetiška; tokį elgesį viešoji nuomonė smerkdavo. Buvo tikima, kad sulaužius pirkimo-pardavimo sutartį vėliau gyvenime gali nesisekti. Štai kaip apie pirkimo–pardavimo sutarties sudarymą samprotavo prieš Pirmąjį pasaulinį karą gimę senoliai: „Duodi ranką, anas paima, trečias perkerta, reiškia, jau patvirtinta; jeigu ir daugiau kas siūlytų, jau ne, sutarta, padaryta – jau kaip šliūbas“ (Sintautai, Šakių r.); „Sukirto ir baigta: iš burnos nedaro rūros – nemaino žodžio“ (Seirijų apyl., Lazdijų r.)[1].

Sakoma, kad sukertant ranką su pirkėju žydu pastarasis stengdavosi pardavėjo ranką patraukti į savo pusę, kad iš pardavėjo perimtų ir su perkamu gyvuliu susijusią sėkmę. Apie Ignaliną perduodamas pirkėjui nupirktą gyvulį pardavėjas paimdavo pirkėjo ranką, abu suimdavo pavadį ir pardavėjas sakydavo: „Dieve, laimink, kad tiktai sektųsi.“

Paprotys rankų sukirtimu fiksuoti sutarties sudarymą dar tarpukario metais turėjo didesnę ar mažesnę teisinę galią. Pakruojo apylinkėse esu užrašęs tokį atsitikimą. Po Pirmojo pasaulinio karo turguje ūkininkas norėjo parduoti gražią kumelę. Prie ūkininko priėjo apiplyšęs žmogelis ir paklausė kumelės kainos. Ūkininkas pasišaipydamas atsakęs, kad tokiam skarmaliui parduosiąs pigiau, ir pasakė mažesnę kainą, nei prašė iš kitų pirkėjų. Skarmalius ir ūkininkas sukirtę rankomis, o kažkas iš šalies rankas perskyręs. Bet kai skarmalius susiruošė mokėti, ūkininkas ėmė teisintis, kad jis tik pajuokavęs ir negaljs taip pigiai geros kumelės parduoti. Skarmalius nenusileido. Buvo pakviestas policininkas. Išsiaiškinęs, kad dėl kainos buvo sukirsta rankomis, jis liepė ūkininkui kumelę parduoti už sutartą sumą.

Buvo paprotys, kad pardavęs karvę ar telyčią, ūkininkas tą gyvulį ganiusiam piemenukui duodavo šiek tiek pinigų ar nupirkdavo dovanėlių (saldainių, riestainių ir pan.). Tai buvo vadinama uodegine. Tarpukario metais Dzūkijoje uodeginę sudarė 10–50 centų, Žemaitijoje – nuo 50 centų iki 2 litų. Derantis turguje dėl kainos kartais sakydavo: „Duok kokį litą daugiau, ant uodegos.“ XX a. pabaigoje šis paprotys dar buvo išlikęs Gudijoje: per ekspediciją Kapčiamiestyje (Lazdijų r.) 1992 m. buvo užrašytas pasakojimas, kad apie 1990 m. Gudijoje perkant karvę teko duoti 5 rublius uodeginės. Jei žydas karvę pirkdavo iš namų, apie uodeginę piemenukas pirkėjui primindavo taip: nutvėręs karvės uodegą, viena ranka ją laikydavo, o kita mosuodavo peiliu ir vaidino, kad nori uodegą nupjauti. Žydas į tokį iškalbų mostą reaguodavo: „Nu, vaikel, nepjauk“ ir duodavo kokį pinigėlį.

1. Duomenys iš autoriaus asmeninio archyvo.

Turguose ir prekymečiais arklius ne tik parduodavo, bet ir mainydavo. Arklių mainais daugiausia užsiėmė čigonai (tik vienas iš dešimties mainininkų būdavo lietuvis). Buvo manoma, kad mainyti arklius yra pavojinga, nes gali būti apgautas: čigonai sugebės įpiršti ligotą arklį ar turintį blogų įpročių (blogo *natūro*, lenk. *Natura* 'prigimtis, charakteris, būdas'). Dažniausiai pasitaikydavo šie arklių negalavimai: dusulys (galima patikrinti paspaudus arklio pagurklį – dusulingas arklys ima kosėti), trūkis, moliūgai (pakinktų ar balno sumušti guzai, pratrintos pūliuojančios, negyjančios žaizdos), *spatai* (užpakalinių kojų pakinkliuose išaugę gumbai, dėl kurių arklys raišuoja), kaupos (ataugos aukščiau arklio kanopos, vadinamasis vilkkaulis). Čigonai mokėjo paslėpti fizines arklių ydas: kaupas, dėl kurių arklys nebetiko ilgesnėms kelionėms, laikinai sumažindavo arklių kojas pamirkę tam tikrų žolių nuovire (informantas nežinojo, kokių augalų nuoviras naudojamas; matyt, šį receptą čigonai nuo pašalinių slėpė), dusulį nuslėpdavo prišėrę cukraus ar kiaušinių, trūkį – sugirdę litrą aliejaus, moliūgą – kuo nors užlipdę ir pan. (Mačiekus 1993: 289). Per ekspediciją Kražiuose (Kelmės r.) 1992 m. teko išgirsti atsitikimą, kaip Kražių *jomarke* čigonai ūkininkui įkišo moliūgą turintį arklį. Istorija tokia: ūkininkas savo menkesnį arklį išmainė į stambesnį čigono, o kaip priedą gavo balną, kuriuo čigono arklys buvo pabalnotas. Baigiantis jomarkui ir ūkininkui lipant ant arklio, šis iš skausmo net pritūpė. Nuėmus balną paaiškėjo, kad po juo – didžiausias moliūgas. O ūkininką apgavęs čigonas jau seniai buvo dingęs iš *jomarko*.

Arklių amžių galima nustatyti pagal dantų rieves, kurios su metais nusitrina. Besiverčiantys arklių mainais mokėjo senų arklių dantyse išdildyti naujas, panašias į jauno arklio rieves.

Už fizinius arklių trūkumus, dar sunkiau nustatyti jų blogus įpročius, aikščius, kurie susiformuoja jauną arklį netinkamai mokant dirbti ar arkliui patyrus kokį nelaimingą atsitikimą (pavyzdžiui, kartą įkišęs koją į yrančio medinio tilto skylę, per tokį tiltą arklys dažniausiai neis).

Tautosakos rinkėjai yra užrašę daug pasakojimų, kaip čigonas mainų dalyviui savaip pranešdavo apie mainomo arklio blogus įpročius. Matyt, tokie pasakojimai turi sąsajų su realiu gyvenimu. Per ekspediciją Juodupėje (Rokiškio r.) 2004 m. teko užrašyti tokį pasakojimą: „Onuškio tarybinio ūkio ūkvedys išmainė arklį su čigonu. Čigonas savo arklį gyrė: „Viską arklys daro, tik medin nelipa." Statybose dirbom su tuo arkliu. Geras arklys, eina visur gerai, tik piktas, tuoj griebia, kanda. Buvo toks griovelis ir medinis tiltelis per jį. Nors mušk – jis niekaip per tą tiltelį neina; jis geriau per griovį šoks, bet per tiltelį neis. Čigonas teisybę sakė – medin nelipa" (Mačiekus 2012: 1296). Galbūt ir čigonų kultūroje buvusi etinė nuostata, kad sudarant mainų sutartį, apie arklio aikštį mainų dalyviui būtina kokia nors forma pranešti.

Ne tik pirkimo–pardavimo sutartis, bet ir žodinė mainų sutartis buvo sudaroma sukertant rankomis. Ragindami mainyti, sukirsti rankomis, čigonai sakydavę: „Na, ponuli, žalią ranką." Sudarydami mainų sutartį, čigonai stengėsi gauti kokį nors priedą, pavyzdžiui, duonos kepalą.

Prekybą turguose ir prekymečiuose gerokai paįvairino gausios miestelių žydų bendruomenės. Kol nebuvo įkurta Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Lietūkis" (1923 m.), eksportui žemės ūkio produktus supirkinėjo tik žydai prekybininkai (vienintelis kokios nors rūšies prekės pirkėjas vadinamas monopsonininku), tad jie galėjo susitarti ir nustatyti žemesnes žemės ūkio produktų kainas nei rinkos. Senolis Karolis Palaima per ekspediciją Gelvonuose (Širvintų r.) 2003 m. prisiminė: „Žydai panašiai susitardavo, kiek mokėti turguose. Veždavom grūdus Jonavon parduoti. Prieš miestą ant kelio jau jie pasitinka. Kiek pirmas davė, tiek ir kiti duos" (Mačiekus 2009: 806). Žydai prekybininkai susitarimo dėl kainų griežtai laikydavosi. Jeigu kuris nors žydas gerai pažįstamam ūkininkui už grūdus ar kitus žemės ūkio produktus sumokėjo daugiau, nei buvo nutarta, prašė niekam nepasakoti, kad žydų bendruomenė jo nepasmerktų ir nenubaustų. Jei dar nepasibaigus turgui žydai prekybininkai supirkdavo numatytą grūdų ar kitų žemės ūkio produktų kiekį, per turgų perbėgęs varpeliu skambinantis paauglys pranešdavo apie kainų „paleidimą". Tada jau ir su žydais buvo galima derėtis dėl kainos.

Turguose ir prekymečiuose žydai stengėsi tarpusavyje nekonkuruoti. Pavyzdžiui, jei pirkėjas žydas susidomėjo ūkininko parduodamu gyvuliu, jį apžiūrėjo, pasiūlė kainą, bet pardavėjui ji pasirodė per maža, kiti žydai į derybos dėl kainos nesikišdavo – neprieidavo, neapžiūrėdavo gyvulio, nesiūlydavo savo kainos. Gana dažnai į turgaus pabaigą ūkininkas, gal žydui kiek pakėlus kainą, persigalvodavo ir gyvulį parduodavo pigiau, nei tikėjosi.

Žydai, rečiau lietuviai, gudai, rusai ar čigonai, turguose ir prekymečiuose kartais imdavosi tarpininkų vaidmens – surasdavo pirkėją ar pardavėją, padėdavo derėtis dėl kainos. Rytų Lietuvoje juos vadino *paktoriais* (iš gudų *pachtar*), Vakarų Lietuvoje – *makleriais, mekleriais* (iš vok. *mäkler* 'makleris, tarpininkas'). Tarpininkui sumokėdavo vieną kitą litą, nors kartais vienintelis mokestis tarpininkui lietuviui buvo magaryčios (*baryšiai*). Todėl Rytų Lietuvoje tarpininkus dar vadindavo *baryšininkais* ar *barykštininkais.*

Sudariusios arklio, kartais ir karvės ar kitos didesnės vertės prekės pirkimo–pardavimo sandėrį, abi šalys vaišindavosi. Tokios vaišės vadinosi magaryčiomis (iš

gudų *magaryč*), Rytų ir Pietryčių Lietuvoje – *baryšiais, barykščiais, baryščiais* (neaišku, kokios šis žodis kilmės). Vis dėlto slaviška vaišių pavadinimo kilmė leistų teigti, kad ir tokių vaišių paprotys bus atėjęs iš slavų (tikėtina – gudų). Už magaryčias mokėjo abi šalys perpus arba kuri viena, pagal susitarimą. Dažnai, baigiant sulygti dėl kainos, kuri nors viena šalis nusileisdavo su sąlyga, kad antroji pusė *pastatys* magaryčias. Į magaryčias pakviesdavo ir derybų pagalbininką (jeigu toks buvo) ar sandorį sudaryti padėjusį tarpininką. Jei magaryčias *statė* viena šalis ir gėrė dviese, apsiėjo ir su vienu *pusbonkiu* (0,25 l talpos), jei *statė* abi šalys, išgerdavo ir daugiau. Geriant magaryčias buvo paprotys pirmojo stikliuko neišgerti iki dugno, o degtinės likutį išlieti aukštyn sakant: „Kad sektųsi, kad laimė būtų.“ Iki Pirmojo pasaulinio karo magaryčias gerdavo karčemose ir ant vežimų turguose, tarpukariu – miestelių užkandinėse ar restoranuose. Lietuviai magaryčias gerdavo su įvairių tautų žmonėmis, išskyrus čigonus, nes bijojo, kad čigonai gali „apdumti akis“ (užhipnotizuoti?) ir pasisavinti svetimus pinigus. Žydai magaryčių eidavo tik sudarę didelės vertės sutartis.

Tradiciniuose turguose bei prekymečiais buvo ir šauklių, arba šaukūnų – iškalbių ir balsingų vyrų, kurie skelbdavo naujienas arba reklamuodavo prekes. Dažniausiai atlygį jiems mokėdavo miestelio žydų bendruomenė, suinteresuota sklandžiu turgaus darbu. Šaukliui buvo svarbu turgaus šurmulyje atkreipti į save dėmesį, nutildyti minią. Kai kurie šaukliai naudojo būgną ar barškučius. Antai Kražiuose daug metų šaukliu buvo miestelio gyventojas Miliauskas. Pasilypėjęs ant kieno nors vežimo, Miliauskas galingu balsu perrėkdavo turgaus šurmulį ir paskelbdavo kokią svarbią informaciją, pavyzdžiui, apie pakeistą prekymečio dieną: „Ateinantį šeštadienį Kražiuose *jomarko* nebus. Dėl ko nebus? O dėl to, kad žydams šeštadienį šabas. *Jomarkas* bus pirmadienį“ (Mačiekus 1993: 283). Šią prakalbą jis pakartodavo keliose turgaus vietose.

Šauklių kalba dažniausiai būdavo rimuota. Pavyzdžiui, Griškabūdžio (Šakių r.) šauklys Juozas Petkūnas į turguje susirinkusius žmones kreipdavosi tokiais žodžiais: „Susirinkit arčiau, paklausykit garsiau, ką tas Juozas Driskius pasakys.“ Taip pašaipiai jis vadino save. Viešintų (Anykščių r.) turgaus šauklys Martinonis, pramintas Staklinskiu, prabildavo taip: „Vyrai, vyrai, kapon, kapon! Pasakysiu navynų, navynų“ (LLTI TR).

Stengdamiesi prisivilioti pirkėjų, vaizdingais, rimuotais šaukiniais pirkėjus kvietė ir kai kurių smulkių prekių pardavėjai: „Kam duot, kam parduot, kam už dyką atiduot“; „Aš duodu, man duoda, Viliūnienė kringelius pigiai parduoda“ (Šakių r.); „Žosyčių, žosyčių, – Kam duot, kam sovėniot, kam už dykų dovanot“ (Daujėnų apyl., Pasvalio r.) (LLTI TR).

Prekių gyrimas, turgaus šauklių kreipiniai, tradiciniai, iš dalies formulėmis virtę derybų dėl kainos posakiai sudaro turgaus tautosaką, kuri mažai rinkta ir tyrinėta.

Per turgus ir prekymečiais buvo sudaromos ir kitos sutartys, ypač samdos, organizuojamos politinės akci-

Kermošius Kamajuose. 1938 m.
Nuotraukos iš Kamajų Antano Strazdo gimnazijos mokytojos Audronės Markevičienės rinkinio.

jos, čia susitikdavo giminės, draugai ir pažįstami, buvo sprendžiamos įvairios šeimų problemos.

Kai kurie turgūs Lietuvoje turėjo savo pavadinimus. Saldaturgis, arba skaistaturgis, – paskutinis turgus prieš Kalėdas, kuriame buvo pardavinėjami saldumynai ir kiti švenčių stalui reikalingi dalykai. Šeškaturgis, arba šašturgis, – pirmasis turgus po Kalėdų, į kurį susirinkdavo samdiniai parduoti sumedžiotų šeškų ir kitų žvėrelių kailiukų. Kirvelninkų turgūs vyko nuo Naujųjų metų iki Užgavėnių, į juos rinkdavosi norintys būti pasamdyti vaikinai bei merginos, suvažiuodavo šeimyną samdantys ūkininkai. *Kirvelninkų* turgaus pavadinimas siejamas su norinčiais pasisamdyti vyrais, kurie už juostos ar diržo turėdavo užsikišę kirvį. Tai buvo atpažinimo ženklas samdinių ieškantiems ūkininkams. Norinčios pasisamdyti merginos už juostos užsikišdavo kultuvę žlugtui velėti. Žodinė samdos sutartis *kirvelninkų* turguje būdavo laikoma sudaryta, kai būsimasis samdinys iš samdytojo paimdavo rankpinigių. Būsimąjį berną ūkininkas dar ir pavaišindavo, o būsimajai samdinei merginai nupirkdavo saldainių. Atrodo, kad *kirvelninkų* turgūs ilgiausiai išliko Aukštaitijoje – palei sieną su Latvija (Obeliuose, Suvainiškyje ir kitur), nes į juos šeimynos samdyti atvažiuodavo ir ūkininkai latviai. Latviams *kirvelninkų* turgūs buvo patogi vieta samdos sutartims sudaryti, nes svetimo krašto kaimuose ieškoti samdinių kur kas sunkiau.

Į turgus susirinkdavo daug žmonių, tad čia buvo patogu organizuoti įvairias politines akcijas. Pavyzdžiui, Malkų turgavietėje Vilniuje (dabar skveras tarp Pylimo, Naugarduko ir Vingrių gatvių) 1905 m. spalio 21 d. įvyko mitingas prieš caro valdžią. Per susirėmimą su caro policija ten žuvo 7 žmonės, keliasdešimt buvo sužeista.

Per 1935–1936 m. Suvalkijos ūkininkų streiką agitacinės kalbos buvo sakomos taip pat turguose (Veiverių ir kt.). 1877 m. per *jomarką* Luokėje minia nulinčiavo garsųjį arkliavagį Tadą Blindą. Galbūt neatsitiktinai ne vieno valsčiaus būstinės tarpukariu buvo statomos miestelių pakraščiuose, toliau nuo turgaviečių, kad turguje suagituotai miniai kelias iki valsčiaus būstinės būtų ilgesnis, užtektų laiko atvėsti ir persigalvoti.

Turguose ir prekymečiais buvo sprendžiamos ir kai kurios šeimos problemos. Juose ar pakeliui iš turgaviečių vyro skriaudžiamos žmonos broliai galėjo „paauklėti“ svainį. Tai minima ir lietuvių literatūroje. Žemaitės „Marčioje“, susirgus Katrei, motina liepia jos vyrui Jonui joti pas Katrės tėvus, o šis atsako bijantis, kad jo neužmuštų, nes nuo žmonos brolio Cipro karčemoje jau gavęs per ausį (Žemaitė 1956: 99).

Per turgus ir prekymečius buvo tariamasi ir dėl vedybų, pavyzdžiui, Antano Juškos užrašytoje vestuvių dainoje dainuojama: „Vakar dienelę turguž buvau, su žentužiais kalbėjau, dukrelę pažadėjau.“

Turgus minimas ir frazeologizmuose:

Išvažiavo turgun arklio nepakinkęs – ką nors užmiršęs, palikęs;

Ko teip leki, paspėsi in turgaus su ožkom – nieko svarbaus neturi, nėra ko skubėti;

Iš turgaus išėjęs – netekęs vertės;

Tegul turgus būna ant tamstos bambos – tegul bus taip, kaip tu nori;

Aklą turgų daryti – mušti užmetus ką nors ant galvos.

Ožiukus vesti į turgų – eiti išpažinties;

Turgus rodo – blogai eina, netikslus (apie laikrodį). (LKŽ)

LITERATŪRA:

LKŽ 1957 = *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1957, t. 4.
LKŽ 1959 = *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1959, t. 5.
LKŽ 1996 = *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1996, t. 17.
Mačiekus 1993 = Venantas Mačiekus. Paprotine teise vadovaujantis. Iš: *Kražiai.* Vilnius, 1993.
Mačiekus 2009 = Venantas Mačiekus, Papročių teisės reliktai. Gelvonų ir Musninkų valsčių ūkininkų tarpusavio santykiuose XX a. pradžioje. Iš: *Gelvonai.* Vilnius, 2009.
Mačiekus 2012 = Venantas Mačiekus. Paprotinė teisė. Iš: *Juodupė. Onuškis,* 2 d. Vilnius, 2012.
VLE 2013 = *Visuotinė lietuvių enciklopedija.* Vilnius, 2013, t. 24.
Žemaitė 1956 = Žemaitė. *Raštai*. Vilnius, 1956, t. 1.

Markets and fairs: trading customs

Venantas MAČIEKUS

In the period of 1918–1940, markets and fairs in Lithuania took place at 218 different locations; here people would trade in agricultural products, handmade crafts. In the Soviet era, traditional forms of trade began to disappear.

Traditionally, in concluding an oral purchase-sale agreement for something of greater value (a horse, cow, etc.), people would shake hands. This action also had legal power. Exchanges were also held at markets and fairs, with gypsies most often trading horses. Jewish traders tended to buy quite a lot of goods at markets. Prior to the founding of the Union of Lithuanian Cooperatives (*Lietūkis*), they were the only ones who would buy agricultural goods for export. Having concluded a greater-value purchase-sale or exchange agreement, there would be a special toast (*magaryčios, baryšiai*). After New Year, markets were the place where new hiring contracts would be drawn up, and political campaigns would take place in this public space.

Vilius NAUJIKAS

Kupiškio turgus, 1968 m.

Jau istorinėse fotografijose – sekmadienio turgus Kupiškyje, kuriame 7-ajame dešimtmetyje galėjai įsigyti ir gyvulį, ir rankų darbo dirbinių namams.

Kupiškis market. 1968

In the photographs of artist Vilius Naujikas (born in 1940) – historical images from traditional markets in a town in Aukštaitija, where to this day people trade in animals and various hand-made crafts.

Gervėčių krašto burtininkai

Istorijos, užrašytos 2010–2011 metais Gervėčių Lietuvoje –
šiuo metu didžiausioje lietuviškoje saloje Baltarusijoje, Astravo rajone.

Kaip Šimucis gydo

Dėde, gal menat, gal tėvelis pasakodavo apie Šimucį iš Pelegrindos?

Algirdas Karmaza. Pasakojo, ale kadu tai kas buvo. Anas gi buvo prie doktorio.

Tai ką anas mokėjo? Ar jisai gydė, ar muzikantas buvo?

A. K. Ir muzikantas buvo, ir gydė. A un tos ūžia, un skripkos. Aldona jį turi geriau žinot. Sakė, ka un skripkos. Oi, Šimucis, sakė, ūžia un skripkos.

Aldona Petrikienė. Nu, sako, jis grojo gi turbūt, jiej ty šoko. Sako, va, žiūrės tį va, zaras va, šitos mergos nukris sijonas ar kap tį. Algi, ar tu nemeni šito?

A. K. Sakė, sakė, ale aš nežnau.

A. P. Tadu, sako, tikrai ir nukrito sijonas.

Tai kap ten anas nukrito?

A. K. A kas jį žino? Šoko, sako…

A. P. Anas kažką tai ažbūrė.

A. K. Nu. Ir liko, saka, suvisai be sijono.

A. P. Kurio gi tį vestuvės buvo, tai ažbūrįs buvo arklį, ir sako: „Va, pažiūrėkit, kap arklys neis.“ Nu ir buvo itep, sako, nėj.

A. K. Ir neina, ir nevažiuoja.

A. P. Ė kų, sako, matot.

Tai kaip tas arklys jo klausydavo?

A. P. Nu anas gi turėjo černaknyžkų…

A. K. Ažkalbėjo. Paklegėjo, paklegėjo – ir gatova.

A. P. Da gi ir neprotingus vežė tį par jį. (…)

A. K. Nu ir tėvas provij, atvežė tokį surištų, tokį piktų jau žmogų. Surištas, ir runkos, ir kojos tį, ir tokis, sakė, smagus. Unvedė jo un kambarin. Sako: „Atrišdaite.“ Sako: „Anas pabėgs, anas pamuš kų, labai dzykas.“ „Nieko, nieko, – sako, – nepadarys.“ Atrišė – sėdzi kap švintas. Nesrušina. Tį kų pakalbėj. „Vežtės, – sako, – nesurišdykit, vežtės jau.“ Pasakojo da stolnesni žmonės, aš nežnau, tėvas tį gal…

A. P. Čia gi šitos Julytės tėvas. Ale ana tai nieko nepasakoja apė, ana nenorėjo turbūt ir pasakot.

A. K. Ana sako: aš nevieriju.

Jeigu gydė žmones, tai čia geras darbas...

A. P. Ana tį kas, nekentė ko tai. Žinai, kų ažkalbi, anas padaro ir gera, ir bloga.

Gali ir gera, ir bloga?

A. P. Spadnyčia nukris ir arklys neina.

Na tai čia tik juokas…

A. K. Nu tai kas gi, nu i šoka, nugriuvo – stovi kap su grynu šiknu.

A. P. Nu jau, su grynu tai tį nebuvo. <…> Ale vis tiek kažkas taigi pasakojo. Tai da vaikais jau mės buvom.

A. K. Nu tai vaikais, vaikais. Labai tokis buvo čiūdnas.

O tai nuo ko jis dar liečijo?

A. K. Daugiau tokių neliečijo. Tik tokius, katrie jau vos pridurki, kap vadzinas, katrie jau su galvos... Jau anas nieko tokio neliečijo.

O tai kokia ta černaknyžka?

A. P. Nu tį tokia gi knyga buvo. Aha, tas Karalius Augulio, va, ma dėdė, atrodo… Taigi vis pasakojo, aš gi nebuvau ir nemačiau. Saka, unejo ten jis, ten gi dukros buvo, panos, visa kų. Ir nuvejįs gi buvo anas turbūt. Nuvejo, ir šita knyga un stalo gulėjo, ar kur. Anas ėmė jų versti, versti, žiūrėc, versti. Ir kap i tadu ar užejo kokis vėjas, ar kų, ėmė lapus tuos verscie. Ir unlėkė Šimucis šitas, unbėgo į kambarį : „Nekliudz, – sako, – čia tau negalima ar neraikia, čia neraikia.“ Kažkaip tai pasakė, – nekliudz.

A. K. Ne ta reikalas...

Tai jis dar užkalbdė nuo kitų ligų?

A. P. Nu taigi turbūt užkalbdė nuo šitų ligų.

A. K. Užkalbdė, sakė, užkalbdė. Vandenį ažkalba, tadu kai atsigeria, pasprausia ir praeidė.

Pelegrindoj, matyt, anksčiau buvo tokių žmonių, kurie mokėjo užkalbėti ir daugiau?

A. K. Nežnau, nepasakysiu.

Nebuvo Pelegrindoj kokių moterų, kad būt gydę? Kad užkalbėtų?

A. P. Tai buvo – no rožės, kap kits sako, no padzyvo ir no parušenios tį jau. <…>

Ar kožna moteris mokėjo?

A. P. Da nė, nekožna. Pora mož moterų. Petrikienė. Ne, nekožna. Pora mož. Nežnau, kap seniau.

Jau prie jūsų nebuvo tokių?

A. P. Nugi buvo gi tį, ale aš gi sakau va, cik no tų ligų mož.

Kalbasi Aldona Augulytė-Petrikienė, g. 1928 m., ir Algirdas Karmaza, g. 1938 m., iš Pelegrindos kaimo. 2011 m.

Kaip Šimucis pagydė kumeliuką

Julytės Karmazienės tėvelį gal dar esate regėjus?

Julytės?

Karmazienės.

Ai, ne, nie, nie, aš jau... Anas jau buvo pamirįs. Ale tik va pasakojo, va tėvelis mano, kap anys turėjo kumelaitį, to kumelaitė, sako, atvedė labai gražų kumeliukų. Jau tas kumeliukas, sako, paaugįs, didelis. I va, sako, kas pasdarė – apsirgo! Apsirgo. <...> I tadu kas kų nurodijo, kokias žoles – i virė, i niekas nepamačijo. I tėvelis jau mano saka un broliuo: „Vladai, sėsk tu an arklio i nujo tu Paligrindon par Šimucį.“ Anas vardu buvo Šimucis. Sako: „Tegu jau anas padės, maž padės kų nibut‘ “.

Algirdas Karmaza. Pelegrinda. 2011 m.

Da brolis sakys... Ai, anas negražiai jau pasako... Sako: „Kur anas tį padės, tas Šimucis, jau Šimucis jį išliečys...“ Nu, saka, „išliečys, tai išliečys“, ale nujoj... Tai, kap nujojo jau anas, tai Šimucis sako: „Sakei, kų va, bybį išliečys tas Šimucis‘, taip sakei, ale vsio taki atvažiavai tu par man, atjojai.“ „Na, gerai, – sako, – aš išliečysiu.“ Ir išliečijo, anas jau turėjo tokių sylų, černaknyžnikas vadinosi.

O tai kodėl černaknyžnikas?

Nu, va, anys naktim jau va... Tokia ksionžka, tokia buvo didelė, storulė. I jau niekas iš pašalės iton ksionžkon nepažiūrės. Sako, tėvas jau pasakojo, kokie bernai par jį jau suvejo, išgėrį anys, sako, erzins jį: „Nugi parodyk, iš ko gi tu liečyji.“ <...> Sako, kap atsivertė tų ksionžkų, taip ir apstupijo varnos. Prosto, sako, tabūnas varnų – i ant galvų. Va, kap buvo, nu. Dargi vis kokių ekstrasencų vis girdėtis. Katri blogai daro, katri gydo. <...>

Tai tas Šimucis ir gydydavo? Ir pagydydavo?

Teip, teip, anas gydo, gydė. Anas gydė.

O nuo ko jis galėdavo pagydyti?

Nuo visų ligų. <...> Par tam kumeliu kai buvo akys, kap par mus saka, urakai. Nu ir va, anas atnešė vandenio, anas gi kų tai padarė, tai tų duonos riekelį supenėjo, vandeniu tuo akis jam nuplaudė, nu ir, sako, gi atsikėlė.

Ė seniau gi tokius daiktus jau labai kunigai... Kų tai jau su velniu tas žmogus susrišįs, aha, išpažintin itai nepriėmė to žmogaus, veja nuo klausyklos, mh.

Bet jeigu padėdavo žmonėms?

Nu, teip. Nuo visokių gi ligų... Ir čia par mus kiekvienam kaime buvo tokių moterėlių, kataros gydė. Kap seniau buvo ir odinų. Va, inkundo, ar po miškų kap gano, būna gi, kų atsiranda ta odina, nu tai nuo odinos jį apkalbėjo... Kap aš kalbu, tai va nuo urakų, tai rožė kokia, tai kas, tai padzyvo... Va pas Gervyčietį kunigų apsirgo, – kap seniau gi kunigai turėjo žemį, ūkį turėjo, karves, arklius, kiaules va turėjo, parabkus teip pat, – sako, apsirgo... Tei va, pusseserės mano tarnavo par kunigų, tep sako: „Mūsi, urakai koki, reikia, sako, nueicie man užkalbėcie.“ „Ojojojoi“, – kap užšoko, kų užkalbėcie. „Neraikia cia, – sako kunigas. – I tadu velnius atveste man.“ Nu. A to ėmė sakyc: „Nie, sako, ne velnius, ale ten gi, sako, šventi žodžiai, un Dievų meldžias.“ Nu, tada jau anas: „Nu, eikte gi, eikte, atveste man tų bobų, katra užkalbdo.“ Nu ita boba pačytojo jau tų maldelį. Taigi, sako: „Visi švenci žodžiai“. Nu ir užkalbėjo ana ir gi, sako, išgyde. Taigi seniau cik va teip ir gydė.

Pasakojo Marija Kiškelytė-Juškienė, g. 1931 m., iš Mockų kaimo. 2010 m.

Užrašė Saulė Matulevičienė ir Arūnas Baltėnas

Marija Juškienė. Mockos. 2010 m.

Kaip Šimucis gydydavo

O kaip Šimutis gydydavo?

Nu, anas jau, sako, visaip: i žolalėm, i savo jėgu. Anas turėjo tokių, kap jau tai pasakycie, tokių jėgų turėjo, tai nuo Dievo tai turbūt tai viskas. Kap žmogus gimsta va su kokiu tai <...> Nu, darė i pats va visokius vaistus, žmones kap ar gyvulius gydė. <...> Tėvelio apsirgo kumeliukas. Nu ir, sako, tas kumeliukas jau nieko jau, kap tį žinojo, tap liečijo jį. Ir, sako, negerau jam. Ale jau, sako, atmetė i galvų <...> baigsis jau. Mano tėvelis un broliuo sako: ,,Vladai, tu imk, sako, un arkliuko atsisėsi ir nujo tu par tų Šimucį Pelegrindon.“ E Vladas jau sako: ,,Bybį jau tas Šimucis padės.“ <...> Visgi tai nujojo Vladas par itų Šimucį. Kap anas unjojo par jį kieman, anas, sako, stovi ir juokiasi: ,,Nu, va, – sako, – sakei, kų bybį tas Šimucis padės, ė, va, sako, ir atjojai.“ <...>

Šimucis viską žinojo

Provijo vėlei man tai viena moteris iš Petrikų, jos jau nėra. Itai kap kaldūnas anas jau išeido, jau tas Šimucis, jis jau kalduja. Teip ana dėjos pinigus, kap jau pakavojo, kad jau Šimucis jau iš jos neatimtų ituos pinigus. Ė kap nuvejo par itų Šimucį, tai Šimucis sako: ,,Nu, ar toli gi pinigus pakavojai? Nereikia nuo manį kavoc, aš, sako, niekam nedarau žmonėm blogio, aš tik žmonėm gero darau.“ I anas galėjo daryc visa kų, visa kų, visa kų. Tai va, pagalvokit, kap itai buvo.

Pasakojo Marija Kiškelytė-Juškienė, g. 1931 m., iš Mockų kaimo. 2011 m.

Užrašė Jūratė Šlekonytė, Evelina Simanavičiūtė, Pojauta Vilkauskaitė.

Šimucis gydo vandeniu

O ar neteko girdėti apie tokį Šimucį? Ten kažkur nuo Pelegrindos?

A, Palengrindoj. Juokdavosi žmonės, anas nuo išgąsčio, nuo odinų užkalbdzinėdė. ,,Pasėdėkit“, – nuvejo, a ten gi tas upelis tekėjo, i dabar gi, kaip cia pasakyt, truputį tį kas... Nuvejo vandenio, pasėmė, paržegnojo... A tį pamačijo? I davė, i sakė – padėjo. <...> Dievas tį žino, kų kalbėjo un to vandenio. Nu, aš negaliu tiksliai pasakyt, aš gi ne palengrindietė, kalbėjo žmonės...

Pasakojo Janina Buckaitė-Koreiva, g. 1934 m. iš Girių kaimo. 2011 m.

Tėvas žinojo, kaip atšaukti Šimucio burtus

Man labai įdomus tas Julytės tėvas, tas Šimucis.

Mhm.

Na kas ten per žmogus buvo?

Aš jau nežinau. Ir aš girdėjau. Gi tai vis pasakojo apie jį, kų labai gi... Nu anas gi tokis žmogus buvo, kų nori, gali padarycie. Atsimenu, ir mūsų tėvas pasakojo, amžiną jam atilsį. Jau jiem amžiną atilsį abiem.

Taip...

Buvo vestuvės, va čia, kaimynystėje. Nu ir pas mūsų tėvą labai buvo gražus arklys. Nu jau <... > persiveždys jaunųjų. Nu, tas Šimucis sukinėjasi. Ir tėvas jau arklį kenka, ir jis sako: ,,Nu pažiūrėsiu, kap tu nuvažiuosi toli su tuo arkliu savo.“ Jis jau, Šimucis tas sako.

O mano tėvas sako: ,,Kaip sėsiuos, tai nuvažiuosiu. Ir ką gi tu man padarysi? Neleisi ar ką?“ ,,Nu va, – sako, – pažiūrėsim.“ Nu ir pasikinkė tų arklį tėvas – nė iš vietos. Kaip cik važiuoc, arklys piestu! <... > Bet tėvas žinojo tojo smekalku. Tuoj atkinkė arklį, nuėmė pavalkus. Kažkaip ten, nežinau, kaip tėvas pasakojo, ar juos apsukė, ar jiem kų darė, pavalkam ciem. Užsidėjo pavalkus antrų kartų. Arklys, kap važiavo, tai ir nuvažiavo – kuo puikiausiai. Sako tėvas atsigrįžįs: ,,Sudievu, Šimai! Aš jau išvažiuoju!“

Tai vis tėvas pasakojo. Sako: ,,Vat ir Šimucio nebijau jau.“ O anas, labai gi pasakojo, kų anas labai visa kų galėj. Sako, kur šokiuose katra jam nepatinka pana, tai

kad sijonas nukrisc. Nukrenta. Nu taip padaro. Kas ten buvo per žmogus. Ir važiavo iš visur, sakė, labai iš visur važiavo. <...>

Bet ant jo nieks nepykdavo dėl tokių juokų?

Nu, nepykdavo. Žinojo, kų taip anas darydavo. Ir sako, kap atvažiuoja koki jau par jį ir nori įsicikint, ar anas kų gali padaryt, ar ne, tai, sako, padaro taip, kad net namas supasi... Vot tiem įrodinėdamas, kad jis gali padaryt.

Bet jisai ir gydė, ar ne? Važiuodavo žmonės pas jį?

Važiuodavo, sakė, labai. <...>

Ar žmonės bandydavo paaiškint, kas čia...

Nu kam gi anas pasakys savo paslapčių. Niekam nepasakys. Bet vat aš nežinau. Kap mano tėvas sako: „Aš girdėjau, kad taip reikia – arklys iš karto perkinkyt, ir tuos pavalkus, pavalkus...“ Nežinau, kų jiem darė. Ir vėl arklys... Sėdos ir nuvažiavo. Jau kitų kartų jam nepakenkė. Sako: „Sudievu, Šimai, aš išvažiuoju.“ Tai matot, visap kap.

Bet jis dar ir muzikantas buvo?

Sako, kad jis grojo, ir... gabus buvo žmogus.

Pasakojo Janina Trepšienė-Augulytė, g. 1931 m., iš Rimdžiūnų kaimo. 2011 m.

Kaip Jasius Šimucio knygą skaitė

Teta, čia *Pelegrinda šalia jūsų, žinau kad ten labai pasakodavo apie tokį Šimucį...*

Taigi amžiną atilsį Julytė jau pamirė, tai jos buvo tėvas. <...> Ana labai pamaldi buvo moteris, ana tai nieko apie savo tėvą nenorėjo pasakot, ale tį iš šono, va kici gi tai jau daug pasakojo apie jį. <...>

Tai jis buvo toks įdomus žmogus?

Da ma tėvas pasakojo, cia tokis – jau gi seniai anas jaunas mirįs, iš to galo kaimo namas jų pirmucinis buvo po dešinei – tai tokis Jasius buvo. Ir anas iš Šimo, sako, paprašė itos knyžkos pačytot. <...> Nu anas jam sako: „Cik čytot raikia žinot, kur ir kiek, ir kaip...“ Sako, jam kap tai patarė, kap reikia tik mislim čytocie, ė jau kap lūpom čytoc, tai negalima... Ė tadu, sako, anas važiavo Gervėčiuosan, ir tų jau knyžkų čytojo, nu ir priščytojo jau anas: ne teip gi unlindo ne tį kur raikia, ir, sako, jau jį būt aždusinį. Ale, sako, išeido, tas Šimas jau žinojo – sujautė, kų anas jau jį... Ir, sako, tadu anas un arklio apžergė ir davijo jį kely, ir, sako, tų knyžkų iš jo atėmė. Sako, kų tį anas jau padarė: pamokojo, pamokojo, ir, sako, anas atsiajo. Sako, jį jau būt aždusinį. Tai va, mano tėvas provijo, itep buvo, itep, sako, buvo prisčytojįs Jasius.

Kaip Jasius mokyklos direktorių trims dienoms užbūrė

Tadu <...>, ma tėvas sake, mokėsi tas Jasius Ašmenoj, ir, sako, labai jau tį jam buvo direktorius negeras, i

Janina Trepšienė. Girios. 2011 m.

anas jau kap iš tos knyžkos išsimokįs kokių tai, kap seniau vadindavo, molitvų kokių žinojo. Nu ir, sako, kap tas labai negeras buvo direktorius, nu, mož gi jam kų įkrėtė, ir, sako, buvo pastatįs tris dzienas bromoj stovėt – nu, tris paras – niekas jo nepravedė, kap un trijų dienų pastatė. <...> Nu tadu gi anas, sako, tį gi kų padarė, ar mož gi tas Šimas pagelbėjo... Ale, tį kų padarė, tadu jau prasiajo anas iš tos bromos... Tai va gi, matot.

Tai tas Jasius buvo kaip ir mokinys Šimucio?

Nu anys kažkap gi – ragi, ksionžkų davinėjo jam – kažkų žinoja. Anas jaunas irgi pamirė, tai man tėvas taip sakė: „Tai va, Jasius, taigi buvo išmokįs kiek tai, <...> buvo direktorių pastatįs bromon“ [*juokiasi*]. Tai va gi, kažkas gi tai yr... Kažkas gi tai yr, kap va, kap pasakojo seniau, ė tėp tai...

Pasakojo Albina Skurkaitė-Lukšienė, g. 1935 m., iš Girių kaimo. 2010 m.

Kaip mergą šulinin įkėlė

Itai saniau da, kap mūsų tatos buvo, tai tadu buvo Pelegrindoj tokis... <...> Tai, sako, varnos, kap pasakys anas, ažkalbės kų, – tai varnos visų dunkscį nuplėšo. <...>

Tai ten buvo kažkoks jau stiprus užkalbėtojas?

Sciprus užkalbėtojas buvo. Ne, – muzikontas. Va da aš jum papasakosiu vienų: kap atvažiavo itas vienas kaimynas, vienas kaimynas svotuosan par vienų mergų. Ir ana až jo nėjo, nesutiko aic. Tadu anas išejįs po lungu sako: „Paminėsi tu man, atsiminsi tu man.“ Ė kap ana išejo tadu undenio samc, ir sako (Antolia ana buvo vardu): „Antolia mūs prapuola, Antolia prapuole.“ Žiūri par šulnį – stovi jos (saniau gi ne kamašai buvo, ale kadokai toki, klumpės tokios, kadokai), sako, stovi par šulnį kadokai. Sanis klausia (jos Juras, atsimenu, ragis,

Genė Pukštienė. Rimdžiūnai. 2010 m.

tata buvo): „Antolia, ar tu cia?“ Sako: „Cia.“ I va kap, sako, nė šlapja, nė tį sumušta, nei nieko. Kap unkelta šulnin, i stovė, sako, ana krašti. Nu va, tai itai mūsų tatos tai labai klegėjo <...>. Vat asiminiau, kokis tį buvo par jų svotuosan – Pindosas iš Gudzinykų tų, cia, poašmeny gyvena. Jau anys pamirį, cik jų anūkai yra da. Tai va, kokių dielų buvo. Darkos jau tokių ir nėra.

Pasakojo Genė Bazevičiūtė-Pukštienė, g. 1931 m., iš Rimdžiūnų kaimo. 2010 m.

Apie Šimucio burtus

Papasakokite apie Šimutį iš Pelegrindos...

A..., nu Šimucis, tai va. Jau jų dar cia visi išmirį, nieko nėra. Pravda, jų cik dukra yra, jos, Šimucio duktės, duktė yra ten, Gervėciuosa, ir daugiau cia nieko jau nėra. Oi tas Šimucis...

Tai va, kap kaimynė gi va mūs pasakojo, kap anas, ojėj... I ma tėvas apie jį pasakojo. Sako <...> tį gi kokiuosan namuosan anas – gaspadorus un pečio guli, anas sako: „Ė ko tu un pečio guli?“, ė gi sako: „Tav pilnas kambarys undenio.“ Tas žmogus pažiūrėjo, bumc! Per grindis taigi undenio nebuvo, ale teip va. Tokis buva anas jau labai, sake.

Ir va cia mūs <...> vieni turėja tų černaknyžkų, Kalinausko cia tokie. Tai <...> kap susirinkį tas jaunimas rado tų knygų, kap paskaitė, tai galvojo, kų namai jų razgrus. Ale kap unajo tas jau savininkas tos knygos, tį kų paskaitė, ir vėl jau nusiramino visa kas.

O tai kas ten pasdarė, kodėl tie namai..?

Būra, sake, kap <...> staugė. Va.

Tai čia buvo ir Galčiūnuos toksai?

<...> Tai to Šimucio... maž pusbrolis cia buvo, ar kas, aš nežinau, ale turėjo anys.

Kalinauskas?

Kalinausko, ale jau jų dar cia nieko nėra. Du sūnai buvo, tai vienas Lenkijoj, ė kitas buvo Vilniuj, ale tas jau pamirįs, ir dzvi dukteris buvo, ir tos jau pamirį, jau jų cia nieko nėra, ir namų tų nėra.

Tai Šimutis irgi tų knygų turėjo?

Šimucis, tas turėjo, tas Šimucis daug labai ir šposų visokių darė. Va anas gi, tas Šimucis, un skripkos ūžė, va kap vestuvėsa. Nu tai, sako, kap supyka un katros mergos, tai kap pasakė, tai jos jau sijonas ir nugruvo, ana jau ir šoka be sijono.

Tai jau ir kiti tai matydavo, ar tik..?

Nu anas cik kų vienai pasako, tai un vienos tį katros, nu tai ir nugruvo jos sijonas, ė visi gi ragi, ko ana jau be sijono šoka.

O jinai pati nesuprasdavo?

Ana muset iškart nesuprasdavo, ė kas jų žino, nežinau, preg man nebuvo...

Apie muzikantų šposus vestuvėse

Bet cik mano draugė viena pasakojo, kap ana vestuvėse buva Sakalaiciuosa ir tį kažkoki muzikontai buvo, nežinau, iš kur tį anys, nu ir, sako, pradėjo anys šposus darycie tuos. Liepė <...> lungai kad būtų aždaryta, durys ažrakintos, nu ir <...> anys tį ėmė darycie. Sako, rublius rij... Kų tį rijo – kaspinus ar kų te anys gerklėn, ė tadu iš gerklės rublius tįsė gelažinius. Tai sake: „Oj, kap buv strošna.“ Sako: „Ėmiau vienų rublį tų ir pavogiau. Sėdau su juom, to rublio.“ Ale, sako, visus liepė atduocie.

Tai kadu čia buvo?

Tai cia buvo nelabai seniai, tai prieš kokių, maž dzvidešimt pinkis metus, da gi va jauna buv to ma i draugė, ir ana kai provijo, o tai, sakė, buvo ir strošna, sako, kaspinų rija, rija, ė tadu, sako, iš gerklės tik rubliai šokinėja.

Ojėj, tikrai strošna...

Ot, sako, buvo strošna. Nu ir, sako, liepė, kad langai būt uždaryti ir durys, kad niekas jau neataitų.

Tai jau muzikantai tokie ten?

Muzikontai tep darė <...>, ė kas juos žino, koki tį anys buvo.

Apie Šimucį ir jo dukterį Julytę.

O ką apie Šimucį sakydavo?

Nu, ė tas Šimucis, <...> anas gi va Pelegrindoj gyveno. Maž anas ataidė ir Galčiūnuosa, ale aš gi da buvau vaikas, kadu anas pamirė, jau seniai. <...> Va cia viena kaimynė pasakojo, sako, ataj gi tas Šimucis kokiuosan namuosan ir sako: ,,Išaite, pažūrte, kas tį prėnėj. " Kap išajo, – ė tį, sako, cik ūža, cik staugia, strokas, kas toj prėnėj. I anas, sako, sėdzi ir juokiasi tas Šimucis.

Jau gi va buvo duktė Julytė tokia, ale ana jau pamirė žiemų, rodos, tokia gi buvo gera, dievobaiminga moterėla, oi... Turėjo du sūnus. Tai vienas pamirė sūnus pirma jos, ė kitas Vilniuj bus, va. Tai jų jau cia nieko nėra Pelegrindoje.

Kaip Šimucis atgailavo

Ar jis žmones gydydavo?

Anas ažkalbdė, gydydavo žmones.

Ažkalbdė?

A, tai tas va, kur Galčiūnuosa buvo, tai anas gydė nuo padvėjo, da te nuo ko, ažkalbdė. Jo ir vaikai gydė, buvo išsimokę ir dukterys, ir sūnus šitas, katras Vilniuj, mokėjo išgydzyt žmonis.

To Kalinausko?

Mhm.

Tai ir Šimutis gydė, ar ne?

Ir Šimucis gydė.

O tai kaip jisai, žodžiais gydė?

Anys, musi, kokių ar maldų..., aš nežinau, musi maldas kokias.

Tai žmonės nebijojo jo?

Nu nė, ko gi jo bijocie.

Blogo jis nedarė nieko?

Anas niekam blogo nedarė. Vat cik pasakojo, sako jau, kap anas susirgo, jau musi jautė, kų graita mirs, tai <...> un lovos ir lintas pasdėjęs, un tų gi grynų lintų, nė apsiklojįs, nė pasklojįs gulėjo, atgailavo prieš smercį.

Va kaip... O dėl ko jam atgailaut reikia?

Nu, kas jį žino, atgailavo, maž už šposus krėtė, kas jį žino, dėl ko.

Bet žmonės nepyko dėl tų šposų?

Nu šposino gi, kas jį. Kap mokėjo, tep ir šposino, ir ką...

Juodoji knyga – nedega; užkalbėjimais gydė padzyvą, rožę, išgąstį, nuo blogų akių

Nu ale iš kur anos, tos knygas, kas juos žino… Tai va, to va gi Kalinausko, jo žmona ėmė tų knygų ir išnešė un lauko, ir apdėjo, kap seniau, visokiom šaknim, tį žagarais, norėja sukūrincie. Visa kas sudagė, ė to knyga ir liko.

O tai kur dabar tos knygos, kažin?

Ė aš nežinau, kur anys padėj. Tas jau mūsi sūnus, katras Vilniuj buvo, išsivežė, ir turbūt kam atdavė, kas jį žino, kur padėj, nežinau. Cia gi nėra, ba jau jų ir namų tų nėra.

Bet tai gerai būdavo turėt savo kaime tokį žmogų, kuris ažkalbdė, gydė?

A, gerai, katras gydo. Tai seniau gi buvo cia daug tokių, katri gydė. Tai va nuo, kap tai jum pasakycie, padzyvas gi, nuo akių gydė, nuo išgųscio, nuo rožės, da tį nuo ko gydė…

Buvo tokių žmonių, kų gydė. Dar jau nėra. Va ir mano pamotė kap buvo, tai labai gydė ana nuo akių. Ba jau, būva, ir karvė susirgo, būva, ir žmogui kas pasdaro nuo akių. Tai ana jau labai mokėjo, meldėsi tep jau, labai jos ir mačijo.

Tai žodžius tiktai kalbėjo, ar ne?

Maldas.

Ar maldas kalbėjo?

Maldas kalbėjo, undenį samė iš viedro ir butelin tan, ir meldėsi, nu tadu tų undenį jau atiduoda, jau tuo

Ona Petravičienė. Galčiūnai. 2010 m.

undeniu ir prauscis raikia, ir gercie, ir mačij. Ir skatų kokių tį, karvį ar kų, tai paprausi ir pamačija.

O tai iš kur tą undenį semdavo?

Nu va, iš šulnio pasemia kibirų, nu ir iš kibirų tadu ima tų undenį.

O kieno tos akys blogos? Kas ten gali nužiūrėti?

Ė kas juos žino, buvo tokių žmonių, kur akys blogos, buvo, kur pats savo akių.

Pasakojo Ona Mielaišaitė-Petravičienė, g. 1930, iš Galčiūnų kaimo. 2011 m.

Kaip Šimucis vestuvininkų arklį sustabdė važiuojant per Ašmeną

Tai žinot, aš jau Šimucio to nemenu. Bet tas va kaimynas, tai anas su tuo Šimuciu dirbįs kartu. <...> Itai to Julytė, jūs gi tą Julytę gal i žinot, da gi va cik metai bus, kap ana mirus. Nu tai to Julytė, va, visą laiką mūsunk kai ažeidė, tai ana labai jau tokia moteris buva: i pamaldi, visako, labai tokia i protinga žmona, labai.

Ė tas Šimucis, tai aš nemenu, ale va kap pasakojo, – labai geras, mokėj visa kų daryc. Va, kaip itas va kaimynas provijo, kap cia buvo vestuvės Petrikuose, nežinau, kas tį jėmė iš Petrikų, iš Girių tį kokių kų. Aš tai nemenu jau jo. Tai <...> kaimynas vis pasakoja, sako: „Cia laukia, kų atvažiuos (kap anksciau sako, su vainiku atvažiuos) <...> tas jau berniukas.“ Nu tai laukė, laukė, kų atvažiuos su vainiku, ė kap nėr, tep ir nėr. Ė anas sako: „Palaukte, atvažiuos.“ Ė anas jau žinodamas, anas padarė, kad tas arklys neit. Anys, kap tas arklys jau važiavo cia jau su vainiku, cia jau Giriosun, ir cia raikia gi per upį gi važiuoc. Tai kap unvažiavo arklys upėn, tai kap stojos, ir nieko nepadarė. Kiek netvojo arklys – pasdarė putos, ir neišvarė. <...> Jau anas ėmė juokcis. Sako: „Tu jau žinai, nesijuok.“ <...> Nu tai tadu jau anas tį kų atdarė, tadu atvažiav.

Kaip Šimucis šokiuose burdavo

Ė, sakė, va un šokimų sėdzi, ir anas, sakė, sėdi vis prie muzikanto, kap un šokimo ataina. Nu tai juokiasi, tai kas jam patinka, kas su juo jau gražiai labai, tai, sakė, anas su tuo labai jau. Ė kas jau jam kad kų tį biškį jau tį neteip pasakė, ar kų, tai sako, palauk. „Aš va, – saka, – pažiūrėk, kap aš jai padarysiu.“ Tai, sako, jeigu merga šoka su bernu, tai, sako, anas kap padarė, tai nugriuvo sijonas ar tį kas mergos. Tai kad ne, tai sako, va kap stukteria va itep, kų jai <...> skylė išgriūva itan susagimi. Va kap mokėj daryc. Tai va man vis kaimynas provijo, kap anas itai vis darė <...>, tai ar mergai, ar bernuo. Mokėj visap. <...>

Bronė Kuckienė. Girios. 2010 m.

Kaip kūjeliu sudaužo laikrodį

Nu, kų sumislija, taip padaro. Ė sako, va ima laikrodį, <...> guruciuosun tuosun tvos ir tvos ir tvos kūjeliu... Tai, sako, padarė <...> – vėl laikrodis cielas. Tai va.

Tai man va kaimynas <...> ataina vakari <...>, tai tadu jis man priprovija. Tai ė aš jau nemenu jo. Aš cik kad menu jau tų Julytį, <...>. Kap menu, kap ana dar mergu buva, kap ana tekėja <...>. Da aš buvau mergu. Tai to Šimucio aš nemenu, nė neragėjau nė karto, kas do Šimucis buvo.

Pasakojo Bronė Laurinavičiūtė-Kuckienė, g. 1932 m., iš Girių kaimo. 2011 m.

Kaip Šimucis atrodė

Janina Jurkaitytė-Mockienė. Katari proto neturėjo, tai jis gydė. <...> Jau kokį atveža surištų, ir kai jau jis pasakė: „Atriškit, pasodinkit jį, atriškit ». Ir viskas, jis jau normalus jau. Jis tai mokėjo. <...>.

Vaclovas Gruodelis. Jis vadinosi černaknyžnikas. Jis gi tokį knygų turėjo. Ar itai tiesa buvo, ar ne, kai sake, tų knygų kas tin unejįs atsivertė, sako, ėmė čitot. Nu, tai, sako, šumas kokis paskėlė.

V. G. Nu nu anas <...> tokią knygą turėjo. Ir jis, va, gali ką nors padaryti. Sako, šokimai buvo, jeigu jam kas nepatiko, tai va – sijonas ir nukrito.

J. M. Nu, jis taip mokėjo padaryti.

V. G. Nieko jis nemokėjo. <...>

J. M. Kap, nu gi kap nemokėjo?

V. G. Kap itai pasakyt, jei šoka, kap mės sakom, nu bernas su katru merginu, nu, susklega. Sako, išsives jų šokt, ir itas, kap spadnyčias, ar kap... Nu, sijonai <...>. Kap šoka, atsaga, sako, nu ir kap šoka, raz ir nugriūva.

J. M. Bet pasakojo, kad jis taip galėjo padaryti.

V. G. Nu, anas fokusus nagi mokėjo.

J. M. Nu, sako, sijonas nukrito. Bet aš to nemačiau. Kokia aš dar buvau. Taigi jo dukros buvo penkios ar keturios, i jau visos jau mirį. Nėra jau nė vienos. Ce viena gi dar buvo, Julytė.

Julytė irgi jau mirus?

J. M. (…) Ji mirė neseniai va.

V. G. Tai kiek jai jau buvo, jau aštuoniasdešim devyni. <...>

J. M. Ji iš dvidešimtų metų <...>.

O tai jūs Šimucį esat matę?

J. M. Mačiau, prisimenu dar jį. <...>

O tai koks jis buvo?

J. M. Nu, gal biškį didesnis, a gal nie. Va tep, normalus tokis vyras buvo. Išgert mėgėjas buvo. <...> Nu ir aš gi sakau, katari bepročiai, jis gydė.

V. G. Ė da gi va pasakė, kap liečija, atvažiavo su žmonu vyras. Nu ir, sake, pirkėlė gi jų maža buva. (…) Tai prikurinta, šilta. Ir sako, neduoda razsisagdyc. <...> Kap pirmai <...> tokis apsisagimas buvo. Kailiniai. Nu i, sako, pasodzins – kacinas, sako, juodas. Kacinų un kelių, nu ir žmogus, sako, prakaituoja. Ė žmonų nusvedįs klėcin liečija [*Juokiasi*].

J. M. Nu tai ką, jis gydė. <...> Nu tai žinai, anksčiau pasakojo, kaip norėjo kalbėjo. Gal tep i nebuvo, bet...

V. G. Čiūdai. <...> Anas tai, sake, išdarinėdė...

Bet taip nebuvo, kad jo bijotų žmonės? Vis tiek va jūsų kaimynas buvo.

J. M. Nie, niekas jo nebijojo. Jis su su žmonėm nieko.

V. G. Čiūdus darė <...>.

Kalbasi Vaclovas Gruodelis, g. 1937 m., ir Janina Jurkaitytė-Mockienė, g. 1923 m., iš Pelegrindos kaimo. 2010 m.

Kaip Šimucis vestuvininkus sustabdė

Tokis buvo Šimucis. <…> Gi Julytė jo, aš net nežinau, gal sesuo buvo, ar kas. Tai jau va, jau mirė. <…> Bet ten buvo oho žmogus! Ten viską žinojo, <…> nuvejai – viską pasakė. <…>

Aš tik žinau iš savo senelių jau apie jį va. <…> Tai va, bobutė ką man, Ramienė bobutė mano pasakojo <…> Jie buvo kaip bendraamžiai, <…> tai bobutė pasakojo. Jisai buvo muzikantas, grojo vestuvės. Grojo šokius, tuos vakarėlius visokius. Tai jisai galėdavo ką tai padaryt. <…> Sako, vat, šoka merga, šoka su bernu, viskas – sijonas nugruvo. Šoka, nemato nieko. <…> Sako, visi juokiasi, jinai šoka, nežino ko. Va va, teip galėjo, galėdavo padaryt.

Ir dar pasakojo. Sako: „Buvom kartu vestuvėse“. O jisai visą laiką grojo – nu, kaip seniau gi, taigi nebuvo tokių muzikantų, kaip dabar. Va tokis kiemo muzikantas, ir viskas, su garmoška ta ir čiurlena. Nu ir, sako, važuojam jau į šiūba čia va. Dar su arkliais gi, arkliais važiavo, su mediniais ratais. Tokių gi nebuvo guminių, mediniai gi buvo ratai. Važiavo, sako, o mano baba, sako, visą laiką galvoju, kad tas Šimucis neatsisėstų kartu važuot su jais. Sako, vis tiek gi ką nors padarys. Sako, ruošamės ruošamės, <…> visi, sako, susiruošė, nuvažiavo, mės, sako, likom, i tas Šimucis liko. I sako: „Nu va, Marile“. Marija gi jau buvo mano bobutė, seniau gi Marile vadino. „Va, – sako, – Marile, bijojai, kad aš su jumi nevažuociau, tai va, sako, ir važuosu.“ Tai sako dar: „Nu kų tu darai, visi gi nuvažavo, mės likom.“ Sako: „Nepaspėsim gi ir bažnyčon.“ Sako: „Nebeduj, sako, davysim visus.“ Ir, sake, va davažavo šitą vietą, kur dabar itai va kur upė, tas tiltas į tą va kompleksą, kur cie maži teliukai. Čia <…> va tokia pievytė buvo, <…> nu tokis va lobas. Sako: „Davažuodom, – ratai panugruvį, svotai rankas išsitepį, deda ratus.“

Sako: „Va, ar aš tau nesakiau. Sako, aš tau sakiau, kad pavysim.“ O muzikantas gi turėjo pirmas nuvažuoti prie bažnyčios, pastikt jaunuosius, gi pagrot po bažnyčų. Va, ten gi prisirinkį visa ko, gi bobų tų, žūri gi jaunųjų, – jaunieji atvažuos! Sako, va, ar aš tau nesakiau, mės, sako, važavom, pervažavom, sako, nuvažavom į priekį, tiej susidėjo tuos ratus i atvažavo visi paskui mus.

Tai va, ką galėdavo padaryti.

Viena, tai galėdavo padaryt, o kita – irgi gydė labai. Kaip gydė, tai vat jau aš negaliu teip pasakyt. <…>

Šimucis žinojo, kur pavogtas kumeliukas

Nu buvo seniau vagių, visa ko buvo. Tai vat pas mano jau iš mamos pusės dieduko pavogė arklį. Ne ne, ne arklį, nu tokį kumeliukų, kap mės sakom, va jauną tokį arkliukų pavogė. Nu ir kur dziedas ais? Pas Šimucį. Nuvejo, nu tai, sako, jisai jau žinojo, kas ko jau atajo. Tai, sako: „Ko, jau arklio nėra? “ „Nu, nėra.“ „Nu tai, – sako, – radai kiaušinį po durim padėta? “

Ne, čia ne ne apie tai, čia buvo kitas dalykas.… Sako, nu tai va. „Tavo, – sako, – žinai, arklys…“ Sako: „Yra šviesūs vartai ir yra tamsūs vartai. Raiškia, vartai šviesūs – ūlyčion, o jau tamsūs vartai – į daržą, ten jau va. “ „Tai, – sako, – va per tamsus vartus isivestas tavo arklys. Gali tavo daržo pasėta rugiai. Tai va, per tuos

Vaclovas Gruodelis su krikštamote Janina Mockiene. Pelegrinda. 2010 m.

rugius yra siauras takelis. Per tų takelį, tas tavo arklys nuvestas. Anas, sako, netoli tavo namų, dar, sako, žūri, kolai jo nenubuvo. Bo, sako, jį nubus.“ Nubus – kam tai parduos, vat. Nu ir diedas atvažavo, nu ir kaip papasako, pradėjo pasakot visiem. „Bet, – sako, – grįš.“ Sako: „Va, cik tą kalbą paleisk po vysų kiemų ir pasakyk, kad, va, netoli tavo namų tas arklys yra. Va i, sako, atais tavo arklys pats namo.“ Teip ir buvo. Tas dziedukas papasakojo vieniem, kiciem viską. Kaip gi kaime – visi vienas kitam, vienas kitam, tai jau ir gale kaimo... Po nakčiai išajo diedukas – stovi arklys prie vartų. Grįžo.

Pavydus žmogus dėjo kiaušinį po slenksčiu

Va, o apie kiaušinį – čia kitas dalykas buvo. Čia buvo po pūni, padėta po slenksčiu kiaušinis. Ir nu kažkaip tai apdarytas, padaryta kas tam kiaušiniui. Ir... pargruvo karvė, apsirgo. Ir viskas, ir va, nu baigėsi to karvė ir jau, ir ką... O tas diedas tą kiaušinį nepajėmė sau, nesunaudojo. O jį taip va par dunkstį pajėmė ir paleido kiton pusėn. Nu jisai turbūt suplyšo ten, ir viskas. Ir kaip nuėjo pas tą Šimucį tos karvės gydyt jau, tai Šimucis sako: „Radai kiaušinį po durim?“ „Radau.“ „Tai, sako, va gerai, kų tu jo nesunaudojai. Jeigu tu jį, sako, sa naudojįs, pats suvalgįs, tai tu, sako, būtum pats gulėjįs kap to karvė.“ Va kokių seniau žmonių buvo. Nu dabar tai va tikrai pas mus tokių nėra.

O tai iš kur tas kiaušinis? Kažkas padėjo?

Nu tai kažkas tai padėjo. Vat kažkas tai, kokis pavydus, blogas žmogus. Gal pavydėjo tos karvės, kad tas sanis, dar sanas tas nebuvo, turėjo tų gyvulių, dirbo, stengėsi žmogus dėl savo vaikų, dėl visko. Tai kažkam tai buvo koks pavydas. Kad, raiškia, kam tau, tai kam tau karvė, tegul nugaišta. Nu tokių buvo, buvo žmonių tokių.

Burtininkai sunkiai miršta

Tai tas Šimucis visiem gelbėdavo?

Tai tas visus teip. Buvo labai labai... I dar, dar va cia – viską mano to bobutė Ramienė pasakojo, – i dar sakė kažkaip tai, vat ta knyga jo buvo tokia, ant juodos baltu parašyta. Bet ne visa knyga buvo, bet buvo koki tai lapai toki toj knygoj, va. Parašyta ant juodo baltu. Ir ką tai jisai daręs ten, tą knygą ir palikęs ant stalo. O pats ką užmiršo ir kažkur tai išėjo apie savo ūkį. Ir kas tai buvo užejįs pas jį į tą jo kambarį, ir to knyga gulėja. Ir atsivertė pažiūrėc, kas toj knygoj yra. Ir greičiausiai, kad papuolė un tokio blogo daikto jau. Sako, viskas, kap paskėlė vėjas, kap išrovė medį su šaknim, pradėjo kišt pro langą. Ta, sako, ans jau pajautė, tas Šimucis pajautė, kad jau čia kas. Sako: „Kų tu, sako, darai? Kur tu, sako, lendi, kur tau neraikia? “ Sako, atbėgo, uždarė tą knygą – viskas dingo. Va ko aš jum pripasakojau.

Tai ką žmonės sakydavo apie jį, apie tą Šimucį?

Nieko nesakydavo. Visus gelbėdavo, visiem padėdavo, o ką galima pasakyt.

Nebijojo jo?

Nu ne, nebijojo. Nebijojo. Jisai niekam blogo nieko nedaro. Jisai tik kad va padarydavo: nugrūvo tas sijonas, pašoko, tai pasijuokdavo visi. O taip blogo nieko nedarė.

Bet jis turėjo ir šeimyną, ar ne?

Nu gal turėjo, nu sakau, gi ten baba mano tai apie šeimyną net nepasakojo. Gal turėjo.

O tokių kaip Šimucis daugiau čia ir nebuvo?

Vat daugiau čia va tokių, tai vat, kažkaip tai ne, ne nebuvo.

O nesakydavo, kad jau čia su velniu susidėjęs, ar kas?

Nu gal kas ir pasakydavo tais laikais, kad su kuo bus susdėjįs, kas tai. Nu tai su kuom gi tai buvo, taip. Bet, sako, kad toki žmonės labai sunkiai miršta.

Tikrai?

Raikia tas viskas perduot, kažkaip, kam tai kitam. Vat jeigu neperduosi, tai, sako, labai sunkiai jam su tuo pasauliu išsiskirt. Taip sakydavo mano nu baba (...). Nu nežinau.

O jis neperdavė?

Nu irgi nežinau. Nu vat daugiau nežinau. Po jo tokių dalykų ne, niekas nedarė.

Bet ir žmones gydydavo, ir gyvulius, ir žinodavo viską?

Taip, viską žinodavo.

O apie ateitį nesakydavo, nenuspėdavo, kaip viskas bus?

Nu va tokio irgi nežinau. Tokio irgi nežinau. Va yra visokių… Nu ir dabar gi jų yra. Bet gi jau kažin, ar kokie, ar ne tokie. Ar taip gali, ar negali…

Pasakojo Helena Remytė-Mockienė, g. 1938, iš Mockų kaimo. 2010 m.

Užrašė Saulė Matulevičienė ir Arūnas Baltėnas.

Kaip Šimucis mergą šulinin įkėlė

Buvo. Pelegrindoj. <…> Nu, anas gi tik, sako, padaro <…> jeigu anas moka atdaryt, tai gerai, o jeigu negali atdaryt, tai bloga gi. Mama mano vis pasakojo, cia jos draugė buvo tokia tam gale kaimo. Ir anas ko tai buvo supykęs ant jos. Nu, ir dingo iš namų (merga jau buvo). Nu, ir prapuolė ana, namuose nebuvo jos. Pradėjo ieškoc – nėra. A jinai su kailiniais – šulinys buvo tokis, ne kap dabar šuliniai tie išlaita, ale seniau gi buvo iš medžio sukirsta, kap namai sukirsta. <…> A jinai su kailiniais ir stovi tan šuliny. Tai tadu sakė vis, kų Šimutis padarė. <…> Nu, ale ir atdarė. Tadu atdarė, ir ana išlindo.

Ėjo prašyt, kad atdarytų?

Ne, jis pats atdarė. Būdavo, sako, būdavo, mama vis pasakodavo. Ir unt šokimų, kap mergos jau, unt ko supyko kas, tai tada jau, sako, iškart padaris. Sako, šoka, šoka, tai sijonas nukrenta mergai, tai kas pasdaro. Visap buvo. Tai Šimutis anas, čia buvo toki Julytė jo dukra. Labai tokia pabažna. Mirė dar.

Jūs pažinojot Julytę?

Pažinojau. Draugavom teip jau su ja. Labai geras žmogus buvo.

Bet ji taip nedarė, kaip tėvas?

Ne, ne, ne. Tai čia reikia mokėc. Anas, kaip jis tį, sako, černaknyžnikas kokis.

Iš tų knygų mokėjo?

Iš tų knygų darė.

O kiek jis vaikų turėjo?

Aš ir nežinau, nepasakysiu. Žinau, kų Julytė, paskiau Zavelcuose dar buvo viena. Nežinau, nepasakysiu.

Bet Šimutis į Rimdžiūnus ateidavo?

Aišku, kad ateidavo. Jis visur ajo.

Jisai gydė?

Aš nežinau, nepasakysiu.

Pasakojo Leonarda Augulytė-Blaškienė, g. 1935 m., iš Rimdžiūnų kaimo. 2011 m.

Šimucio burtai: pirkioj – vanduo, vežimas – dega

Apie tokį burtininką Šimutį iš Pelegrindos girdėjot?

A, girdėjau. Aš tai jo nemenu. Ale cia kaimynė viena provijo ir man tėvas pasakojo. Uniajo anas, sako, tas Šimucis par vienų draugų tį ar kap, ir sako: „Oi, tu un pečio guli, ė tavo pilna pirkia undenio priajus.“ Tas

Helena Mockiene. Mockai. 2010 m. *Arūno Baltėno nuotraukos.*

pažūrėjo – tiesa, lig lungam unduo. Buktelė nuo pečium unt žemės, ė tį nebuvo undenio.

Ir da anas gi ūžė, tas Šimucis, un skripkos. Tį kur veseilioj ūžė. Tai ten vežė šienų. „Oi, – sako, – kaimynėli, taigi tavo vežimas dega. Grait arklį ratuj.“ Anas tų arklį kap išratujo… A Šimucis juokiasi, tas vežimas ir nesudegė.

O kaip jis taip padarydavo?

O kas jį žino, anas daug darė, tas Šimucis.

Papasakojo Ona Mielaišaitė-Petravičienė, g. 1930 m., iš Galčiūnų kaime. 2011 m.

Šmucis pakalba – cimbolams stygos nutrūksta

G. P. Anas mokėjo labai ažkalbdyt’. Ir anas visokius šposus mokėjo. Atsimenu, kap mano tėvas pasakojo, kap anas mokėjo padaryt. Sako, varnos sulėks ir visų dungcį nuplėš. Teip mokėjo padaryt. Visų tų dungstį nuplėšė.

R. K. Šoka mergos, an kokios mergos, sako, pasako, tai, sako, sijonas nugriuvo nuo jos.

G. P. Ir kap ūžia unt cimbolų, tai, sako, pasako kų tai, pamislija anas ar tį pakalba kų, tai visos striūnos patrūksta. Negali ūžt’ muzikontas unt cimbolų.

R. K. E kų anas darė, kų anas tį kalbėjo…

G. P. Itai ne prieg mūsų pometei. Tėvas mūsų pasakojo.

O kodėl jis taip padarydavo?

G. P. Buvo šposininkas tokis.

R. K. Išdarinėjo, sakė, visa kų.

Kalbasi Genė Bazevičiūtė-Pukštienė, g. 1931 m., ir Regina Gražulytė-Kavaliauskienė, g. 1929 m.,iš Rimdžiūnų kaimo. 2011 m

Užrašė Jūratė Šlekonytė, Pojauta Vilkauskaitė.

apstupyti, -a – aptūpti, apsupti, -a
atsaiti, -a – atsigauti, -a
broma – vartai
būra – audra
černaknyžka – juodoji knyga
čiūdai – stebuklai
čiūdnas – keistas, stebuklingas
dar – jau
darkos – dabar
davyti, -a – pavyti, -a
doktorius – gydytojas
dunkscis – stogas
dzykas – laukinis
garmoška – armonika
gatova – viskas, padaryta
grynas – plikas
kadokai – medpadžiai batai
kaldūnas – burtininkas
kalduiti, -a – burti, -ia
kamašai – batai
kožnas, -a – kiekvienas, -a
ksionžka – knygelė
liečyti, -a – gydyti
lobas – dauba
mačyti, -ija – padėti, -a
mislis – mintis
molitva – malda
možni – galbūt
mož – gal
muset – matyt
musi – galbūt, tikriausiai
nenubūti, -va – nepražudyti, -o
nepamačyti, -a, – nepadėti, -a
nesrušinti, -a – nejudėti, -a
nevieryti, -a – netikėti, -i.
odina – gyvatė
pabažna – pamaldi
pačytot, -a – paskaityti, -o
padzyvas – nužiūrėjimas
pakavoti, -a – palaidoti, -a
pamačyti, -a – padėti, -a
parabkai – samdiniai
parušenija – moteriškos ligos
pometė – atmintis
prasiaiti, -a – praeiti, -a
pravda – tiesa
prėnė – priemenė
pridurkas – ne pilno proto
prisčytoti – prisiskaityti
prosto – tiesiog
provyti, -a – pasakoti, -a
pūnia – gyvulių tvartas, žirgų stonia
ratavoti, -a – gelbėti, -a
ratuj – gelbėk
raz – viens
skatai – gyvuliai
skripka – smuikas
smagus – stiprus
smekalka – sumanumas
smercis – mirtis
spadnyčia – sijonas
stolnas – pagyvenęs
tabūnas – pulkas
striūnos – stygos
strokas – siaubas
strošnas, -a – baisus, -u
sukūrinti – sudeginti
sumislyti, -a – sugalvoti, -a
susklegėti, -a – susikalbėti, sutarti, -ia
šiūba – kailiniai
šposas, -ai – juokas, juokai
šumas – triukšmas
urakai – blogos akys
ūžti, -ia – groti, -a
veseilia – vestuvės
zaras – tuoj pat

Parengė Saulė MATULEVIČIENĖ ir Jūratė ŠLEKONYTĖ

Magicians from Gervėčiai

Memories of a famous magician from the region of Gervėčiai – the largest Lithuanian "island" in Belarus – are published here, recorded in 2010–2011. This individual was known as Šimucis (Simonas Augulis, 1880–1935) and he lived in the village of Pelegrinda, where he was famed as a magician, musician and faith healer. The elderly interviewee remembers stories heard from her fathers and neighbours about the people and animals that Šimucis healed or about the Black Book that he had, his ability to create fire and water illusions; he was able to keep harnessed horses from moving and break standing carts; at dances girl's skirts could be made to slip off and the musician's strings would break. Other magicians and faith healers from this region are mentioned as well.

Šimo Augulio – Šimucio kapas Girių kaimo kapinaitėse. 2011 m.
Jūratės Šlekonytės nuotrauka

Nuoširdžiai kviečiame skaityti ir prenumeruoti žurnalą „Liaudies kultūra“ 2017 metais!

Mieli skaitytojai,
nuoširdžiai kviečiame ir 2017 metais skaityti žurnalą „Liaudies kultūra“, kuriame

- supažindinsime su naujausiais mūsų istorijos, kultūros ir tradicijų tyrimais: archeologų, etnologų, kultūrologų, senosios religijos ir mitologijos, tautosakos ir tautodailės tyrinėtojų darbais,
- kalbinsime įdomius žmones – mokslininkus ir menininkus, gyvosios tradicijos saugotojus ir puoselėtojus,
- pristatysime įdomiausias įvairių regionų kultūrines iniciatyvas,
- skelbsime tradicinį žinojimą perteikiančius autentiškus žmonių pasakojimus,
- žvalgysimės po kaimyninius kraštus.

Metinė „Liaudies kultūros“ prenumerata priimama iki sausio 15 dienos.
Metinės šešių žurnalo numerių prenumeratos kaina Lietuvos pašte – 12 eurų.
Taigi vieno žurnalo kaina – tik 2 eurai!
Galima užsisakyti keturis, tris, ir net du numerius.

Paprasčiausia žurnalą prenumeruoti internetu:
http://www.prenumeruok.lt
Prenumeratą priima ir visi Lietuvos pašto skyriai.
Žurnalą taip pat galite užsisakyti redakcijoje
(Lietuvos nacionalinis kultūros centras,
Barboros Radvilaitės g. 8, Vilnius), bet tektų ateiti jį pasiimti.

Jei jau esate nuolatiniai mūsų žurnalo skaitytojai,
labai lauktume Jūsų pasiūlymų ir komentarų!

Rašykite mums: liaudies.kultura@gmail.com

„Liaudies kultūros“ redakcija

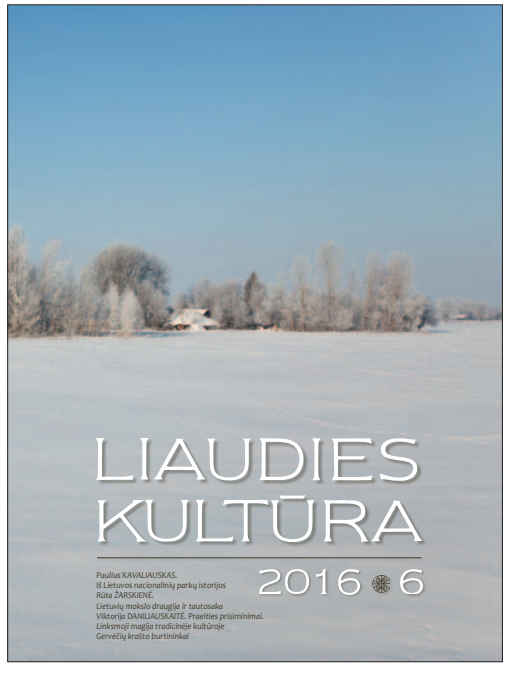

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA
LIETUVOS NACIONALINIS
KULTŪROS CENTRAS

LIAUDIES KULTŪRA 2016 Nr. 6 (170)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. liaudies.kultura@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. liaudies.kultura@llkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. linute.arch@gmail.com

Dizaineris Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia
Gabriella ŽIČKIENĖ

Stilistė-korektorė Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Orientalistikos centras, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių kalbos institutas, Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Irena SELIUKAITĖ, LR Kultūros ministerija, J. Basanavičiaus g. 5, LT-01118 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda, e. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект 32-а, Институт славяноведения, Российская Академия Наук, Москва 117334, Россия, e. p. marija_z@mtu-net.ru

© „Liaudies kultūra“

Steigimo liudijimas Nr. 152
Pasirašyta spaudai 2016 11 22

Formatas 60×90/8
Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.
Tiražas 800 egz.

Lietuvos nacionalinis kultūros centras,
Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius
http://www.llkc.lt/liaudieskultura

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“,
Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius

TURINYS:

Nacionalinių parkų kelias, arba
Kaip kurti Lietuvos kraštovaizdžio „altoriai“.
Pokalbis su profesoriumi Pauliumi KAVALIAUSKU ..... 1 •

MOKSLO DARBAI

Rūta ŽARSKIENĖ.
Nuo Lietuvių mokslo draugijos iki Lietuvių tautosakos rankraštyno:
LMD tautosakos rankraščių ir garso įrašų kolekcijos ..... 14 •

Eugenijus ŽMUIDA.
Eglės žalčių karalienė. Slibino ir mergelės motyvo kilmė.
Pabaiga, pradžia 5-ame žurnalo numeryje. ..... 27 •

Jūratė ŠLEKONYTĖ.
Linksmoji magija tradicinėje lietuvių kultūroje:
pokštaujantis burtininkas ..... 37 •

ATMINTIS

„...Ir bėga protėviai artyn“.
Pokalbis su dailininke Viktorija DANILIAUSKAITE ..... 48 •

Viktorija DAUJOTYTĖ.
„Dirbti savo darbus“ ..... 55 •

SKAITYMAI

Anatolijus ŽURAVLIOVAS.
Oi did lado ir analogai ..... 58 •

ATMINTIS

Grigo bitės po Grįžulo (Grigo) Ratais.
Vilniaus universiteto fizikos profesorių emeritą,
Lietuvos mokslų akademijos tikrąjį narį Joną GRIGĄ
iš Kabelių kalbina Juozas ŠORYS. ..... 63 •

PAPROČIAI

Venantas MAČIEKUS.
Turgūs ir prekymečiai: prekiavimo papročiai ..... 74 •

Vilius NAUJIKAS.
Kupiškio turgus, 1968 m. ..... 79 •

ŽMONĖS PASAKOJA

Gervėčių krašto burtinininkai ..... 84 •

VIRŠELIUOSE: *Arūno BALTĖNO fotografija.* 2011 m.

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Tradicinės kultūros tąsa, kaita ir kartotė“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 11 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Lietuvos kultūros taryba remia projektą „Etninės kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: problemos, tyrimai, interpretacijos“.
Skirta 10 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.